

Азия/Еуропа

Ақпараттық сараптама журналы

Басылымның 6-ші жылы, №64, Шілде (07) 2021

AVRASYA ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ'NÜN AYLIK YAYINIDIR ЕУРАЗІЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫНЫҢ АЙ САЙЫН ШЫҒАТЫН БАСЫЛЫМЫ

INFRASTRUCTURE AND TRADE FACILITATION IN THE EURASIAN REGION

ИНФРАСТРУКТУРА И СОДЕЙСТВИЕ ТОРГОВЛЕ В ЕВРАЗИЙСКОМ РЕГИОНЕ

RÖPORTAJ SÖHBAT

KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ
REKTÖR YARDIMCISI, PROF. DR.
AHMET GÖKBEL

КЫРШЕХИР АХИ ЕВРАН
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ПРОРЕКТОРЫ,
ПРОФЕССОР, ДОКТОРЫ АХМЕТ
ГӨКБЕЛ

DEMOGRAFI POLİTİKALARI ÜZERİNE
BİR DEĞERLENDİRME: ERKEN ÇOCUKLUK
DÖNEMİ BAKIMININ ÖNEMİ

ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЯСАТТЫ ТАЛДАУ:
ЕРТЕ ЖАСАҒЫ БАЛАЛАРДЫ КҮТУДІҢ
МАҢЫЗЫ

ZHENGIZKHAN ZHANALTAY

THE SOCIAL PROGRESS INDEX
GIVES ITS INDEPENDENT
ASSESSMENT

НЕЗАВИСИМАЯ ОЦЕНКА
ГЛОБАЛЬНОГО ИНДЕКСА
СОЦИАЛЬНОГО ПРОГРЕССА

GULNAR NADIROVA

Asya Avrupa / Азия Еуропа
(Haber – Yorum) / (Ақпараттық сараптама)

Avrasya Araştırma Enstitüsü Yayınıdır
Еуразия ғылыми-зерттеу институты басылымы

Sahibi / Меншік иесі
Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü /
Ахмет Ясауи университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институты директоры
Doç. Dr. Vakur Sümer

Genel Yayın Yönetmeni / Бас редактор
Zhengizkhan Zhanaltay

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Жауапты редактор
Dr. Suat Beylur

Haber Müdürü / Жаңалықтарға жауапты редактор
Baljan Eshmetova

Tercüme Ekibi / Аудармашылар тобы
Dr. Zhuldyz Kanapiyanova
Omirbek Hanayi
Kanat Makhanov

Sekretarya / Хатшылық
Asel Ingaybekova

Metin Redaksiyon / Мәтінді өңдеу
Dr. Suat Beylur

Teknik Redaksiyon / Техникалық редактор
Kanat Makhanov

Yayın Kurulu / Редакция алқасы
Doç. Dr. Vakur Sümer
Zhengizkhan Zhanaltay
Dr. Suat Beylur
Dr. Zhandos Ranov
Dr. Gulnar Nadirova

Yönetim Merkezi / Басқару орталығы

Almalı Audanı, Mametova 48, 050004
Almaty, Kazakhstan
Tel. +7 (727) 279 97 94
Fax. +7 (727) 279 97 94
E-mail: info@eurasian-research.org

Sürelî yayın tescil belgesi No: 15793-Ж, tarihi: 27.01.2016.

Kazakistan Cumhuriyeti Haberleşme ve İletişim Bakanlığı tarafından verilmiştir.

Tüm hakları saklıdır. Mülakat, haber-yorum ve analizlerde ifade edilen görüşler yazarların kendi görüşleri olup Enstitü'nün yayın politikasını yansıtmamaktadır. Bu yayında yer alan yazılar ve fotoğraflar izinsiz, kaynak gösterilmeden kullanılamaz. Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Tiraj: 300 adet. Her ay yayınlanmaktadır. Dağıtımı Kazakistan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti sınırlarını kapsamaktadır. Dağıtımı ücretsizdir.

Мерзімді баспасөз басылымын есепке қою туралы куәлік №: 15793-Ж, күні: 27.01.2016 ж.

Қазақстан Республикасы Ақпарат және коммуникациялар министрлігі тарапынан берілді.

Барлық құқықтар қорғалған. Сұхбат, ақпараттық сараптама мен талдауларда айтылған пікірлер тек авторлардың жеке көзқарастары болып табылады және Институттың ұстанымын білдірмейді. Бұл басылымда жарияланған мақалалар мен фотосуреттерді рұқсатсыз және дереккөзді көрсетпей пайдалануға тыйым салынады. Дереккөзді көрсетіп, сілтеме жасауға болады.

Тираж: 300 дана. Ай сайын жарияланады. Қазақстан Республикасы мен Түркия Республикасы аумағында тегін таратылады.

DOÇ. DR. VAKUR SÜMER

Asya Avrupa Dergisi'nin değerli okuyucuları,

Avrasya Araştırma Enstitüsü tarafından aylık olarak çıkarılan Asya Avrupa'nın 64. sayısı ile karşınızdayız. Bu sayımızda da dopdolu bir içerik hazırladık. Her zamanki gibi bölgemizdeki önemli dönüşümlerin nabzını tutan çok sayıda analize yer veriyoruz. Dergimizde ayrıca Türk Devletleri'nin ticaret ilişkileri ile ilgili bir infografik ve bir röportajı da bulabileceksiniz.

Kıymetli okuyucular,

Türk Dünyası 2021 yılının ikinci yarısına koronavirüs salgınının gölgesinde giriyor. Türkiye'de tam kapanma ciddi sonuç verdi ve vaka sayıları önemli ölçüde geriledi. Azerbaycan ve Orta Asya'da da koronavirüs vakalarında azalmalar gözleniyor. Gerek karantina tedbirleri, gerekse aşılama bu sonuçların elde edilmesinde önemli rol oynadı. Umarız aşılama hızla bir şekilde devam eder ve sonbahardan itibaren çok daha olumlu sonuçlar ortaya çıkar.

Küresel salgının sağlıkla ilgili boyutunda ilerlemeler gözlenmesine karşın, yarattığı olumsuz ekonomik etkilerin hızla giderilebilmesi pek mümkün görünmüyor. Dünyanın hemen her yerinde çok sayıda işletme, bir daha açılmamak üzere kapandı ve milyonlarca insan işsiz kaldı. Bu büyük ekonomik daralmaya salgının yarattığı korku da eklenince, dünyada uçuşlar ve turizm sektörü büyük bir darbe almış durumda. Devletlerin yardımı, salgının açtığı ekonomik yaraları kapatma konusunda istenen yararı sağlayabilmiş değil. Amerika Birleşik Devletleri'nde enflasyonun yüksek seyretmesi ve küresel çapta emtia fiyatlarının artması, gelecekte ekonomilerde yaşanabilecek çalkantılarla ilgili ip uçları barındırıyor olabilir. Hülasa, 2021 yılının ikinci yarısı ekonominin sıkça konuşulacağı bir dönem olacak.

Türk Dünyası, salgın ve yarattığı etkilerle daha etkin bir mücadele için, geliştireceği ortak çabalar nispetinde daha güçlü olacaktır. Kırılan tedarik zincirlerinin onarılması, ve Doğu Asya ile Avrupa arasındaki kara köprüsü durumunda olan Türk Dünyası'nın küresel ticaretten daha büyük pay alması için ortak bir vizyonun geliştirilmesi büyük önem arz etmektedir. Bu çerçevede yakında açıklanacak "Türk Dünyası Vizyonu 2040" belgesi yakından takip edilmelidir.

Yeni sayımızda görüşebilmek umuduyula.

Азия-Еуропа журналының құрметті оқырмандары,

Еуразия ғылыми-зерттеу институтының ай сайын шығаратын Азия-Еуропа журналы 64-ші санына жетті. Осы санымыздан да әдеттегідей аймағымыздағы маңызды өзгерістер үрдісін қарастырған сараптамаларды таба аласыз. Сонымен бірге, Түрі елдерінің сауда қатынастары туралы инфографика мен сұхбатты оқи аласыз.

Құрметті оқырмандар,

Түркі әлемі коронавируc эпидемиясының көлеңкесінде 2021 жылдың екінші жартысына қадам басуда. Түркиядағы қатаң карантин шаралары ауыр зардаптарға алып келсе де, науқастардың саны айтарлықтай азайды. Коронавирустық жағдайлардың азаюы Әзербайжан мен Орталық Азияда да байқалады. Бұл нәтижелерге қол жеткізуде карантиндік шаралар да, вакциналар да маңызды рөл атқарды. Вакцинация үдерісі тез жалпыласып жалғасады және күзден бастап оң нәтижелер береді деп сенеміз.

Соңғы кезде пандемиядан сауықтыруға қатысты маңызды жетістіктер байқалғанымен, одан туындаған экономикалық жағымсыз әсерлерді тез арада жою мүмкін емес сияқты. Әлемнің барлық жерінде көптеген кәсіпорындар мәңгілікке жабылды және миллиондаған адам жұмыссыз қалды. Экономикалық зардаптармен қатар, эпидемиядан үрейлену әлем бойынша әуе рейстер мен туризм секторына үлкен соққы болды. Мемлекеттердің көмегі эпидемиядан туындаған экономикалық дағдарыстардан құтылуға пайдасын тигізе алмады. АҚШ-тағы жоғары инфляция мен әлемдегі шикізат бағасының күрт өсуі алдағы уақытта ықтимал экономикалық келеңсіздіктер тудыруы мүмкін. Қысқаша айтқанда, 2021 жылдың екінші жартысы экономика туралы жиі айтылатын кезең болмақ.

Түркі әлемі бірлесе күш шығарғанда ғана эпидемиямен және оның салдарымен тиімді күрес алады. Тұралаған тасымал құрылымын қалпына келтіру және Шығыс Азия мен Еуропа арасындағы құрлық көпірі болып саналатын Түркі әлемі жаһандық саудадан өзіндік үлесін алу үшін ортақ пікірге келу өте маңызды. Осы тұрғыда жақын арада жарияланатын «Түркі әлемінің келешегі 2040» атты құжатты мұқият қарастыру өте маңызды.

Жаңа санымызда қайта қауышқанша!

ÖN SÖZ АЛҒЫСӨЗ

AVRASYA ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ MÜDÜRÜ
ЕУРАЗИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ДИРЕКТОРЫ
DOÇ. DR. VAKUR SÜMER.....1

RÖPORTAJ СҰХБАТ

KIRŞEHİR AHİ EVRAN ÜNİVERSİTESİ REKTÖR YARDIMCISI,
PROF. DR. AHMET GÖKBEL
КЫРШЕХИР АХИ ЕВРАН УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ПРОРЕКТОРЫ,
ПРОФЕССОР, ДОКТОРЫ АХМЕТ ГӨКБЕЛ4

GÜNCEL ӨЗЕКТІ ПІКІР

INFRASTRUCTURE AND TRADE FACILITATION IN THE EURASIAN REGION
ИНФРАСТРУКТУРА И СОДЕЙСТВИЕ ТОРГОВЛЕ В
ЕВРАЗИЙСКОМ РЕГИОНЕ
AZIMZHAN KHITAKHUNOV.....16

DEMOGRAFI POLİTİKALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME:
ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİ BAKIMININ ÖNEMİ
ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЯСАТТЫ ТАЛДАУ: ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ
БАЛАЛАРДЫ КҮТУДІҢ МАҢЫЗЫ
ZHENGIZKHAN ZHANALTAY24

THE SOCIAL PROGRESS INDEX GIVES ITS INDEPENDENT ASSESSMENT
НЕЗАВИСИМАЯ ОЦЕНКА ГЛОБАЛЬНОГО ИНДЕКСА
СОЦИАЛЬНОГО ПРОГРЕССА
GULNAR NADIROVA.....37

CHINA'S THIRD-CHILD POLICY CHALLENGES
ВЫЗОВЫ ПОЛИТИКИ ТРЕТЬЕГО РЕБЕНКА В КИТАЕ
ALBINA MURATBEKOVA.....43

ENGLISH LANGUAGE AS A PREREQUISITE FOR THE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК КАК НЕОБХОДИМОСТЬ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА KANAT MAKHANOV	50
KAZAK HALK HEKİMLİĞİNİN ARAŞTIRILMASI ҚАЗАҚТЫҢ ХАЛЫҚ МЕДИЦИНАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ DAULET ZHAILYBAYEV	57
RUSYA'NIN NÜKLEER SİLAH PROGRAMINA KISA BİR BAKIŞ РЕСЕЙДІҢ ЯДРОЛЫҚ ҚАРУ БАҒДАРЛАМАСЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ ZHULDYZ KANAPIYANOVA	65
İRAN-PAKİSTAN-HİNDİSTAN DOĞALGAZ BORU HATTI PROJESİ'NDE SON DURUM ИРАН-ПӘКІСТАН-ҮНДІСТАН ГАЗ ҚҰБЫРЫ ЖОБАСЫНДАҒЫ СОҢҒЫ ЖАҒДАЙ DINARA TALDYBAYEVA	72
ALMATI HAVALİMANI: KAZAKİSTAN İÇİN YENİ İMKÂNLAR АЛМАТЫ ӘУЕЖАЙЫ: ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР ERKINBEK TURGINOV	80

ETKİNLİKLER İC-ШАРАЛАР

..... 86

İNFOGRAFIK ИНФОГРАФИКА

..... 100

KIRŞEHİR AHI EVRAN КЫРШЕХИР АХИ ЕВРАН
ÜNİVERSİTESİ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ПРОРЕКТОРЫ,
REKTÖR YARDIMCISI, ПРОФЕССОР, ДОКТОРЫ
PROF. DR. AHMET GÖKBEL АХМЕТ ГӨКБЕЛ

Dergimizin bu sayısında Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Rektör Yardımcısı, Prof. Dr. Ahmet Gökbel ile gerçekleştirdiğimiz röportaja yer ayırdık. Ahmet Gökbel 2010 yılından itibaren çalıştığı Kırşehir Ahi Evran Üniversitesinde 2015 yılından Rektör Yardımcılığı görevini yürütmektedir.

Sayın Prof. Dr. Ahmet Gökbel, okuyucularımız için kısaca kendinizi tanıtabilir misiniz?

Öncelikle davetiniz için teşekkür ediyorum. Kazakistan'a 3 defa ziyarette bulundum. Kendimi, her seferinde doğduğum yerde, sanki Türkiye'de hissettim. Bende hiçbir yabancılik hissi uyanmadı. O nedenle bu röportaj sayesinde kendimi tekrar Almatı'da hissettirdiğiniz için sizlere çok teşekkür ediyor ve tekrar şükranlarımı sunuyorum. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi Rektör Yardımcısıyım. 1965 yılında Kayseri'nin Yahyalı ilçesinde doğdum. İlk, orta ve lise öğrenimini Yahyalı'da tamamladım. 1987 yılında Erciyes Üniver-

YANI İLK YOLA ÇIKARKEN ASIL AMACIMIZ, TÜRK TOPLULUKLARININ DİNİ TARİHİNİN DAHA NET BİR ŞEKİLDE ORTAYA ÇIKARTILMASI VE BİLİMSEL ALT YAPISININ OLUŞTURULMASINA KATKI SAĞLANMASI DÜŞÜNCESİYDİ

ЕҢБЕКТІ ЖАЗУДАҒЫ БАСТЫ МАҚСАТЫМЫЗ, ТҮРКІ ҚАУЫМЫНЫҢ ДІНИ ТАРИХЫНЫҢ ДӘЙЕКТІГІЛІ ЖОҒАРЫ, НАҚТЫЛАП КӨРСЕТУМЕН ҒЫЛЫМИ НЕГІЗІН ҚАЛЫПТАСТЫРУҒА ҮЛЕС ҚОСУДЫ ПАРЫЗ САНАДЫҚ

Журналымыздың бұл санынан Кыршехир Ахи Евран университетінің проректоры, профессор, докторы Ахмет Гөкбелмен жасаған сұхбатымызды оқи аласыздар. Ахмет Гөкбел 2010 жылдан бері жұмыс істеп келе жатқан Кыршехир Ахи Евран университетінде 2015 жылдан бері проректор болып қызмет атқарады.

Құрметті профессор, докторы Ахмет Гөкбел, біз оқырмандар атынан Сізбен жақынырақ танысқымыз келеді. Өзіңіз туралы айтып берсеңіз.

Ең алдымен сұхбатқа шақырғандарыңыз үшін алғысымды білдіремін. Қазақстанда 3 рет болдым. Сол кездерде өзімді туған жерімде яғни Түркияда жүргендей сезіндім. Ешқандай да шетелде жүргендей сезім болмады. Осы сұхбат арқылы тағы да бір рет Алматыда жүргендей сезім сыйлығандарыңыз үшін сіздерге зор алғысымды, көптен-көп

sitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldum. Aynı üniversitenin dinler tarihi kürsüsünde 1990 yılında yüksek lisans, 1994'te ise doktora derecesini aldım. Ayrıca 2016'da Eskişehir Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi uluslararası ilişkiler bölümünden mezun oldum. 2019 yılında Türk Dünyası Kültürüne Hizmet Ödülü'ne layık görüldüm. İlgi alanlarım arasında Türk kültür tarihi, Anadolu halk kültürü ve inançları, Ahîlik, Alevî-Bektaşî kültürü, Türk din tarihi gibi konular yer almaktadır. 1987-1995 yılları arasında Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlı çeşitli okullarda öğretmenlik ve idarecilik görevlerinde bulundum. 1995'te Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak göreve başladım. 1999'da doçent, 2005'te ise profesör kadrosuna atandım. Bu esnada ilgili fakültede dekan yardımcısı

рақметімді білдіремін. Мен профессор, ғылым докторы Ахмет Гөкбел, Кыршехир Ахи Евран университетінің проректорымын. 1965 жылында Кайсерінің Яхиялы ауданында дүниеге келдім. Орта мектепті Яхияда бітірдім. 1987 жылында Эржиес университетінің теология факультетін бітірдім. Аталған университетте Діндер тарихы мамандығы бойынша 1990 жылы магистратура, 1994 жылы докторантура қорғадым. Сонымен қатар, 2016 жылы Ескішехир Анадолы университеті Экономика факультетінде Халықаралық қатынастар мамандығы бойынша да жоғарғы білім алдым. 2019 жылы «Түркі әлеміне қызметі үшін» сыйлығымен марапатталдым. «Түркі өркениетінің тарихы», «Анадолы халық мәдениеті және сенімдері», «Наным-сенімдер», «Алеви Бекташ мәдениеті» және «Түрік

turksoy.org

чилигі ve dekan olarak görev yaptım. 2010 yılı itibarıyla Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe bölümüne naklen atandım. 2015 yılında rektör yardımcılığı görevine başladım. Hâlen idari görevimin yanı sıra bilimsel çalışmalarımı İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler bölümünde sürdürmekteyim.

Bugüne kadar yayınlanmış bazı akademik çalışmalarımдан bahsedecek olursam bunların arasında *Ansiklopedik Alevi Bektaşî Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2019. *Kıpçak Türkleri*, (Ötüken Yayınları), İstanbul 2000; - 2. baskı- 2020. *İnanç Tarihi Açısından Sivas*, (Kitabevi Yayınları), İstanbul 2004. *Anadolu'da Varsak Türkmenleri*, (Atatürk Kültür Merkezi Yayınları), Ankara 1998; Genişletilmiş 2. baskı- 2007. *İnanç ve Âdetleriyle Yahyalı'da Varsak Türkmenleri*, (Yah-

din tarihi» сияқты тақырыптарда зерттеулер жүргізіп, ғылыми жұмыстармен айналысамын. Үш перзентім бар. 1987-1995 жылдарында Түркия Республикасы Ұлттық Білім министрлігіне қарасты бірнеше білім ошақтарында басқарушылық және ұстаздық қызмет атқардым. 1995 жылы Республика университеті Дінтану факультеті Діндер тарихының негізі бойынша оқытушы ретінде қызметімді бастадым. 1999 жылы доцент, 2005 жылы профессор ғылыми атақтарын алдым. Бұл аралықта факультетте декан орынбасары, декан міндеттерін атқардым. 2010 жылдан бастап Ахи Евран университетінде Жаратылыстану және әдебиет факультеті Философия кафедрасына ауыстым. 2015 жылы университетте проректоры лауазымына тағайындалдым. Әлі күнге дейін сол қызметтемін және бұ-

yalı Kaymakamlığı Köylere Hizmet Götürme Birliği Yayını), Ankara 1997. *Doğu'dan Batı'ya Gezi Notları-I*, (Sarıyıldız Ofset), Ankara 2020. *Sivas İnanç Kültürü*, (Asitan Yayıncılık), Sivas 2010. Gibi eserlerime ek olarak bazı çeviri çalışmalarında bulunmaktadır. Çevirilerini arasında M. Şemseddin Günaltay, *Hurâfeler ve İslâm Gerçeği (Hurâfattan Hakikate)* (hazırlayan olarak), Marifet Yayınları, İstanbul 1997; -2. baskı- 2015. M. Şemseddin Günaltay, *Türk-İslâm Tarihine Eleştirel Bir Yaklaşım (Mâziden Âtiye)* (hazırlayan olarak), Akçağ Yayınları, Ankara 2003. Bu kitapların dışında hakemli dergilerde olmak üzere ulusal ve uluslararası dergilerde 70'i aşkın makale ve bildirim yayımlanmıştır.

**TARİHÇİLER
ARASINDA
GENEL KANAAT,
KIPÇAKLARIN
IX. YÜZYILDAN
BAŞLAYARAK X. VE
XI. YÜZYILLARDA
TAMAMEN TARİH
SAHNESİNDE
GÖRÜNMEYE
BAŞLADIKLARI
ŞEKLİNDEDİR**

**TARİХШЫЛАРДЫҢ
ЖАЛПЫ ПІКІРІ
БОЙЫНША,
ҚЫПШАҚТАР IX-X
ҒАСЫРЛАРДАН
БАСТАП XI
ҒАСЫРҒА
ДЕЙІН ТАРІХ
САХНАСЫНА
ТОЛЫҚ ШЫҒА
БАСТАДЫ**

дан бөлек Экономика және менеджмент факультетінде Халықаралық қатынастар кафедрасында ғылыми жұмыстарымды атқарып келемін.

Көкбел мырза, Қыпшақ түркілері туралы көптеген ғылыми жұмыстарыңыздан хабарымыз бар. Осы еңбектеріңіз туралы егжей-тегжейлі әңгімелеп беруіңізді сұраймыз!

Иә, маңызды ғылыми еңбектерімнің бірі әрине Қыпшақ түркілері. Ең алдымен ерекше тоқталар дүние, қыпшақтар түркі әлемінің ең кең аумағына жайылған қауымы ретінде белгілі. Қазақстан аймағын, қазақ халқын қыпшақтардың негізгі мұрагері ретінде атаудан титтей де қателеспейміз. «Қыпшақ түркілері» атты кітап бай деректер мен мол тарихи мұралардың жинақталып, ұзақ уақыт зерттелудің нәтижесінде жазылған еңбек. Аталған кітаптың алғашқы басылымы 2000 жылы, екенші басылымы араға 20 жыл салып өткен жылы қайта басылды. Еңбекті жарыққа шығаруда негізінен қыпшақтардың діни тарихын зерделеуге басымдық берілсе, кейіннен саяси тарихы мен мәдени ерекшеліктерін көрсетудің де қажеттілігі байқалып, нәтижесінде өте маңызды бір зерттеу еңбегі жарыққа шықты.

Еңбекті жазудағы басты мақсатымыз, түркі қауымының діни тарихының дәйектілігі жоғары, нақтылап көрсетумен ғылыми негізін қалыптастыруға үлес қосуды парыз санадық. Атап өтер жайт, XI-XII ғасырлар арасында саяси себептермен әралуан аймақтарда мұсылман, христиан, яһуди көзқарастарына сүйеніп, түрлі дінге бөлініп, өмір сүрген, Қазақстан территориясының басым бөлігін мекендеген қыпшақтардың діни тарихын таныту болды. Кейіннен олардың

Сайын Гökbel, Кыпчак Түрклери үзегінде yaptıғыңыз чалышмаларының олдуғуну билиyoruz. Бу чалышмаларыңыз иле илгиле аырынттылы билигиле верибилер мисиниз?

Önemli чалышма аланларымдан бери де Кыпчак Түрклери'дир. Öncelikle belirtmek isterim ki, Кыпчаклар, Түрк Дүньясынын ен геніш коғрафясына yayılmış bir Түрк kavmi olarak каршымыза чыкмaktadır. Kazakistan коғрафясын, Kazak Yurduну aynı zamanda Кыпчак Yurdu olarak adlandırırса, yanlış bir şey söylemiş olmayız. "Кыпчак Түрклери" adlı kitap, yoğun bilgi, donanım ve örneklemelere sahip olup, uzun araştırmalar sonucunda kaleme alınmıştır. Bu kitabın ilk baskısı 2000, ikinci baskısı ise 2020 yılında yayımlanmıştır. Чалышма yapılırken öncelikle Кыпчакларын дини тарихини ele alıp tanıtılmıştır, daha sonra siyasi tarih ve bazı kültürel özellikleri bakımından da tanıtma ihtiyacı duyulmuş ve çok önemli bir araştırma ortaya çıkmıştır.

Yani ilk yola çıkarken asıl amacımız, Түрк topluluklarının дини тарихинин daha net bir şekilde ortaya çıkartılması ve bilimsel alt yapısının oluşturulmasına katkı sağlanması düşüncesiydi. Bu konuda özellikle XI ve XII. yüzyıllarda siyasetten etkilenen ve değişik bölgelerde Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudiliği benimseyip renkli bir дини hayat süren, Deşt-i Кыпчак dediğimiz Kazakistan коғрафясынын büyük kısmını içine alan bölgede yaşayan Кыпчаклары дини тарихлери açısından tanıtıyordu. Daha sonra siyasi tarihleri ve kültürel hayatlarını da araştırmamıza dahil ederek çok önemli bir чалышма ortaya çıktı.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümünde Кыпчакларын siyasi tarihi ve yayıldıkları коғрафяа үзегінде durulmuş olup bu çerçevede Кыпчакларын menşei, komşuları ile olan ilişkileri, göçleri ve günümüzde

**ЧЕШІТЛІ КЫПЧАК
МЕНШЕЛІ
КАБІЛЕЛЕРІНІН
СУРІЕ VE MISIR'A
KADAR GİTTİKLERİ,
MISIR MERKEZLİ
KURULAN MEMLUK
TÜRK DEVLETİ'NİN
KURULMASINDA VE
DEVAMINDA ÖNCÜ
ROL OYNADIKLARI
ORTAYA KONMUŞTUR**

**ӘР ТҮРЛІ КЫПШАҚ
ТАЙПАЛАРЫНЫҢ
СИРИЯ MEN
MYCIPPA DEYİN
BARFANY ЖӘНЕ
MYCIPPA
ҚҰРЫЛҒАН
MÄMLUK TҮРІК
MEMLEKETİNІҢ
ҚҰРЫЛУY MEN
JALFASUYINDA
JETEKŞI RÖL
ATQARFANY MÄLİM**

саяси тарихы мен мәдени өмірінің де зерттелуінің арқасында тағы бір маңызды туынды да жарыққа шықты.

Кітап үш бөлімнен тұрады. Бірінші бөлімінде қыпшақтардың саяси тарихы мен мекендеген аймақтары мен шығу тегі, көршілерімен қарым-қатынастары, көшіп-қонуы мен қыпшақ мұрагерлерінің тұрақтап қалған жерінен мағлұматтар берілген. Қысқа да болса, «Қыпшақтардың мәдениеті мен өркениеті» атты екінші бөлімде қыпшақтардың тілі, қыпшақ тілінде жазылған еңбектер, қыпшақтардың отбасы құрылымы, әйелдің орны, әл-ауқат жағдайы мен өнер және құрылыс жүргізудегі көзқарастарын айқындап көрсетуге тырыстық. Ал, үшінші бөлімде қыпшақтардың діни тарихын төрт негізде жекелеп қарастырып: «Дүстүрлі түрік дін тарихындағы қыпшақтардың орны», исламмен қарым-қатынасы ертеден құрылғаны үшін «Қыпшақтар және ислам», одан кейін «Қыпшақтар және християндық» және «Қыпшақтар және яхудилік» деген тақырыпшалар бойынша жіктеп бердік.

Кітаптың басында негізінен қыпшақтардың саяси тарихын қарастырмаc бұрын «қыпшақ» пен «құман» сөздерінің шығу тарихы, «қыпшақ» сөзінің түркі қауымы яки қауымдар бірлестігіне берілген атау не белгілі бір жердің аты, іші шіріп босаған ағаш яки ағаш қуысы, ағашсыз шөл дала секілді мағыналар берсе, ал «құман» сөзі маңызды бір тұлғаның есімі, кейіннен бір қауымға берілген атаулардың болғаны туралы, сонымен қатар орыстардың хроникалық жазбаларында қолбасшыға берілген атақ екеніндігі және көп зерттеушілер қабылдамайтын бір-екі пікірден бөлек тарихы мен қалыптасуынан

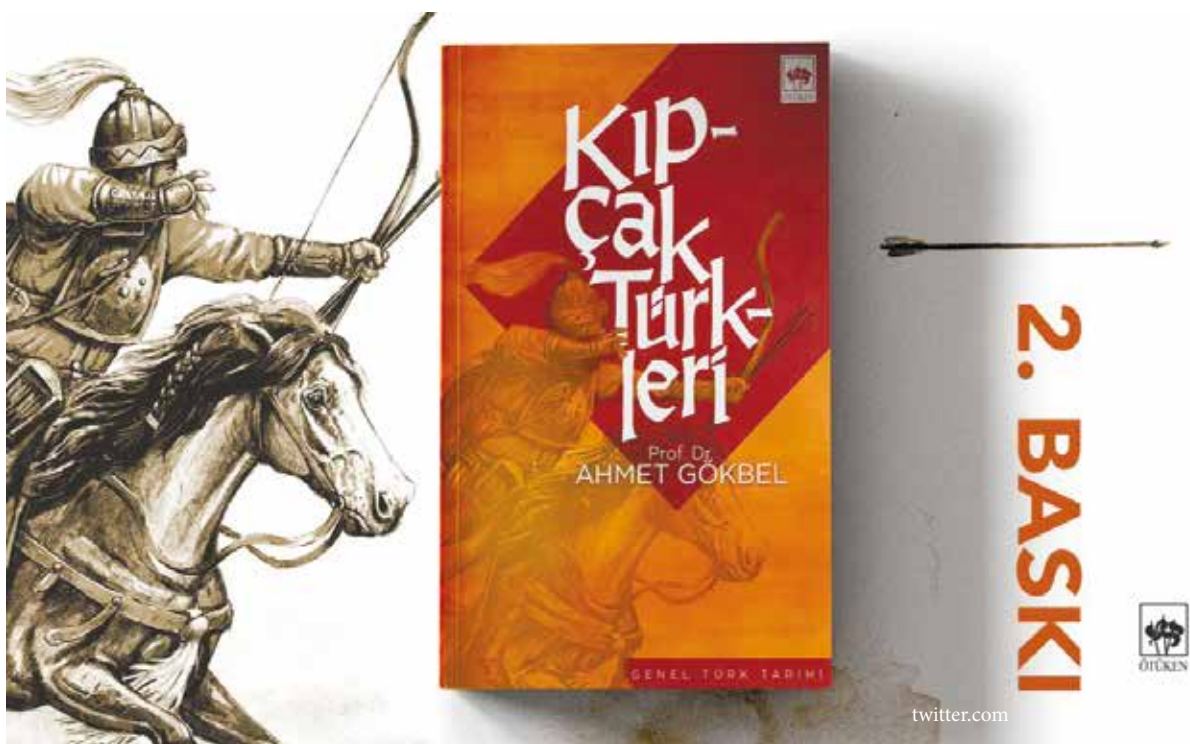
Кірпәкларын булундуғу бөлгелер ачқланмаға ғалышылмыştır. Киса да олса “Кірпәкларда кўлтўр ве медениет” адлы икиси бөлўмде де Кірпәкларын дили, Кірпәк Тўркҗеси иле язылмыш есерлер, Кірпәкларда айле япысы, кадыннын статусў, екoнoмик дурoм иле санат ве мимарлык анлайышы верилмее ғайрет едилмыştır. Үчўнцў бөлўмўнде исе Кірпәкларын дини тарихи, дўрт ана баслык халинде ичеленип “Геленексел Тўрк дин тарихи ичине Кірпәкларын йери”, Исламийетле темаслары даға ўнцў олдуғу ичын “Кірпәклар ве Исламийет”, ардынан “Кірпәклар ве Христианлык” ве сон оларак да “ Кірпәклар ве Yahудилик” шеклинде еле алынмыştır.

Сайын Гўкбел, Кірпәклар конусу насил илгинизи чекмыştır? Мисир, Хиндистан ве Анaдoлу'ya yayılan Кірпәклар арасынан чыкан кoмyтанлар хаккында да окуйуцуларымыз бираз билги верибилер мисиниз?

Асыл ғалышма алауларым ағырлыклы оларак Тўрк кўлтўр тарихи ве Тўрк тарихи, Тўрк инанҗлары ве Тўрк

бўгўнге дейин қыпшақтардың тўрк екени айқын кўрсетилген.

Тарихшылардың жалпы пикери бойынша, қыпшақтар IX-X ғасырлардан бастап XI ғасырға дейин тарих сахнасына толық шыға бастады. Алайда оны V ғасырдан, типти биринши ғасырдан бастаған деушилер де бар. Бұл тўрк тайпасы әр тўрли аймақтарда тиимди әрекеттер жасап, тарих сахнасына шыққаннан бері тўрк тарихында маңызды орын алғанымен, олардың белгилі бир орталықтың айналасына үлкен ру ретинде жиналып, күшти саяси одақ құра алмағандары кўринди, яғни олар тәуелсиз Қыпшақ / Құман мемлекетин құра алмады. Осы тұрғыда китапта Қара теңиз, Кавказ, Шығыс Еуропа мен Балқанның солтүстигиндеги қыпшақтардың тарихы, олардың хазарлармен, печенегтермен, орыстармен, грузиндермен, хваразмшахтармен, селжуктермен, моңғолдармен, венгрлермен, румындармен және болгарлармен қарым-қатынасын

din tarihi üzerindedir. Anadolu'da yaşayan Türkmenler üzerinde yaptığımız çalışmalarımız da bulunmaktadır. Rahmetli hocamın Hazarlarla ilgili çalışmaları vardı. Bu konuda araştırma yaparken kaynaklarda Kıpçaklar ve Kumanların çok fazla geçtiğini görür. Böylece Hazarlar üzerinde çalışırken Kıpçaklar konusuna da değinir. Daha sonra Kıpçaklar konusu üzerinde de çalışmalar yapılması gerektiği kanısına varır. Bu konunun ciddi şekilde çalışılıp kitap halinde basılarak insanların hizmetine sunulması gerektiği kanaati oluşur. Ben doktora tamamladıktan sonra hocam, benim bu konuda araştırmalar yapmamı tavsiye etmişti. Tabi ki ben de hocamı kıramadım ve onun tavsiyesi üzerine Kıpçaklar ve Kumanlarla ilgili araştırmalarımı başlattım. Araştırma esnasında Kıpçaklar konusunun büyük bir derya gibi çok kapsamlı olduğunu farkına ettim. Bu araştırmaya yaklaşık üç buçuk sene harcadım. Kıpçaklar, VIII-IX. yüzyıl civarında Orta Asya'dan Urallar'a geçmiş ve burada hüküm sürmüşlerdir. Sonra onları Sır Derya boylarında, Oğuzlarla yan yana ve Orta Asya'ya dağılmış halde görüyoruz. Önceleri Oğuz Bozkırı diye bilinen topraklar XIII. Asırda Deşt-i Kıpçak adıyla anılmaya başlanmıştır. 1237'de Moğol

mүмкiндiгiнше ашып көрсетуге тырыстық.

Әр түрлi қыпшақ тайпаларының Сирия мен Мысырға дейiн барғаны және Мысырда құрылған Мәмлүк Түрік мемлекетiнiң құрылуы мен жалғасуында жетекшi рөл атқарғаны мәлім. Шындығында, Үндістанға кеткен және әртүрлi әулеттер мен отбасылар басқарған Дели түрік сұлтандығының белгiлi бiр кезеңiнiң басында болған Шемсие әулетi (1211-1266) мен Балабан (1266-1290) отбасы қыпшақтарға негiзделген және олардың Үндістанда ислам дiнiнiң таралуында үлкен үлесi бар екендiгi белгiлi.

Ахмет Гөкбел мырза, қыпшақтар тақырыбы сiздi қалай қызықтырды? Мысырға, Үндістанға және Анадолыға дейiн тараған қыпшақтардан шыққан қолбасшылар туралы айта отырсаңыз.

Менің негiзгi зерттеу нысандарым түркі мәдениетiнiң тарихы мен түркі тарихы, түркі наным-сенiмдерi және түркілердiң дiн тарихы. Анадолыда тұратын түркімендер туралы да зерттеулерiм бар. Менің марқұм ұстазым хазарлар туралы iзденген. Зерттеу жүргiзу барысында ұстазым қыпшақтар мен құмандар туралы деректерде хазарлар

İмпараторлуғу'nun saldırısına uğра-
мıш ve yenilginin ardından деғишiк
бөлгелере yayılmıшlardır. Kıpчакларın
esas sahalarının dıшında Mısır бөлгеси,
onların savaщı güç ve köle olarak gel-
dikleri bir бөлгедир. Zamanla bu бөл-
gedе hakimiyeti ele geçirip Memlük
Devleti'ni kurmuшlardır. Memlүкlerin
en önemli hükümdarı olan Sultan
Beybars, Kırım yarımadasında doğ-
muшtur. Memlүкlerin arasından чıkan
үnlү Kıpчак komutanları Kutuz, Ay-
bek, Kalavun Mısır'ı Moғol istilasın-
dan korumuшlardır.

**Sayın hocam sizi bir Türk Dünyası
sevdalıсı olarak tanıyoruz. Yukarı-
da Türkmenler ile ilgili чalışmalar-
nızın da olduғunu belirtmiшtiniz.
Bu konudaki чalışmalarınızdan da
bahsedebilir misiniz?**

Evet, teщekkür ederim. Türkmenle-
re geçmeden önce benim Orta Asya
sevdalıсı olduғumu belirtmek isterim.
Orta Asya tabiri aslında sonradan
konmuш belki de kasıtlı olarak чıkarıl-
mıш bir kavramdır. Orta Asya tabirini
karşılayacak asıl kavram Türkistan ke-
limesidir. Türkistan kavramı bize unu-
turulmuш ve yerine Orta Asya kavra-
mı kullanırılmıştır. Benim yaşadıғım
memleketim olan Kayseri Anado-
lu'nun merkezi ve ortasındadır. Kay-
seri бөлгесінде Varsak Türkmenleri
yaşıyor. Yaşadıғım ilçe bir Türkmen
yerleşim yeri olup önemli bir kısmını
da Varsak Türkmenleri oluşturmakta-
dır. Araştırmamda Anadolu'nun çeşitli
yerlerinde yaşıayan Varsak Türkmen-
lerinin sosyal hayatları folklorik yapısı
ve tarihi gelişimi üzerinde durdum.
Bu araştırma sonucunda "Anadolu'da
Varsak Türkmenleri" başlıklı bir eser
ortaya чıktı. Bu чalışmam, genellikle
Türk kültür tarihi ile ilgili araştırmaları
yayınlayan Atatürk Kültür Merkezi ta-
rafından yayımlanmıştır. Bu eser aynı
zamanda Atatürk'ün doğumunun 75.
Yılına bir "Armağan eser" olarak ilan

**KIPÇAKLAR,VIII-IX.
YÜZYIL CİVARINDA
ORTA ASYA'DAN
URALLAR'A GEÇMİŞ
VE BURADA HÜKÜM
SÜRMÜŞLERDİR**

**ҚЫПШАҚТАР VIII-
IX ҒАСЫРЛАРДА
ОРТА АЗИЯДАН
ЖАЙЫҚҚА ӨТІП,
СОЛ ЖЕРДЕ БИЛІК
ЖҮРГІЗДІ**

туралы көп кездесетiнiн байқаған.
Сонымен, хазарлар туралы зерт-
тей отырып, қыпшақтар туралы да
деректер жинаған. Кейiнiрек ол
қыпшақтар туралы зерттеу жүргiзу
керек деген қорытындыға келдi. Бұл
тақырып бойынша мұқият зерттеп,
кiтап түрiнде басып шығарып, ха-
лыққа қызмет ету керек деген пiкiр
қалыптастырды. Докторантураны
аяқтағаннан кезiмде ұстазым маған
осы мәселе бойынша зерттеу жүр-
гiзуге кеңес бердi. Әрине, ұстазым-
ның сөзiнжерге қалдырмай, кеңесi
бойынша қыпшақтар мен құмандар
туралы iздене бастадым. Зерттеу
барысында мен қыпшақтар тақы-
рыбы телегей теңiз сияқты екенiн
түсiндiм, соныменосы зерттеуге үш
жарым жылдай уақыт жұмсадым.
Қыпшақтар VIII-IX ғасырларда Орта
Азиядан Жайыққа өтiп, сол жерде
билiк жүргiздi. Одан кейiн бiз олар-
ды Сыр дәрiя бойында, оғыздар-
мен қатарласып, бүкiл Орта Азияға
шашырап кеткенiн бiлемiз. Оғыз
даласы деп аталған жерлер XIII ға-
сырларда Дештi Кыпшак деп атала
бастады. Олар 1237 жылы Моңғол
империясының шабуылына ұшы-
рап, жеңiлiстен кейiн әртүрлi ай-
мақтарға таралды. Мысыр аумағы
қыпшақтардың негiзгi аймағы бо-
уының сыртында, олар жауынгер
және құл ретiнде келген аймақ та
болды. Уақыт өте келе олар бұл ай-
мақтағы билiктi басып алып, Мәм-
лүк сұлтандығын құрады. Мәм-
лүктердiң ең маңызды билеушiсi
Сұлтан Бейбарыс Қазақ даласында
дүниеге келген. Мәмлүктер ара-
сынан шыққан атақты қыпшақ қол-
басшылары Кутуз, Айбек және Ка-
лавун Мысырды моңғол шапқын-
шылығынан қорғады.

**Құрметтi ұстаз, бiз сiздi түр-
кi әлемiнiң жанашыры ретiнде
бiлемiз. Жоғарыда түркiмендер
туралы да зерттеулерiңiз бар**

едилір. Varsak Түркменлері'ни yazarken onların tarihi gelişimini kaynaklardan yararlanarak ortaya koymaya çalıştım. Ayrıca Anadolu'da bulundukları bölgeleri tespit ederek, yaşadıkları her bölgeye gittim ve buralarda bizzat kaldım. Onlarla beraber yaşadım, onların örf-adetleri, gelenek-görenekleri ve yaşam tarzları hakkında tüm bilgileri kayda geçirmiş oldum. Bu kitap sayesinde Varsak Түркмен kültürü tanıtılmış, kayda geçirilmiş ve yaşatılmasına katkı sağlanmıştı.

Sayın Gökbel, günümüzde çeşitli öğrenci ve akademisyen değişim programları bulunmaktadır. Belki bu program çerçevesinde sizin üniversitenizi ziyaret etmek isteyen akademisyenler ve öğrenciler olabilir. Bu nedenle Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi hakkında bilgi verebilir misiniz?

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesinin temeli, 1961 yılında kurulan Erkek İlköğretim Okuluna dayanır. 1974 yılına kadar bu ad altında eğitim öğretim faaliyetlerine devam eden kurum, bu tarihten itibaren iki yıllık Eğitim Enstitüsü'ne, 1982 yılında ise yine iki yıllık Eğitim Yüksekokulu'na dönüştürülerek Gazi Üniversitesi'ne bağlanmıştır. 1988 yılında dört yıllık yüksekokul haline getirilir. 1992 yılında Gazi Üniversitesi'ne bağlı Kırşehir Eğitim Fakültesi adını alır. 17 Mart 2006 tarihinden itibaren "Ahi Evran Üniversitesi" adıyla bugünkü kimliğine kavuşmuştur. Günümüzde 20 bin öğrencisi bulunmaktadır. Üniversite bünyesinde 9 Fakülte, 3 Enstitü, 5 Yüksekokul, 7 Meslek Yüksekokulu, 16 Araştırma ve Uygulama Merkezi bulunmaktadır. Eğitim Fakültesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İslami İlimler Fakültesi, Mühendislik Mimarlık Fakültesi, Neşet Ertaş Güzel Sanatlar Fakültesi, Sağlık Bilimler Fakültesi, Tıp Fakültesi ve Ziraat Fa-

**ARAŞTIRMA
ESNASINDA
KIPÇAKLAR
KONUSUNUN
DERYA GİBİ
ÇOK KAPSAMLI
OLDUĞUNU FARK
ETTİM**

**ЗЕРТТЕУ
БАРЫСЫНДА
МЕН ҚЫПШАҚТАР
ТАҚЫРЫБЫ
ТЕЛЕГЕЙ ТЕҢІЗ
СИЯҚТЫ ЕКЕНІН
ТҮСІНДІМ**

екенін айттыңыз. Осы тақырыптағы жұмыстарыңыз туралы айып берсеңіз.

Әрине, көп рахмет. Түрікмендер туралы сөз қозғамас бұрын, менқөңілімнің Орталық Азияға ауып тұратынын білдіргім келеді. «Орталық Азия» термині іс жүзінде кейінірек, әдейі енгізілген ұғым. Орталық Азияның болмысына сәйкес келетін негізгі ұғым - Түркістан атауы. Біз Түркістан ұғымын ұмытып, оның орнына Орталық Азия ұғымын қолдандық. Мен тұратын Кайсери Анадолының орталығы әрі қақ ортасында орналасқан. Варсак түрікмендері Кайсери аймағында тұрады. Мен тұратын аудан - түрікмендер елді мекені, халықтың басым бөлігі варсак түрікмендерінен тұрады. Мен өз зерттеулерімде Анадолының әр түрлі аймақтарында тұратын варсак түрікмендерінің әлеуметтік өміріне, ауыз әдебиетіне және тарихи дамуына назар аудардым. Осы зерттеудің нәтижесінде «Анадолыдағы варсак түрікмендері» атты еңбек жарыққа шықты. Менің бұл еңбегімді жалпы түрік мәдениетінің тарихын зерттейтін Ататүрік мәдени орталығы баспадан шығарды, сондай-ақ Ататүріктің туғанына 75 жыл толуына орай «Сыйлық» ретінде де жарияланды. Варсак түрікмендері туралы жазу барысында дерек көздерін пайдалану арқылы олардың тарихи дамуын ашуға тырыстым. Сонымен қатар, олардың Анадолыда өмір сүретін аймақтарын анықтау арқылы, олар өмір сүрген әр аймаққа жеке-жеке барып, бәрінде болып көрдім. Сол аймақтың адамдарымен бірге тұрып, олардың әдет-ғұрыптары, дәстүрлері мен өмір салты туралы барлық мәліметтерді жазып алдым. Осы еңбектің жазылуы Варсак түрікмендерінің мәдениетінің танылуына, жазылуына және оның жалғасуына тікелей ықпал етті.

turksoy.org

külteleri vardır. Başta Kazakistan olmak üzere bütün Türkistan coğrafyasında yaşayan öğrencilerimiz ve velilerimizin dikkatini çekebilir diye söylüyorum.

Kazakistan coğrafyasını gördüğüm zaman tarım ve hayvancılık ile sanayi ve ekonomi sektöründe çalışacak çalışkan ve gayretli elemanlara ihtiyaç duyulduğunu gördüm. Kazakistan'ın gelişmesi ve yükselmesi için birçok alanda yetişmiş insana ihtiyaç olduğu görülmektedir. Orta Asya bağımsız Türk Cumhuriyetleri arasında Kazakistan'ın, en gelişmiş ve en istikrarlı devlet olduğuna şahit oldum. Bu nedenle Kazakistan'ın her alanda yetişmiş kaliteli insanlara ihtiyacı vardır. Biz, Kazakistan'dan gelen bütün öğrencilere kucağımızı açar ve onlara elimizden ne gelirse, her konuda yardımcı oluruz.

Kazakistan'daki hangi üniversitelerle işbirliği anlaşmalarınız bulunmaktadır? Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi'ni tercih etmek isteyen öğrencilere ne gibi tavsiyeleriniz olur?

Ахмет Гөкбел мырза, бүгінде Эразмус сияқты мұғалімдер мен студенттер алмасу бағдарламалары бар. Осы бағдарлама аясында сіздердің университетке барып білім алғысы келетін мұғалімдер мен студенттер көп болар. Сондықтан Кыршехир Ахи Евран университеті туралы ақпарат бере отырсаңыз.

Кыршехир Ахи Евран университетінің іргетасы 1961 жылы құрылған Ұлдар бастауыш мектебіне негізделген. 1974 жылға дейін осы атаумен білім беру және оқыту қызметін жалғастырған мекеме сол жылы екі жылдық білім беру институтына, ал 1982 жылы екі жылдық білім беру мектебіне айналдырылып, Гази университетіне қосылды. 1988 жылы төрт жылдық колледжге айналды. 1992 жылы Гази университетіне қарасты Кыршехир білім беру факультеті болып өзгертілді. 2006 жылдың 17 наурызынан бастап ол Ахи Евран Университеті атауымен университет мәртебесіне ие болды. Бүгінде 20000 студент білім алуда. Университеттің құрамында 9 факультет, 3 ин-

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi'nin eğitim-öğretim işlemlerinden bizzat ben sorumluyum. Ben 6 yıl önce rektör yardımcısı olarak göreve başladığımda yurtdışından üniversitemize gelip okuyan öğrenci sayısı 10 idi. Aradan altı yıl geçti ve bu süreçte büyük gayret gösterip bu sayısı, 28 farklı ülkeden 1850 öğrenciye çıkardık. Kazakistan'a 3 defa geldim. Ziyaretlerimin temel amacı Kazak gençlerini üniversitemize davet etmek idi. Günümüzde 60 civarında Kazak genci üniversitemizde eğitim almaktadır. Fakat bu sayı da yeterli değildir.

Kazakistan yükseköğretim kurumlarından ve Almatı'da eğitim öğretimlerine devam eden Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi, Atırau Üniversitesi ve Yabancı Diller ve Kariyer Üniversitesini ziyaret ettim ve bu üniversitelerle işbirliği anlaşmaları imzaladık. Aynı zamanda Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi'ne

ститут, 5 мектеп, 7 кәсіптік мектеп, 16 ғылыми-зерттеу және үйлестіру орталығы бар. Мұнда дайындық бөлім факультеті, өнер және ғылым факультеті, экономика және әкімшілік ғылымдар факультеті, исламтану факультеті, инженерлік-сәулет факультеті, Нешет Ерташ атындағы өнер факультеті, денсаулық сақтау факультеті, медицина факультеті және ауылшаруашылық білімдер факультеттері бар. Бұл Қазақстан мен бүкіл Түркістан географиясында тұратын студенттер мен ата-аналардың назарын бірден аударады деген сенімдемін.

Мен Қазақстанның географиясын көргенде егіншілік пен мал шаруашылығында, өнеркәсіпте және экономикада жұмыс істеу үшін еңбекқор және ыждағатты кадрлар қажет екеніне көз жеткіздім. Қазақстанның дамуы мен өркендеуі үшін көптеген салаларда дайындалған адамдарға қажеттілік

бағлы Аврасыа Араштырма Ensittüsü'nü де зыа-
рет еттм. Бу үнверснтелерден ыештл деғышм
програмылары ыерыеснде ем академсыен
нем де өгрнелерн мсасфр етмектеыз.

Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak
Üniversitesi'ne bağıly Avrasya Araştırma Ensti-
tüsü'ne ve sızın şahsınızda bana bu imkânı ta-
nıdığınız ісһ теşekkür edıyorum. Kazakistan'a
en kalbi duygularla selamlarımı ve saygılarımı
iletıyorum.

**Değerli vaktinizi ayırarak sorularımızı ya-
nıtladığınız ісһ теşekkür ederiz.**

бар екендігі байқалады. Мен Қазақстан-
ның Орталық Азиядағы тәуелсіз түркі ел-
дерінің ішіндегі ең дамыған және тұрақты
мемлекет екеніне куә болдым. Сол себепті,
Қазақстанға әр салада дайындалған білікті
адамдар қажет. Біз барлық қазақстандық

студенттерді құшақ жая қарсы аламыз және
оларға қолдан келгенше көмектесеміз.

**Ахмет Гөкбел мырза, Қазақстанның қай
университеттерімен ынтымақтастық ту-
ралы келісімшартқа отырдыңыздар?
Кыршехир Ахи Евран университетінен
стипендия алғысы келетін студенттерге
қандай кеңес берер едіңіз?**

Кыршехир Ахи Евран университетінің оқу
үрдісіне жеке өзім жауаптымын. Мен осы-
дан 6 жыл бұрын проректор болып жұмыс
істей бастағанда, біздің университетке ше-
телден келген студенттер саны 10 ғана бо-
латын. Алты жыл ішінде бар күш-жігерімізді
жұмсап студенттер санын 28 елден 1850
студентке дейін көбейттік. Мен Қазақстанға
3 рет келдім, басты мақсатым - қазақ жаста-
рын біздің университетке шақыру болды.
Қазіргі таңда университетімізде 60-қа жуық
қазақ жастары білім алуда, алайда бұл сан да
аздық етеді.

Мен Қазақстанның жоғары оқу орында-
рынан Алматыдағы Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінде, Абай атын-
дағы Қазақ ұлттық педагогикалық универси-
тетінде, Шет тілдер мен іскерлік карьера уни-
верситетінде және Атырау университетінде
болдым. Сондай-ақ біздің осы университет-
термен ынтымақтастық туралы келісімшарт-
тарымыз бар. Қазақстанда болған сапарымда
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің Еуразия ғылы-
ми-зерттеу институтында болдым әрі тығыз
байланыстамыз. Бұл университеттердің оқы-
тушылары мен студенттері де Эразмус және
Мевлана бағдарламалары арқылы Түкия-
дағы біздің университетке келе алады.

Маған осындай мүмкіндік бергені үшін
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық
қазақ-түрік университетінің Еуразия ғылы-
ми-зерттеу институтына және сізге алғы-
сымды білдіремін. Қазақстанға шын жүрек-
тен сәлемімді жолдаймын, құрметімді біл-
діремін.

**Мазмұнды әңгімеңіз бен алтын уақы-
тыңыз үшін сізге алғысымызды білде-
реміз!**

INFRASTRUCTURE AND TRADE FACILITATION IN THE EURASIAN REGION

DR. AZIMZHAN KHITAKHUNOV

EURASIAN RESEARCH INSTITUTE,
SENIOR RESEARCH FELLOW

ЕВРАЗИЙСКИЙ НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ,
СТАРШИЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК

ИНФРАСТРУКТУРА И СОДЕЙСТВИЕ ТОРГОВЛЕ В ЕВРАЗИЙСКОМ РЕГИОНЕ

High-quality infrastructure remains critical for economic growth and international trade. Hard and soft infrastructure, effective customs regulation, including digitization of customs procedures are important for boosting trade indicators. Therefore, this commentary aims to analyze recent developments in infrastructure and trade facilitation in the Eurasian region, reveal its problems and provide an overview of important regional infrastructural initiatives.

Many studies indicate infrastructural problems of the Eurasian region. The most important issues for the region are outdated infrastructure and an insufficient level of infrastructural investments. Therefore, countries of the region try to implement both individual programs and regional initiatives for the improvement of their infrastructure. The Central Asia Regional Economic Cooperation Program (CAREC) remains one of the most prominent and important initiatives, which achieved significant results. As of 2017, participants of the CAREC have built, upgraded, or improved almost 10 thousand kilometers (km) of expressways or national highways surpassing the 2020 target of 7.8 thousand km of roads constructed or improved. Moreover, these countries constructed nearly 2 thousand km of new railways and

AS OF SEPTEMBER 2020, A VOLUME OF INVESTMENTS IN TRANSPORT, TRADE, AND ENERGY PROJECTS WITHIN THE CAREC PROGRAM REACHED \$39.2 BILLION

ПО СОСТОЯНИЮ НА СЕНТЯБРЬ 2020 ГОДА ОБЪЕМ ИНВЕСТИЦИЙ В ТРАНСПОРТНЫЕ, ТОРГОВЫЕ И ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ В РАМКАХ ПРОГРАММЫ ЦАРЭС СОСТАВИЛ \$39.2 МИЛЛИАРДОВ

Качественная инфраструктура остается критически важной для экономического роста и международной торговли. Жесткая и «мягкая» инфраструктура, эффективное таможенное регулирование, в том числе цифровизация таможенных процедур, важны для повышения торговых показателей. Таким образом, данный комментарий направлен на анализ последних событий в сфере инфраструктуры и содействия торговле в Евразийском регионе, выявление его проблем и обзор важных региональных инфраструктурных инициатив.

Многие исследования указывают на инфраструктурные проблемы Евразийского региона. Наиболее важными проблемами для региона являются устаревшая инфраструктура и недостаточный уровень инфраструктурных инвестиций. Поэтому страны региона стараются реализовывать как отдельные программы, так и региональные инициативы по улучшению своей инфраструктуры. Программа Центральноазиатского регионального экономического сотрудничества (ЦАРЭС) остается одной из самых видных и важных инициатив, которая позволила добиться значительных результатов. По состоянию на 2017 год участники ЦАРЭС построили, модернизировали или

improved more than 3.4 thousand km of railways. Furthermore, they have completed and improved several ports, border-crossing points, and logistics centers. As of September 2020, a volume of investments in transport, trade, and energy projects within the CAREC Program reached \$39.2 billion [CAREC, 2021].

Despite these promising results, the key tasks of the CAREC such as improvement in average speed of travel were not achieved. In 2018, this indicator reached 21.3 kilometers per hour (km/h), while the targeted value by 2020 was 30 km/h. However, the average speed varies from 6 km/h to 34 km/h along different corridors. Border clearance times also demonstrate significant differences. In 2018, an average total processing time at the best-performing border crossing points (BCP) amounted to 0.1 hours per vehicle, while at the worst BCPs the outbound and inbound vehicles experienced an average delay of 65 and 25 hours, respectively. In some BCPs, the average total processing time reached 90 hours per vehicle. A variety of factors affected these delays. They include outdated infrastructure and equipment, poor traffic man-

улучшили почти 10 тысяч километров (км) скоростных или национальных автомагистралей, что превзошло целевой показатель 2020 года в 7.8 тысяч км построенных или улучшенных дорог. Кроме того, в этих странах построено около 2 тысяч км новых железных дорог и модернизировано более 3.4 тысяч км железных дорог. Более того, они построили и улучшили несколько портов, пунктов пропуска и логистических центров. По состоянию на сентябрь 2020 года объем инвестиций в проекты в области транспорта, торговли и энергетики в рамках программы ЦАРЭС достиг \$39.2 миллиардов [ЦАРЭС, 2021].

Несмотря на эти многообещающие результаты, ключевые задачи ЦАРЭС, такие как улучшение средней скорости передвижения, не были достигнуты. В 2018 году этот показатель достиг 21.3 км в час (км / ч), в то время как плановое значение к 2020 году было равно 30 км / ч. Однако средняя скорость варьируется от 6 км / ч до 34 км / ч по разным коридорам. Сроки оформления на границе также демонстрируют существенные различия. В 2018 году среднее общее

agement during peak seasons, inefficient and duplicative control procedures, weak risk management systems and other reasons [CAREC, 2020].

A railroad potential of the CAREC region is about 25 thousand kilometers of main railway corridors. However, the quality of the railroads remains one of the regional disadvantages where improvement measures require a significant amount of investments estimated around \$38 billion and only few regional countries can invest at these levels [Asian Development Bank (ADB), 2017].

Besides focusing on hard infrastructure, the regional countries should reconsider the role of soft infrastructure, which substantially contributes to the reduction of trade costs. If previous trade cost reduction mainly came from elimination and lowering tariffs, current efforts should be focused on non-tariff measures. In particular, it is important to improve trade facilitation measures. At the global level, the World Trade Organization's (WTO) Trade Facilitation Agreement (TFA) remains a key contributor to the process. The TFA entered into force on 22 February 2017 after two-thirds of the WTO membership completed their domestic ratification process. According to estimates, implementation of the agreement may reduce trade costs by an average of 14.3% and boost global trade by up to \$1 trillion per year [WTO, 2021].

According to data from the United Nations (2019), the global average implementation of trade facilitation measures stands at 62.7%. The implementation rate of developed economies was the highest and equaled 79.7%, while the Pacific Islands had the lowest 35.5%. Australia and South Korea rank first with the implementation rates of 94.6%. The indicators of Azerbaijan and Russia were the highest in the Eurasian region and reached 81.7%. In Central Asia, the rate of Ka-

**THE
IMPLEMENTATION
RATE OF TRADE
FACILITATION
MEASURES OF
AZERBAIJAN AND
RUSSIA WAS THE
HIGHEST IN THE
EURASIAN REGION
AND REACHED 81.7%**

**ПОКАЗАТЕЛЬ
РЕАЛИЗАЦИИ
МЕРОПРИЯТИЙ
ПО СОДЕЙСТВИЮ
ТОРГОВЛЕ
АЗЕРБАЙДЖАНА
И РОССИИ БЫЛ
САМЫМ ВЫСОКИМ
В ЕВРАЗИЙСКОМ
РЕГИОНЕ,
ДОСТИГНУВ 81.7%**

время обработки в наиболее эффективных пунктах пересечения границы (ПП) составило 0.1 часа на одно транспортное средство, в то время как в худших пунктах пропуска для выезжающих и въезжающих транспортных средств средняя задержка составляла 65 и 25 часов, соответственно. На некоторых ПП среднее общее время обработки достигло 90 часов на одно транспортное средство. На эти задержки повлиял ряд факторов. Они включают устаревшую инфраструктуру и оборудование, низкий уровень управления движением в пиковые сезоны, неэффективные и дублирующие процедуры контроля, слабые системы управления рисками и другие причины [ЦАРЭС, 2020].

Железнодорожный потенциал региона ЦАРЭС составляет около 25 тысяч километров основных железнодорожных коридоров. Однако качество железных дорог остается одним из региональных недостатков, поскольку меры по улучшению требуют значительных инвестиций, оцениваемых примерно в \$38 миллиардов, и лишь несколько стран региона могут позволить себе подобный уровень инвестиций [Азиатский банк развития (АБР), 2017].

Помимо сосредоточения внимания на жесткой инфраструктуре, странам региона следует пересмотреть роль мягкой инфраструктуры, которая в значительной степени способствует снижению торговых издержек. Если предыдущее снижение торговых издержек в основном происходило за счет отмены и снижения тарифов, текущие усилия следует сосредоточить на нетарифных мерах. В частности, важно улучшить меры по упрощению процедур торговли. На глобальном уровне Соглашение Всемирной торговой организации (ВТО) об упрощении процедур торговли остается ключевым фактором этого процесса. Соглашение вступило

zakhstan was the highest and equaled 66.7% slightly exceeding the global average. Uzbekistan's indicator amounted to 62.4% and was close to the global average. Indicators of Tajikistan and Kyrgyzstan were the lowest and correspondingly equaled 52.7% and 37.6% [United Nations, 2021].

Therefore, improvement of transport infrastructure needs a higher level of regional and multilateral cooperation as well as individual efforts of countries. To boost regional trade and exports, Central Asian countries implement trade facilitation measures individually and with the assistance of developed countries. For instance, the German Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (BMZ) supported a project entitled "Trade Facilitation in Central Asia" for 2020-2022. All Central Asian states excluding Turkmenistan participate in the project. To improve the capacity of customs authorities and to reduce the number of physical inspections, the BMZ is implementing a risk management system using pre-arrival information. Harmonization and standardization procedures and closer cooperation between the state agencies will lead to faster and more efficient customs clearance and border crossing. It is expected that development of digital technologies, ensuring transparency, promotion of public-private dialogue on trade facil-

в силу 22 февраля 2017 года после того, как две трети членов ВТО завершили процесс ратификации. По оценкам, реализация соглашения может снизить торговые издержки в среднем на 14.3% и увеличить мировую торговлю до \$1 триллиона в год [ВТО, 2021].

Согласно данным Организации Объединенных Наций (ООН, 2019), средний уровень реализации мер по упрощению процедур торговли в мире составляет 62.7%. Уровень реализации в развитых странах был самым высоким и составил 79.7%, а в островах Тихого океана самым низким – 35.5%. Австралия и Южная Корея занимают первое место с уровнем реализации в 94.6%. Показатели Азербайджана и России были самыми высокими в Евразийском регионе и достигли 81.7%. В Центральной Азии показатель Казахстана является лидирующим, составив 66.7%, что немного превышает среднемировой показатель. Показатель Узбекистана достиг 62.4% и был близок к среднемировому. Показатели Таджикистана и Кыргызстана были самыми низкими и составили соответственно 52.7% и 37.6% [ООН, 2021].

Следовательно, улучшение транспортной инфраструктуры требует более высокого уровня регионального и многостороннего

itation issues will boost regional trade [GIZ, 2021].

Uzbekistan's new open policy contributed to the regional efforts on trade facilitation. The country started to participate in many events aimed at boosting regional trade. The renewed policy allows other Central Asian states to use Uzbekistan's infrastructure and access to main markets [The United Nations Economic Commission for Europe, 2021]. Kazakhstan and Kyrgyzstan recently completed the modernization of the Korday – Ak Zhol checkpoint, which was an important trade facilitation project. According to the official information source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan (2021), after the 2020-2021 reconstruction, the building area of the checkpoint was increased by 3.5 times, the number of traffic lanes – from 2 to 8, the number of passport control booths – from 13 to 34. The countries installed modern inspection complexes. As a result, the throughput of the checkpoint increased from one thousand to 2.5 thousand vehicles and 6 thousand to 25 thousand people per day.

Individual countries made progress on the development of both hard and soft infrastructure. For instance, Uzbekistan plans to construct a new 413 meters bridge over the Amu Darya River. This infrastructural project will reduce the distance for transportation of goods coming from Russia and Kazakhstan by 240 km and the travel time by 6 hours. It is expected that the volume of freight transportation will increase twice and reach 25 million tons a year. The bridge will also reduce the costs of internal trade [UzReport, 2021].

Transport cooperation between the Eurasian countries is also deepening. Recently, the state-owned railway companies of Azerbaijan and Kazakhstan held a meeting in Baku and discussed cargo transportation issues.

**KAZAKHSTAN
AND KYRGYZSTAN
RECENTLY
COMPLETED
MODERNIZATION OF
THE KORDAY – AK
ZHOL CHECKPOINT,
WHICH CAN BE
CONSIDERED AS
AN IMPORTANT
TRADE FACILITATION
PROJECT**

**КАЗАХСТАН И
КЫРГЫЗСТАН
НЕДАВНО
ЗАВЕРШИЛИ
МОДЕРНИЗАЦИЮ
ПУНКТА ПРОПУСКА
КОРДАЙ - АК ЖОЛ,
ЧТО МОЖНО
СЧИТАТЬ ВАЖНЫМ
ПРОЕКТОМ ПО
СОДЕЙСТВИЮ
ТОРГОВЛЕ**

сотрудничества, а также индивидуальных усилий стран. Для стимулирования региональной торговли и экспорта страны Центральной Азии реализуют меры по упрощению процедур торговли индивидуально и с помощью развитых стран. Например, Федеральное министерство экономического сотрудничества и развития Германии (BMZ) поддержало проект под названием «Содействие торговле в Центральной Азии» на 2020-2022 годы. В проекте участвуют все государства Центральной Азии, кроме Туркменистана. Для улучшения возможностей таможенных органов и сокращения количества физических проверок BMZ внедряет систему управления рисками с использованием информации до прибытия. Гармонизация и стандартизация процедур и более тесное сотрудничество между государственными органами приведут к более быстрому и эффективному таможенному оформлению и пересечению границ. Ожидается, что развитие цифровых технологий, обеспечение прозрачности, продвижение государственно-частного диалога по вопросам упрощения процедур торговли будут способствовать развитию региональной торговли [GIZ, 2021].

Новая открытая политика Узбекистана внесла свой вклад в региональные усилия по упрощению процедур торговли. Страна начала участвовать во многих мероприятиях, направленных на развитие региональной торговли. Обновленная политика позволяет другим странам Центральной Азии использовать инфраструктуру Узбекистана и получить доступ к основным рынкам [Европейская экономическая комиссия (ЕЭК) ООН, 2021]. Казахстан и Кыргызстан недавно завершили модернизацию контрольно-пропускного пункта Кордай – Ак Жол, что является важным проектом по содей-

eufordigital.eu

The parties agreed to digitize the document flow along the route to increase the volume of cargo. Participants noted the importance of adopting a development strategy to use the potential of the International Trans-Caspian transport route [Lmahamad, 2021].

Many studies indicate significant positive effects of trade facilitation for the Eurasian region. According to estimates, trade facilitation may significantly increase regional trade in Central Asia. Improvements in trade facilitation may lead to gains in trade varying from 28% in the case of Azerbaijan to 63% in the case of Tajikistan. Moreover, intraregional trade in Central Asia may increase by 100%. These gains in trade mainly come from infrastructure improvement, followed by logistics and efficiency of customs and other border agencies [Felipe and Kumar, 2012]. According to other findings, improvements in border administration within China's One Belt – One Road initiative have the greatest impact on exports of corridor countries [Ramasamy and Yeung, 2019].

Therefore, the region needs to develop both hard and soft infrastructure to boost trade indicators. The regional countries need to increase internal investments, develop a regional strategy for transport infrastructure, coordinate country-specific infrastructure

ствию торговле. Согласно официальному информационному ресурсу Премьер-Министра Республики Казахстан (2021), после реконструкции 2020-2021 годов площадь застройки пункта пропуска увеличена в 3.5 раза, количество полос движения - с 2 до 8, количество кабин паспортного контроля - с 13 до 34. В странах установлены современные досмотровые комплексы. В результате пропускная способность пункта пропуска увеличилась с 1 тысячи до 2.5 тысяч автомобилей и с 6 тысяч до 25 тысяч человек в сутки.

Отдельные страны добились прогресса в развитии как жесткой, так и мягкой инфраструктуры. Например, Узбекистан планирует построить новый 413-метровый мост через реку Амударья. Этот инфраструктурный проект позволит сократить расстояние перевозки грузов из России и Казахстана на 240 км, а время в пути – на 6 часов. Ожидается, что объем грузоперевозок увеличится вдвое и достигнет 25 миллионов тонн в год. Мост также снизит затраты на внутреннюю торговлю [UzReport, 2021].

Транспортное сотрудничество между странами Евразии углубляется. Недавно в Баку состоялась встреча представителей государственных железнодорожных компаний Азербайджана и Казахстана, на ко-

programs, cooperate within regional initiatives, and attract investments from international financial institutions. These measures will lead to higher volumes of regional trade and the opening of new promising markets.

References:

1. ADB (2017). Unlocking the potential of railways. A Railway Strategy for CAREC, 2017-2030. Retrieved from <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/227176/carec-railway-strategy-2017-2030.pdf>. Accessed on 25.05.2021.
2. CAREC (2020). CAREC Transport Strategy 2030. Retrieved from <https://www.carecprogram.org/uploads/CAREC-Transport-Strategy-2030-1.pdf>. Accessed on 14.06.2021.
3. CAREC (2021). CAREC Program. Retrieved from https://www.carecprogram.org/?page_id=31. Accessed on 10.06.2021.
4. Felipe, Jesus and Utsav Kumar (2012). The Role of Trade Facilitation in Central Asia. A Gravity Model. Eastern European Economics, 50 (4): 5-20.
5. GIZ (2021). Facilitating cross-border trade in Central Asia. Retrieved from <https://www.giz.de/en/worldwide/62251.html>. Accessed on 26.05.2021.
6. Lmahamad, Ayta (2021). Azerbaijan, Kazakhstan mull co-op on rail transport. Retrieved from <https://www.azernews.az/business/179369.html>. Accessed on 26.05.2021.
7. Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan (2021). Prime Ministers of Kazakhstan and Kyrgyzstan opened Korday - Ak Zhol modernized checkpoint. Retrieved from <https://www.primeminister.kz/en/news/premier-ministry-kazakhstan-i-kyrgyzstan-a-otkrylii-modernizirovannyi-punkt-propuska-korday-ak-zhol-23131>. Accessed on 15.06.2021.
8. Ramasamy, Bala and Matthew C. H. Yeung (2019). China's one belt one road initiative: The impact of trade facilitation versus physical infrastructure on exports. The World Economy, 42 (6): 1673-1694.
9. UNECE (2021). Trade facilitation efforts continue in Central Asia, strengthened by the reengagement of Uzbekistan. Retrieved from <https://unece.org/trade/news/trade-facilitation-efforts-continue-central-asia-strengthened-reengagement-uzbekistan>. Accessed on 17.06.2021.
10. United Nations (2019). Digital and Sustainable Trade Facilitation. Retrieved from <https://www.unescap.org/sites/default/d8files/knowledge-products/UNTFsurvey%20global%20report%202019.pdf>. Accessed on 17.06.2021.
11. United Nations (2021). UN Global Survey on Digital and Sustainable Trade Facilita-

DUE TO TRADE FACILITATION MEASURES, INTRAREGIONAL TRADE IN CENTRAL ASIA MAY INCREASE BY 100%

БЛАГОДАРЯ МЕРАМ ПО СОДЕЙСТВИЮ ТОРГОВЛЕ, ВНУТРЕННЯЯ ТОРГОВЛЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ МОЖЕТ УВЕЛИЧИТЬСЯ НА 100%

торой обсуждались вопросы грузоперевозок. Стороны договорились оцифровывать документооборот по маршруту для увеличения объемов грузоперевозок. Участники отметили важность принятия стратегии развития для использования потенциала Международного Транскаспийского транспортного маршрута [Лмахамад, 2021].

Многие исследования указывают на значительные положительные эффекты упрощения процедур торговли для Евразийского региона. По оценкам, содействие торговле может значительно увеличить региональную торговлю в Центральной Азии. Улучшения в упрощении процедур торговли могут привести к росту торговли, варьирующемуся от 28% для Азербайджана и до 63% в случае Таджикистана. Более того, внутрирегиональная торговля в Центральной Азии может увеличиться на 100%. Эти выгоды в торговле в основном связаны с улучшением инфраструктуры, логистики и эффективности таможенных и других пограничных ведомств [Фелипе и Кумар, 2012]. Согласно другим выводам, улучшения в таможенном управлении в рамках китайской инициативы «Один пояс - один путь» оказывают наибольшее влияние на экспорт стран коридора [Рамасами и Йунг, 2019].

Следовательно, региону необходимо развивать как жесткую, так и «мягкую» инфраструктуру для повышения торговых показателей. Странам региона необходимо увеличить внутренние инвестиции, разработать региональную стратегию для транспортной инфраструктуры, координировать свои внутренние инфраструктурные программы, сотрудничать в рамках региональных инициатив и привлекать инвестиции от международных финансовых институтов. Эти меры приведут к увеличению объемов региональной торговли и открытию новых перспективных рынков.

tion. Europe (ECE). Retrieved from <https://untfsurvey.org/region?id=ECE>. Accessed on 17.05.2021.

12. UzReport (2021). New bridge to help Uzbekistan cut delivery time of goods from Kazakhstan and Russia. Retrieved from <https://uzreport.news/economy/new-bridge-to-help-uzbekistan-cut-delivery-time-of-goods-from-kazakhstan-and-russia>. Accessed on 28.05.2021.
13. WTO (2021). Trade facilitation. Retrieved from https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tradfa_e.htm. Accessed on 14.06.2021.

Источники:

1. АБР (2017). Раскрытие потенциала железных дорог: Стратегия развития железнодорожного транспорта ЦАРЭС, 2017-2030 годы. Доступно по адресу: <https://www.adb.org/sites/default/files/institutional-document/227176/carec-railway-strategy-2017-2030.pdf>. Дата обращения: 25.05.2021.
2. ВТО (2021). Содействие торговле. Доступно по адресу: https://www.wto.org/english/tratop_e/tradfa_e/tradfa_e.htm. Дата обращения: 14.06.2021.
3. ЕЭК ООН (2021). Усилия по упрощению процедур торговли продолжают в Центральной Азии, чему способствует возобновление участия Узбекистана. Доступно по адресу: <https://unesce.org/trade/news/trade-facilitation-efforts-continue-central-asia-strengthened-reengagement-uzbekistan>. Дата обращения: 17.06.2021.
4. Лмахамад, Айя (2021). Азербайджан и Казахстан обдумывают сотрудничество по железнодорожному транспорту. Доступно по адресу: <https://www.azernews.az/business/179369.html>. Дата обращения: 26.05.2021.
5. ООН (2019). Цифровое и устойчивое содействие торговле. Доступно по адресу: <https://www.unescap.org/sites/default/d8files/knowledge-products/UNtfsurvey%20global%20report%202019.pdf>. Дата обращения: 17.06.2021.
6. ООН (2021). Глобальный обзор ООН по цифровой и устойчивой торговле. Европа (ЕЭК). Доступно по адресу: <https://untfsurvey.org/region?id=ECE>. Дата обращения: 17.05.2021.
7. Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан (2021). Премьер-министры Казахстана и Кыргызстана открыли модернизированный пункт пропуска Кордай - Ак Жол. Доступно по адресу: <https://www.primeminister.kz/en/news/premier-ministry-kazakhstan-i-kyrgystana-otkryli-modernizirovannyi-punkt-propuska-korday-ak-zhol-23131>. Дата обращения: 15.06.2021.
8. Рамасами, Бала и Мэтью К. Х. Йунг (2019). Инициатива Китая «Один пояс - один путь»: влияние упрощения процедур торговли в сравнении с физической инфраструктурой на экспорт. Мировая экономика, 42 (6): 1673-1694.
9. Фелипе, Хесус и Утсав Кумар (2012). Роль содействия торговле в Центральной Азии. Гравитационная модель. Восточноевропейская экономика, 50 (4): 5-20.
10. ЦАРЭС (2020). Транспортная стратегия ЦАРЭС 2030. Доступно по адресу: <https://www.carecprogram.org/uploads/CAREC-Transport-Strategy-2030-1.pdf>. Дата обращения: 14.06.2021.
11. ЦАРЭС (2021). Программа ЦАРЭС. Доступно по адресу: https://www.carecprogram.org/?page_id=31. Дата обращения: 10.06.2021.
12. GIZ (2021). Содействие трансграничной торговле в Центральной Азии. Доступно по адресу: <https://www.giz.de/en/worldwide/62251.html>. Дата обращения: 26.05.2021.
13. UzReport (2021). Новый мост поможет Узбекистану сократить сроки доставки грузов из Казахстана и России. Доступно по адресу: <https://uzreport.news/economy/new-bridge-to-help-uzbekistan-cut-delivery-time-of-goods-from-kazakhstan-and-russia>. Дата обращения: 28.05.2021.

DEMOGRAFI POLİTİKALARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ERKEN ÇOCUKLUK DÖNEMİ BAKIMININ ÖNEMİ

ZHENGIZKHAN ZHANALTAY

EURASIAN RESEARCH INSTITUTE,
DEPUTY DIRECTOR

ЕВРАЗИЙСКИЙ НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ,
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ДИРЕКТОРА

ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ САЯСАТТЫ ТАЛДАУ: ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ КҮТУДІҢ МАҢЫЗЫ

Дүние жүзінде демографиялық еңілім-лере бекіткімізде дүние нұфусунун 2020 итбариле 7.79 мильара улаштығы ve bunun чоғунлуғунун Азия китасин-даки Чин, Хиндистан ve дйгер ўлкелерин олустурдуғуну гребилмектеyiz. Та-рихсел ачидан бекіткімізде екinci дүн-ya савашинин ардинан 1960'ли ыйларин сонунa кaдaр ыйшанан доғум оран-лариндаки кайда деғер артш, ўлкелерин нұфусларинин артшнa нeдeн олмуштур. Дүние Банкaсн'нын 1960'дан бaшлaнaн верилер доғрултусунда o дөнeмлерде дүние чaпнда топлaм доғурганлык хизы (TDH) (бир кaднн ыйшaмн бойун-чa дүнyаyа гeтeрдйгeи ортaлaмa чoчук сaйсндыр) 1960'дa 4.98'дeн 1976'дa 4'e, 1992'дe 3'e дүшмесинин ардинан 2019 итбариле de 2.43 сeвиyesинe дүш-мүштүр (Дүние Банкaсн, 2021).

Бирлешмш Миллетлeр'ин (БМ) сүрдүрүлe-билir бир нұфус eғилими ичин өнгөрдүгү TDH eғишин 2.1 олaрк бeлirлeмeсeи eлe алндығнда her ne кaдaр ыйлар ит-бариле бир азaлмa гөрүлсe de дүние чaпнда hенүз кaгы вериcи бир дурум гөрүлмeмeктeдир (Бирлешмш Миллетлeр, 2021). Лaкин кoнуyа бөлгeсeл ve ўлкe-лeр бaзнда вeя eкoнoмик гeлiшмшлiк дүзeйи гeби фaрклы ачылaрдaн бекіткі-миздa пeк чoк деғишiк eғилимлeри фaрк eтмeктeyiz. Гeнeлдe Азия, Африкa ve гeлir дүзeйи дүшүк ўлкeлeрдe нұфусун

**БІРЛЕШМІШ
МІЛЛЕТТЕР'ІН (БМ)
СҮРДҮРҮЛЕБІЛІР БІР
НҮФУС ЕҒІЛІМІ ІЧІН
ӨНГӨРДҮГҮ TDH
ЕШІГІ 2.1'ДІР**

**БІРІККЕН ҰЛТТАР
ҰЙЫМЫНЫҢ
(БҰҰ) ХАЛЫҚТЫҢ
ТҰРАҚТЫ
ТЕНДЕНЦИЯСЫ
ҮШІН ТУУ
КОЭФФИЦИЕНТ
ШЕГІН 2,1 ДЕП
БЕЛГІЛЕГЕН**

Дүние жүзіндегі демографиялық теңденцияларға көз жүгіртсек, әлем халқының саны 2020 жылға қарай 7,79 миллиард адамға жеткені және оның көп бөлігінің Азия континентіндегі Қытай, Үндістан және басқа елдерден құралғанын көре аламыз. Тарихи тұрғыдан алғанда, екінші дүниежүзілік соғыстан кейін 1960 жылдардың соңына дейін туу деңгейінің айтарлықтай өсу үдерісі елдердегі халықтың көбеюіне ықпал етті. 1960 жылдан бастап

britannica.com

TDH'si BM düzeyinin üzerinde kalırken, çoğu Batılı ve gelişmiş ülkelerde oldukça altında kalmaktadır. Pek çok devlet nüfus oranlarındaki bu negatif yöndeki eğilimleri bertaraf edebilmek için çeşitli adımlar atmış ve sundukları teşviklerle aileleri birden fazla çocuk sahibi olma konusunda ikna etmeye çalışmaktadır.

Bireylerin aile kurma ve çocuk sahibi olmalarında yaşam standartları, ekonomik durum, kültürel, dini ve toplumsal görüşler gibi pek çok faktörün etkili olduğunu bilmekteyiz. Bu anlamda aile yapısı kültürü içerisinde Avrupa'daki toplumların bireysel yaşam tarzına, Asya'dakilerin ise geniş aile kültürüne ağırlık vermesi Avrupa'daki halkların nüfus düzeyini demografik eğilimler açısından olumsuz yönde etkileyebildiği görüşü tartışmaya açık olsa da bir olgu olarak öne sürülebilir. Bununda nedenleri arasında Avrupa'daki endüstriyel toplum değerlerinin yaygın olarak benimsenmesine karşılık Asya'daki toplumların hala tarım toplumu yaşam tarzına dair değerlerinin baskın olduğunu ifade edebiliriz.

Günümüz modern hayat koşullarına gelecek olursak, tüm bu kültürel ve sosyal değerlerden arındırılmış demografik eğilimler bağlamında en büyük etmenlerden birisinin

Дүниежүзілік банктің мәліметтеріне сәйкес, бүкіл әлем бойынша туу коэффициенті бүкіл әлем бойынша (әйелдің өмірде дүниеге әкелетін балалардың орташа саны) 1960 жылы 4,98-ден 1976 жылы 4-ке, 1992 жылы 3-ке дейін төмендеп, 2019 жылғы жағдай бойынша 2,43 шамасында (Дүниежүзілік банк, 2021).

Біріккен ұлттар ұйымының (БҰҰ) халықтың тұрақты тенденциясы үшін туу коэффициент шегін 2,1 ретінде анықтағанын ескере отырып, жылдар өткен сайын төмендеу байқалса да, әлі күнге дейін әлемде алаңдаушылық тудыратын жағдай жоқ (БҰҰ, 2021). Алайда, мәселені аймақтық, елдік немесе экономикалық даму сияқты әр қырынан қарастырған кезде, әртүрлі тенденцияларды байқауға болады. Жалпы, Азия, Африка және табысы төмен елдердегі халықтың туу коэффициенті БҰҰ деңгейінен жоғары болып қалса да, батыс және дамыған елдерден әлдеқайда төмен болып қалады. Көптеген елдер халық санының осы жағымсыз тенденцияларын жою үшін, әр түрлі қадамдар жасай отырып, отбасыларға ұсынылатын жеңілдіктермен бірнеше балалы болуға көндіруге тырысады.

Жеке тұлғалардың отбасы құру және бала-

айелерін çocuk sahibi olma kararı içerisinde ekonomik kaygılar olduğunu belirtebiliriz. Bu konuda pek çok ülke ailelere yardımcı olma adına çeşitli teşvikler sunmaktadır. Bunlar arasında en popüler olanları çocuk sahibi olan ailelere yapılan tek seferlik ya da aylık ödenen maddi destekler, çocuk bakımı hizmetleri ve vergi indirimleri gibi kolaylıklar gelmektedir.

Demografik eğilimler açısından Batılı ülkeler arasında hem en düşük hem de en yüksek doğurganlık oranlarına sahip ülkelerin genelde Avrupa'da yer alması dikkat çekici bir durumdur. Bu noktada önde gelen ülkeler ile düşük oranlara sahip, ekonomik ve nüfus ölçeği bakımından birbirine yakın ülkelerin demografi politikalarının incelenmesinin faydalı olacağını ifade edebiliriz. Bu bağlamda Avrupa'daki ülkelerin genel TDH ortalamasına baktığımızda 1.5 seviyesinin altında İtalya, İspanya, Yunanistan gibi ülkeler yer alırken, Fransa ve İsveç ise bu gruptan farklılaşarak en yüksek TDH'ye sahip oldukları görülebilir (Dünya Bankası, 2021). Bu konuda ilk olarak gözümüze Fransa'nın doğum sayısını artırmadaki başarısı ile Almanya'nın son yıllardaki

лы болуда өмір сүру деңгейі, экономикалық жағдай, мәдени, діни және әлеуметтік көзқарастар сияқты көптеген факторлардың әсер ететінін білеміз. Осы тұрғыдан алғанда, отбасы құрылымы мәдениеті шеңберінде Еуропадағы қоғамдардың жеке өмір салты мен Азиядағылардың кең отбасылық мәдениетке ие болуы, Еуропадағы халықтардың халық санындағы демографиялық тенденциялар тұрғысынан жағымсыз әсер ету мүмкіндігі талқылауға ашық пікір ретінде саналады. Мұның себептері арасында Еуропадағы индустриалды қоғам құндылықтары кеңінен қабылданғанымен, азиялық қоғамдарда аграрлық қоғам құндылықтары әлі де басым болып отырғанын айта аламыз.

Қазіргі заманғы өмір жағдайына келетін болсақ, барлық осы мәдени және әлеуметтік құндылықтардан тазартылған демографиялық тенденциялар жағдайындағы ең үлкен факторлардың бірі, отбасылардың бала туу туралы шешімінде экономикалық мәселелердің бар болғанын айтуға болады. Осыған байланысты көптеген елдер отбасыларға көмектесу үшін түрлі жеңіл-

yükseliş eğilimi çarpmaktadır.

Fransa'nın yıllar itibariyle demografik göstergelerine baktığımızda dikkat çeken en önemli unsurlar arasında 1995 yılından itibaren diğer Avrupa ülkelerinden doğurganlık oranı ile pozitif yönde ayrılmış olduğu hususunu ifade edebiliriz. Bu konuda 1995'te 1.74 olan TDH'si kademeli bir şekilde artarak 2001'de 1.9'a ve 2006'da 2'ye çıkmıştır. Bu oran sürdürülebilir nüfus yapısı için gerekli eşiğe ulaşıldığını gösterirken 2016'ya kadar korunan bu seviye, 2019'da 1.89'a kadar gerilemiştir. Lakin bu oranla bile Fransa'nın pek çok Avrupa ülkesinden çok daha iyi bir durumda olduğunu göstermektedir (Dünya Bankası, 2021).

Fransa'nın yakalamış olduğu bu sürdürülebilir başarının arka planındaki etmenlerini incelediğimizde diğer Avrupa ülkelerine nazaran sosyal yardım kapsamında ailelere daha büyük miktarlarda kaynakların ayrıldığını görebilmekteyiz. İkinci önemli bir nokta ise yapılan yardımların yapısı açısından para yardımından daha çok bakım hizmeti sağlanmasına odaklı bir politika hedefliyor olmasıdır (Caf.fr, 2017, Caf.fr, 2019). Fransa bazı Avrupa ülkelerinin aksine ailelere yapılan yardımları tek bir grup içerisinde değerlendirmek yerine bunları erken çocukluk, çocukluk ve gençlik gibi çeşitli yardım kategorileri altında değerlendirmektedir. Fransa'nın bu yardımların ülke çapında organize edilmesinde merkezi bir Ulusal Aile Yardım Fonu (UAYF) kurması, bu yardımların kurumsal bir yapı içerisinde idaresini de kolaylaştırmaktadır (Caf.fr, 2019).

Fransa'da UAYF çatısı altında 2018 itibariyle 101 Aile Yardım Fonu (AYF) ülke çapında 3.230 şubesi ile erken çocukluk, çocukluk ve gençlik yaş gruplarına bakım hizmeti veren yuvalara finansal destek sağlamaktadır. Fransa 2018'de Aile Yardım Bölümü kapsamında 90.2 milyar avro para

İKİNCİ ÖNEMLİ BİR NOKTA İSE YAPILAN YARDIMLARIN YAPISI AÇISINDAN PARA YARDIMINDAN DAHA ÇOK BAKIM HİZMETİ SAĞLANMASINA ODAKLI BİR POLİTİKA HEDEFLİYOR OLMASIDIR

İKİNCİ MAңызды МӘСЕЛЕ - Бұл көмек құрылымы тұрғысынан ақшалай көмек емес, гуманитарлық көмек көрсету қызметіне бағытталған

діктер ұсынады. Олардың ішіндегі ең танымалысы - балалы отбасыларға берілетін бір реттік және ай сайынғы материалдық жеңілдіктер, бала күтімі бойынша қызметтер және салықтық жеңілдіктер.

Демографиялық тенденциялар тұрғысынан алғанда, батыс елдері арасында туу коэффициенті ең төмен және жоғары елдер Еуропада орналасқандығы назар аудартады. Бұл тұрғыда жетекші елдер мен төмен ставкаларға ие, экономикалық және халықтық ауқымы бойынша бір-біріне жақын елдердің демографиялық саясатын зерттеудің пайдалы болатынын айта аламыз. Осы тұрғыдан алғанда, Еуропадағы елдердің жалпы туу коэффициенті орташа көрсеткіштерін қарастырған кезде, Италия, Испания және Греция сияқты елдер 1,5 деңгейден төмен, ал Франция мен Швеция бұл топтың тысындағы ең жоғары деңгейге ие (Дүниежүзілік банк, 2021). Францияның туу санын арттырудағы жетістігі және Германияның соңғы жылдардағы өсу тенденциясы бірінші кезекте көзге түседі.

Францияның бірнеше жылдардағы демографиялық көрсеткіштерін қарастырғанда, назар аударатын маңызды факторлардың бірі 1995 жылдан бастап туу коэффициенті бойынша басқа Еуропа елдеріне қарағанда оң динамика байқалғанын айта аламыз. Осыған байланысты 1995 жылы 1,74 болған туу коэффициенті 2001 жылы 1,9-ға, 2006 жылы 2-ге дейін біртіндеп өсті. Бұл көрсеткіш халықтың тұрақты құрылымы үшін қажетті шекті деңгейге жеткендігін көрсетіп, бұл деңгей 2016 жылға дейін сақталғаннан кейін, 2019 жылы 1,89-ға дейін төмендеді. Алайда, осы коэффициенттің өзінде оның көптеген еуропалық елдерге қарағанда жағдайы әлдеқайда жақсы екенін айтуға болады (Дүни-

harcamış olup bu Fransa'nın gayrisafi yurtiçi hasılasının (GSYİH) yaklaşık %4'üne denk gelmektedir (Caf.fr, 2019). Bu konuda Fransa'nın ayırdığı kaynakların Avrupa Birliği (AB) ortalaması olan %2.5 ile Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü'nün (EİKÖ) ortalaması payı %2.3'den oldukça yüksek olduğu görülmektedir (Anne Chemin, 2015, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü, 2021).

Ayrılan bütçe içerisinde erken çocukluk ve çocukluk ile gençlik dönemi bakım giderleri toplam harcamanın %40'ını oluştururken diğerleri ailelere nakit yardımı, konut ve iş sağlanması gibi kalemlere harcanmaktadır. Genel itibarıyla Fransa'da yuvaların finansmanının %45'i Ulusal Aile Yardım Fonu'ndan karşılanırken bunu %19 ile yerel kurumlar, %18 devlet ve işletmeler arasındaki anlaşmalar ve %18'ini ise ailelerin ödedikleri ücretler oluşturmaktadır. Bu yapı içerisinde Fransa'nın özellikle ailelerin 0-3 yaş arası erken çocukluk dönemi bakım masraflarının azaltılması konusuna diğer ülkelerden daha fazla önemiyet vermesi bizlere ülkenin demografik eğilimler açısından başarısının ana nedenlerinden birisini göstermektedir (Caf.fr, 2019).

BU KONUDA 1995'TE 1.74 OLAN TDH'Sİ KADEMELİ BİR ŞEKİLDE ARTARAK 2001'DE 1.9'A VE 2006'DA 2'YE ÇIKMIŞTIR

ОСЫҒАН БАЙЛАНЫСТЫ 1995 ЖЫЛЫ 1,74 БОЛҒАН ТУУ КОЭФФИЦИЕНТІ 2001 ЖЫЛЫ 1,9-ҒА, 2006 ЖЫЛЫ 2-ГЕ ДЕЙІН БІРТІНДЕП ӨСТІ

ежүзілік банк, 2021).

Францияның осы жетістігінің артында тұрған факторларды қарастырған кезде, басқа еуропалық елдермен салыстырғанда, отбасыларға әлеуметтік көмек шеңберінде ресурстардың көбірек бөлінетіндігін көре аламыз. Екінші маңызды мәселе - бұл көмек құрылымы тұрғысынан ақшалай көмек емес, гуманитарлық көмек көрсету қызметіне бағытталған (Caf.fr, 2017, Caf.fr, 2019). Еуропаның кейбір елдерінен айырмашылығы, Франция отбасыларға көрсетілген көмекті бір топта қарастырудың орнына оларды ерте балалық шақ, балалық шақ және жастық шақ сияқты әртүрлі көмек категориялары бойынша қарастырады. Францияның аталмыш көмек құралдарын ел бойынша ұйымдастыруда Ұлттық отбасылық көмек қорын (ҰОКҚ) құруы, сонымен қатар бұл көмектердің институционалдық құрылым шеңберінде осы көмекші құралдарды басқаруды жеңілдетеді (Caf.fr, 2019).

Францияда, ҰОКҚ-нің шеңберінде 2018 жылғы жағдай бойынша 101 отбасына көмек қоры (ОКҚ) бүкіл ел бойынша 3230 филиалымен ерте

2018 itibariyle Fransa'nın 67 milyon olan nüfusunun içerisinde 12.7 milyon kişinin en az bir yardım türünden yararlandığı ve toplamda ise 32 milyon kişinin sosyal yardımlar kapsamına girdiği belirtilmektedir (Caf.fr, 2019). Fransa'da ailelerin karakteristik yapısına bakalak olursak, ortalama doğum yaşı 30.6, çocuk sahibi olan çiftlerin her ikisinin de Fransız olma oranı %75, karışık çiftler %15 ve yabancıların oranı ise %10'dur. Öte yandan 18 yaşın altındaki çocukların %75'i her iki ebeveyn ile yaşarken %23'ü tek bir ebeveynle yaşamaktadır. Bu noktada tek çocuk sahibi ailelerin oranı %45 iken bunu iki çocuk sahibi aileler %38 ile takip etmektedir. Fransa'da doğum oranı 2019'da 1.89 olup bu Avrupa'daki en yüksek rakam olmasının yanı sıra ülkedeki ailelerin arzu ettiği çocuk sayısı olan 2.4'e de en yakın sayı olmasıyla da dikkat çekmektedir (Caf.fr, 2019). Fransız hükümeti ülkedeki aile yapısını ve modern çalışma hayatının gereksinimlerini iyi analiz ederek çalışan kadınlara iş hayatından uzun süre kopmadan çocuk sahibi olma imkanını erken çocukluk dönemi bakımına vermekte olduğu ağırlık ile kolaylaştırması doğurganlık oranındaki başarısının bir başka önemli parçasını oluşturmaktadır. Çünkü çeşitli araştırma sonuçlarına ve istatistiki verilere baktığımızda kadınların emek piyasası içerisindeki çalışma oranı ile doğurganlık seviyesi arasında doğrudan paralel bir ilişki olduğunu görebilmekteyiz (Karabchuk et.al, 2017, Tomkinson, 2019, Gathmann, 2017). Buna genel perspektiften bir örnek

balalық, балалық және жас шақтағы топтарға көмек көрсететін балабақшаларға қаржылай қолдау көрсетеді. Франция 2018 жылы Отбасылық көмек бөлімі аясында 90,2 миллиард еуро жұмсады, бұл оның ішкі жалпы өнімінің (ЖІӨ) шамамен 4%-ын құрайды (Caf.fr, 2019). Осыған байланысты Франция бөлген ресурстар Еуропалық одақтың орташа 2,5%-ынан және Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЕЫДҰ) үлес салмағы 2,3%-дан едәуір жоғары екендігі байқалады (Энн Хемин, 2015, Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы, 2021).

Бөлінген бюджет шеңберінде ерте балалық шақ, балалық шақ пен жастарға арналған шығыстар жалпы шығыстардың 40%-ын құраса, ал қалғандары отбасыларға ақшалай көмек, тұрғын үй және жұмыспен қамту сияқты тармақтарға жұмсалады. Жалпы Франциядағы балабақшаларды қаржыландырудың 45%-ы Ұлттық отбасылық көмек қорының есебінен жүзеге асырылса, 19%-ы жергілікті мекемелер, 18%-ы үкімет пен кәсіпкерлер арасындағы келісімдер және 18%-ы отбасылар төлейтін жалақыдан тұрады. Осы құрылым шеңберінде Францияның 0-3 жас аралығындағы отбасыларға ерте жастағы балаларға қамқорлық шығыстарын төмендетуге басқа елдерге қарағанда көбірек мән беруі, бізге демографиялық тенденциялар тұрғысынан елдің жетістігінің басты себептерінің бірін көрсетеді

verecek olursak doğurganlık oranı yüksek olan Fransa ve İsveç gibi ülkelerdeki kadınların 24-54 yaş aralığındaki çalışma oranları sırasıyla %84.4 ile %87.5 iken aynı şekilde doğurganlık seviyesi 1.5 TDH'nin altında kalan İtalya ve İspanya'da kadınların çalışma oranı sırasıyla %64.4 ve %78.3 olmuştur (Anne Chemin, 2015).

Genel olarak Fransa'nın ailelerin çocuk sahibi olma konusundaki kaygılarının giderilmesi konusuna daha kapsamlı bir şekilde yaklaştığı görülmektedir. Ailelere sunulan yardım mekanizmalarını sadece nakit parasal yardımlar ile kısıtlamayıp yuva ya da kreş olarak tabir edebileceğimiz 0-3 yaş grubu çocukların bakım merkezlerinin altyapısını ülke çapında geliştirmenin yanı sıra bu işletmelere de yaptığı finansal katkılar ile ailelerin mali yükünün azaltılmasına katkı sağlamaktadır. Yine yapılan çalışmalarda görülmektedir ki, ailelerin çocuk yardımına en çok ihtiyaç duyduğu dönemin 0-3 yaş arası dönem olmasına karşın pek çok ülkede bu yardımlar genelde 3 veya 6 yaşından sonra ailelere erişebilir hale gelmektedir. Kadınların kariyerleri açısından bakacak olursak da emek piyasasından zaman açısından ne kadar çok uzaklaşırlarsa geri dönmeleri de bir o kadar zor olmaktadır (Karabchuk vd. 2017, Tomkinson, 2019, Gathmann, 2017). Kısaca Fransa'nın deneyiminden de fark edildiği gibi kadınlar için iş sahibi olmaları çocuk sahibi olmalarına engel olmanın aksine bir gereksinim haline geldiği görülmektedir. Ailelerin de bu dönemi rahatlıkla atlatabilmesi için devletlerin de gerekli yardımları özellikle 0-3 yaş arası dönem başta olmak üzere ve çocuk bakım hizmeti tarzında sunmasının demografik göstergeler açısından daha verimli olacağı, yıllar itibarıyla kanıtlamış bir deneyim olarak ortaya koymaktadır.

Avrupa'daki demografik eğilimler konusunda sıkça karşılaştırılan ülkeler

FRANSA'DA DOĞUM ORANI 2019'DA 1.89 OLUP BU AVRUPA'DAKİ EN YÜKSEK RAKAM OLMASININ YANI SIRA ÜLKEDEKİ AİLELERİN ARZU ETTİĞİ ÇOCUK SAYISI OLAN 2.4'E DE EN YAKIN SAYI OLMASIYLA DA DİKKAT ÇEKMEKTEDİR

2019 ЖЫЛЫ ФРАНЦИЯДАҒЫ ТУУ КОЭФФИЦИЕНТІ 1,89-ДЫ ҚҰРАЙДЫ. БҰЛ ЕУРОПАДАҒЫ ЕҢ ЖОҒАРЫ КӨРСЕТКІШІ ҚАНА ЕМЕС, СОНЫМЕН ҚАТАР ЕЛДЕГІ ОТБАСЫЛАР ҚАЛАҒАН БАЛАЛАР САНЫ 2,4-КЕ ДЕ ЖАҚЫН

(Caf.fr, 2019).

2018 жылғы жағдай бойынша Францияның 67 миллион тұрғыны арасында 12,7 миллион адам көмектің кем дегенде бір түрінен, ал жалпы 32 миллион адам осы көмекке ие болды (Caf.fr, 2019). Франциядағы отбасыларға тән құрылымды қарастыратын болсақ, орташа туу жасы - 30,6, балалы болған жұптардың екі ата-анасының француз болуы 75%, аралас жұптар - 15%, шетелдіктер - 10%. Екінші жағынан, 18 жасқа дейінгі балалардың 75%-ы екі ата-анасымен, ал 23% -ы жалғызбасты ата-анасымен бірге тұрады. Бір балалы отбасылардың саны 45%-ды құраса, екі балалы отбасылардың саны 38%. 2019 жылы Франциядағы туу коэффициенті 1,89-ды құрайды. Бұл Еуропадағы ең жоғары көрсеткіші қана емес, сонымен қатар елдегі отбасылар қалаған балалар саны 2,4-ке де жақын (Caf.fr, 2019). Франция үкіметі елдегі отбасы құрылымын және қазіргі жұмыс өмірінің талаптарын жақсы түсіне отырып, жұмыс істейтін әйелдерге ұзақ уақыт бойы іскерлік өмірден кетпес үшін, балалы болу мүмкіндігін ерте жастағы балаларды күту бағдарламасы арқылы жеңілдетуі туу коэффициентіндегі табыстың тағы бір маңызды бөлігі. Зерттеулердің әр түрлі нәтижелері мен статистикалық мәліметтеріне көз жүгіртетін болсақ, еңбек нарығындағы әйелдердің жұмыспен қамтылу деңгейі мен туу қабілеттілік деңгейі арасында тікелей параллельді байланыс бар екенін көруге болады (Карабчук және т.б., 2017, Томкинсон, 2019, Гэтман, 2017). Жалпы перспективадан мысал келтіретін болсақ, Франция мен Швеция сияқты туу коэффициенті жоғары елдердегі 24-54 жас тобындағы әйелдердің жұмыс көрсеткіштері сәйкесінше 84,4% және 87,5% құрайды, ал туу коэффициенті 1,5-ден төмен

arasında Almanya ve Fransa bulunmaktadır. Genel itibariyle Almanya'nın pek çok açıdan Fransa'daki benzer koşullara sahip olmasına karşın TDH'sindeki düşük oran bahse konu edilmektedir. Almanya'nın TDH seviyesine tarihsel açıdan bakacak olursak 1974'te 1.5'in altına düştükten sonra 2016'ya kadar bu oranın üzerine hiç çıkamaması ülkenin sürdürülebilir nüfus yapısı açısından oldukça endişe verici bir durum oluşturmaktaydı (Dünya Bankası, 2021). Çünkü her ülkede olduğu gibi dinamik bir emek piyasası ekonomik büyümenin bel kemiğini oluşturan faktörler arasında yer almaktadır. Çalışabilir nüfusun (15-64 yaş arası) azalması ile yaşlıların toplam nüfus içerisindeki paylarının artması da bu kaygıları yıllar itibariyle artırmaktadır (Dünya Bankası, 2021). 2016-2019 yılları arasında ise Almanya'nın TDH'si 1.54-1.6 arasında değişen oranlarda 1.5 seviyesinin üstünde kalabilmeyi başarmıştır. Bu sıradışı yükselişin nedenlerine baktığımızda ailelere yapılan yardımlarda son yıllarda kapsamlı değişimlerin yaşandığını görebilmekteyiz (Dünya Bankası, 2021). 2019 yılı verilerine göre Almanya'da erken çocukluk eğitimi ve bakımına 33.6 milyar avro ayrılmış olup bu rakam 2018'deki ayrılan bütçeden %9.8 ve 2010'dan ise %113.6 daha fazla olduğu görülmektedir. Toplamda ise 2018'de sosyal yardımlar içerisinde ailelere yapılan yardımların 73.8 milyar avro olduğu ifade edilmektedir (EuryDice, 2021).

Италия мен Испанияда, сәйкесінше 64,4% және 78,3% (Anne Chemin, 2015).

Жалпы алғанда, Франциялық отбасылардың балалы болуға қатысты алаңдаушылығын жою мәселесіне жан-жақты қарайтыны байқалады. Отбасыларға ұсынылатын көмек тетіктерін тек ақшалай қаржылық көмекпен шектемей, бүкіл ел бойынша балабақша деп алатын 0-3 жас аралығындағы балаларға арналған күтім орталықтарының инфрақұрылымын дамытудан басқа, отбасылардың қаржылық ауыртпалығын осы бизнеске беретін қаржылық жарналар арқылы азайтуға ықпал етеді. Тағы да, зерттеулерге қарағанда, отбасылардың балалар көмегіне мұқтаж болған кезеңі 0-3 жас аралығында болса да, көптеген елдерде бұл жеңілдіктер 3 немесе 6 жастан кейін отбасыларға қол жетімді бола бастайды. Егер іс-шараны әйелдердің мансабы тұрғысынан қарастыратын болсақ, олар уақыт бойынша еңбек нарығынан алшақтаған сайын, олардың қайтып оралуы соғұрлым қиын болады (Карабчук және т.б., 2017, Томкинсон, 2019, Гэтман, 2017). Қысқаша айтқанда, Францияның тәжірибесінен көріп отырғанымыздай, әйелдерге жұмысқа орналасу олардың балалы болуына тосқауыл қоюдың орнына қажеттілікке айналды. Отбасылар бұл кезеңді оңай өтуі үшін үкіметтері қажетті көмекті негізінен 0-3 ара-

Bu artıш oranının önemli bir kısmı Almanya'nın erken dönem çocukluk yardımı olarak tanımlanan 0-3 yaş arası gruba yönelik sosyal hizmetlerin genişletilmesi ile alakalıdır. İlk olarak 2008'de kabul edilen Çocuk Terfi Kanunu'na göre (Kinderförderungsgesetz) 1 Ağustos 2013 itibarıyla tüm 3 yaşın altındaki çocuklara 1 yaşına girmelerinin ardından yasal olarak gündüz çocuk bakım merkezlerinde veya diğer bir ifadeyle yuvalarda bakım hakkı sağlanmıştır. Bu kapsamda Almanya'da 2010-2018 yılları arasında 3 yaşının altındaki çocuklara 560.000 özel yuva açılmıştır. 2017-2020 yılı programı kapsamında 100.000 yeni yuvanın açılması çalışmalarını yürütürken 2020-2021 yılları içinde 90.000 yeni yuvanın daha kurulmasına yönelik gerekli fonların sağlandığı bildirilmektedir (EuryDice, 2021).

Burada bahsedilmesi gereken önemli hususlardan birisi de erken çocukluk eğitimi ve bakımı Almanya devlet okul sistemi içerisinde yer almaması nedeniyle daha önceleri ücretsiz olmayışıdır. 2013 sonrasında ise yuvaların sayısının ülke çapında artırılmasına karşın ücretleri eyalete, çocuğun yaşı ve diğer çeşitli unsurlara göre değişmekteydi. Bu bağlamda yuva işletmelerinin bütçeleri genel olarak eyalet yardımı, ailelerin katkı payı ve merkezi hükümetten gelen yardımlardan oluşmaktaydı. Lakin Alman hükümeti 2019 yılında Çocuk Gündüz Bakımında Kalitenin ve Katılımın Daha Fazla Geliştirilmesi Hakkında Kanun'u çıkararak ülke çapında ailelerin katkı payının azaltılmasının sağlanması adına bir atılım daha gerçekleştirmiştir. Böylece bazı eyaletlerde erken çocukluk dönemi devlet yuvaları ya tamamen ücretsiz hale getirilmiş ya da ailelerin katkı payları oldukça cüzi miktarlara çekilmiştir. 2019'da çıkarılan başka önemli bir kanun ise federal hükümetin, eyaletleri, Kalite Çocuk Bakım Merkezleri Kanunu ile

**BU ARTIŞ ORANININ
ÖNEMLİ BİR KISMI
ALMANYA'NIN
ERKEN DÖNEM
ÇOCUKLUK YARDIMI
OLARAK TANIMLANAN
0-3 YAŞ
ARASI GRUBA
YÖNELİK SOSYAL
HİZMETLERİN
GENİŞLETİLMESİ
İLE
ALAKALIDIR**

**БҰЛ ӨСІМНІҢ
ЕДӘУІР БӨЛІГІ
ГЕРМАНИЯНЫҢ
ЕРТЕ БАЛАЛЫҚ
ШАҚТАҒЫ КӨМЕК
ДЕП АТАЛАТЫН
0-3 ЖАС
АРАЛЫҒЫНДАҒЫ
ТОПТАРҒА
ӘЛЕУМЕТТІК
ҚЫЗМЕТТЕРДІ
КЕҢЕЙТУІНЕ
БАЙЛАНЫСТЫ
БОЛДЫ**

лығынан бастап, балаларға күтім жасау стилінде ұсынудың демографиялық көрсеткіштер тұрғысынан едәуір тиімді болатыны жылдар бойғы дәлелденген тәжірибе ретінде ұсынады.

Еуропадағы демографиялық тенденциялармен жиі салыстырылатын елдер қатарына Германия мен Франция жатады. Жалпы, Германия Франциямен көптеген жағдайларда ұқсас жағдайларға ие болса да, туу коэффициентіндегі төмен деңгейі керісінше. Германияның туу коэффициенті деңгейіне тарихи тұрғыдан қарайтын болсақ, 1974 жылы 1,5-тен төмен түскеннен кейін, 2016 жылға дейін бұл көрсеткіштен аспауы, елдің тұрақты құрылымы тұрғысынан алаңдаушылық тудырады (Дүниежүзілік банк, 2021). Себебі, кез-келген елдегідей, қарқынды еңбек нарығы экономикалық өсудің негізін құрайтын факторлардың қатарына жатады. Еңбекке қабілетті халықтың азаюы (15-64 жас) және қарттардың жалпы халық санындағы үлесінің артуы бұл мәселелерді жылдар өткен сайын күшейтеді (Дүниежүзілік банк, 2021). 2016 мен 2019 жылдар аралығында Германияның туу коэффициенті 1,54-1,6 аралығында өзгеріп, 1,5 деңгейінен жоғары тұра алды. Осы ерекше өсімнің себептерін қарастырған кезде, соңғы жылдары отбасыларға көрсетілген көмектің ауқымды өзгерістері болғанын көреміз (Дүниежүзілік банк, 2021). 2019 жылғы мәліметтер бойынша Германияда ерте жастағы балаларды оқыту мен күтуге 33,6 миллиард еуро бөлінсе, бұл 2018 жылы бөлінген бюджеттен 9,8%-ға және 2010 жылмен салыстырғанда 113,6%-ға көп. Барлығы 2018 жылы отбасыларға әлеуметтік төлемдер шеңберінде көрсетілген көмек 73,8 миллиард еураны құрады (EuryDice, 2021).

2019-2022 yılları arasında 5.5 milyar avro ek yardım ile desteklemesini öngörmektedir. Bu yardımın ana amacı, eyaletlerin ailelerin katkı payının azaltılmasına ve özel bakıma muhtaç olan çocuklara ve ailelere daha fazla destek sağlamasıdır (EuryDice, 2021).

Almanya'da yuvaların aylık fiyatlarına gelecek olursak çeşitli eyaletlerde özel işletmelerin talep ettikleri ücretler değişim gösterebilmekte iken devlet yuvaları ücretsiz veya 70-200 avro arasında bir miktar ailelerden katkı payı olarak talep edebilmektedir (Muenchen.de, 2021). Geri kalan giderler federal hükümet, eyalet yönetimi ve yerel kurumlar tarafından karşılanmaktadır. Bu noktada ücretsiz yuvalara örnek olarak Berlin ve Hamburg eyaletleri gösterilebilirken Rhineland-Palatinate bölgesinde ise 2 yaş üzerindekiilere ve Hesse ve Lower Saxony'de ise 3 yaşına geldiğinde yuvalar aileler için ücretsizdir (lamexpat.de, 2021). Bu eyaletlerdeki erken çocukluk bakımı dönemi yardımlarının artırılması genel demografik eğilimler açısından da önem teşkil etmektedir. Çünkü batı eyaletleri ile karşılaştırıldığında doğu eyaletlerindeki ailelere ayrılan sosyal yardımların daha fazla imkan sağladığı

Бұл өсімнің едәуір бөлігі Германияның ерте балалық шақтағы көмек деп аталатын 0-3 жас аралығындағы топтарға әлеуметтік қызметтерді кеңейтуіне байланысты болды. Алғаш рет 2008 жылы қабылданған Балаларды көтермелеу туралы заңға сәйкес (Kinderförderungsgesetz), 2013 жылдың 1 тамызынан бастап, 3 жасқа дейінгі барлық балалар 1 жасқа толғаннан кейін күндізгі күту орталықтарында немесе балабақшаларда орын алуға құқылы. Осы тұрғыда Германияда 2010-2018 жылдар аралығында 3 жасқа дейінгі 560,000 балаға арналған арнайы балабақшалар ашылды. 2017-2020 бағдарламасы шеңберінде тағы 100,000 балабақша ашу бойынша жұмыстарды жүргізе отырып, 2020-2021 жылдары 90,000 жаңа балабақша құруға қажетті қаражат қарастырылған (EuryDice, 2021).

Бұл жерде айта кететін маңызды жайттардың бірі - ерте жастағы балаларды оқыту мен күтім жасау Германияның мемлекеттік мектеп жүйесіне енгендіктен, бұдан бұрын оның ақылы болуы. 2013 жылдан кейін бүкіл елде балабақшалардың саны көбейгенімен, олардың ақысы мемлекет-

görülme­k­te­dir (Oltermann, 2016). Bu politikaların sonucu olarak da doğu eyaletlerindeki doğum oranlarının da batı bölgelerine göre daha fazla olması da erken çocukluk dönemi yardımlarının önemini bir kez daha gözler önüne sermektedir (Oltermann, 2016). Ülkenin batı eyaletlerinde de bu konuya ülke çapında önem verilmesi Almanya'nın TDH seviyesini yakın gelecekte daha da yukarıya taşıma potansiyelinin oldukça yüksek olacağını göstermektedir.

Özetle, Almanya'nın son 10 yıl içerisinde attığı adımlar bizlere erken çocukluk bakımına daha fazla önem verilmesinin somut sonuçlarının daha fazla benimsendiğini göstermekte olup AB içerisinde de aile politikaları konusunda muhtemel bir uyum sürecinin de başlatılabileceği konusunda yeni tartışmaların başlatılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Hem ekonomik açıdan hem de nüfus bakımından AB'nin itici gücü olan bu iki ülkenin benzer politikalar yürütmeye başlaması diğer ülkelere de örnek teşkil edecek olgunluğa eriştiğini göstermektedir. Bu kapsamda İtalya ve İspanya'nın yanı sıra Avrupa dışındaki Güney Kore, Japonya ve Rusya gibi ülkelerde aile politikaları içerisinde ağırlığı 0-3 yaş arası bakıma ve kadınların istihdam oranlarının artırılması ve çalışan kadını destekleyici diğer adımların atılmasına önem verilmesi ile benzer başarılarla ulaşma ihtimalinin güçlü olduğunu ifade edebiliriz.

Kaynaklar:

1. Anne Chemin (2015). Fransa'nın Doğum Oranı Başarısının Sırrı: Kadınları Çalışmaya Alın ve Katı Aile Normlarından Kurtulun. Alınan yer: <https://www.theguardian.com/world/2015/mar/21/france-population-europe-fertility-rate>. Erişim tarihi: 15.06.2021.
2. Birleşmiş Milletler (2021). Toplam Doğurganlık Hızı. Alınan yer: https://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/methodology_sheets/demographics/total_fertility_rate.pdf. Erişim tarihi: 10.06.2021.

**2016-2019 YILLARI
ARASINDA İŞE
ALMANYA'NIN
TDH'Sİ 1.54-1.6
ARASINDA DEĞİŞEN
ORANLARDAN
1.5 SEVİYESİNİN
ÜSTÜNDE
KALABİLMİYİ
BAŞARMIŞTIR**

**2016 MEN
2019 YILDA
ARALYĞINDA
GERMANYANYN
TUU
KOEFFICIEN
1,54-1,6
ARALYĞINDA
ÖZGERİP, 1,5
DEĞEYİNEN
JOĞARY TURA
ALDY**

ке, баланың жасына және басқа да факторларға байланысты өзгеріп отырды. Бұл тұрғыда балабақшалардың бюджеттері негізінен мемлекеттік, отбасылық жарналар мен орталық үкіметтің көмектерінен құралды. Алайда, Германия үкіметі 2019 жылы Балаларды күндіз күтуде сапаны және қатысуды одан әрі жақсарту туралы заң шығару арқылы бүкіл ел бойынша отбасылардың үлесін азайту үшін тағы бір жетістік жасады. Осылайша, кейбір аудандарда ерте балалық шақтағы мемлекеттік балабақшалар толығымен тегін болды немесе отбасылық салымдар өте аз мөлшерге дейін азайтылды. 2019 жылы қабылданған тағы бір маңызды заң федералды үкіметтің аудандары «Балаларға күтім жасаудың сапалы орталықтары туралы» заңы арқылы 2019-2022 жылдар аралығында қосымша 5,5 миллиард евро көлемінде қолдауды талап етеді. Бұл көмектің негізгі мақсаты-мемлекеттерге отбасылық жарнаны азайту және ерекше қажеттіліктері бар балалар мен отбасыларға көбірек қолдау көрсету (EuryDice, 2021).

Германиядағы балабақшалардың ай сайынғы бағаларына келетін болсақ, әртүрлі аудандардағы жеке кәсіпорындардың талап ететін жалақы әртүрлі болуы мүмкін, ал мемлекеттік балабақшалар ақысыз немесе 70-200 еуро аралығындағы сома отбасы жарналарынан талап етіледі (Muenchen.de, 2021). Қалған шығындарды федералды үкімет, әкімшілік және жергілікті мекемелер көтереді. Берлин мен Гамбург ақысыз болса, Рейнланд-Пфальц облысында 2 жастан асқандар үшін және Гессен мен Төменгі Саксонияда 3 жасқа толған балаларға балабақшалар тегін (Iamexpat.de, 2021). Осы облыстарда ерте жастағы балаларға күтім жасау бойынша жәр-

3. Caf.fr (2017). Avrupa Birliği'nin 28 Üye Ülkesindeki Aile Politikaları. Alınan yer: https://www.caf.fr/sites/default/files/cnaf/Documents/international/fiches%20pays/Compil%20fiches%20pays%20pays%20UE_avril2017_English_VF.pdf. Erişim tarihi: 14.06.2021.
4. Caf.fr (2019). Fransa'nın Sosyal Yardım Sistemi İçerisinde Aile Yardım Bölümü. Alınan yer: <https://www.caf.fr/sites/default/files/cnaf/Documents/international/plaquettes%202019/Branche%20famille%20ANGLAIS%202019.pdf>. Erişim tarihi: 15.06.2021.
5. Christina Gathmann, Björn Sass (2017). Çocuk Bakımının Vergilendirilmesi: Çocuk Bakımı Seçenekleri, Aile İşgücü Arzı ve Çocuklar Üzerindeki Etkiler. Alınan yer: <https://www.iza.org/publications/dp/10813/taxing-childcare-effects-on-childcare-choices-family-labor-supply-and-children>. Erişim tarihi: 16.06.2021.
6. Dünya Bankası (2021). Doğurganlık Oranı, Toplam (Kadın Başına Doğum). Alınan yer: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN>. Erişim tarihi: 10.06.2021.
7. Dünya Bankası (2021). Nüfus İçerisindeki Toplam 15-64 Yaş Grubu. Alınan yer: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.1564.TO>. Erişim tarihi: 15.06.2021.
8. Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (2021). Aile Yardımlarına Yapılan Kamu Harcamaları. Alınan yer: https://www.oecd.org/els/soc/PF1_1_Public_spending_on_family_benefits.pdf. Erişim tarihi: 15.06.2021.
9. EuryDice (2021). Almanya Erken Çocukluk ve Okul

демақыларды көбейту жалпы демографиялық үрдістер тұрғысынан да маңызды. Себебі батыс облыстарымен салыстырғанда шығыс облыстарындағы отбасыларға көрсетілетін әлеуметтік көмек үлкен мүмкіндіктер беретіні көрінеді (Oltermann, 2016). Осы саясаттың нәтижесінде шығыс облыстарда туу деңгейінің батыс аймақтарға қарағанда жоғары болуы тағы бір рет ерте жастағы балаларға көмек көрсетудің маңыздылығын көрсетеді (Oltermann, 2016). Елдің батыс облыстарында бұл мәселеге ұлттық мән берілуінің өзі Германияның жақын болашақта туу коэффициенті деңгейін көтеру үшін өте жоғары әлеуеті бар екенін көрсетеді.

Қорытындылай келе, Германияның соңғы 10 жылда қабылдаған қадамдары бізге ерте жастағы балаларды күтуге үлкен мән берудің нақты нәтижелері көбірек қабылданып жатқанын көрсетіп, Еуропалық одақ (ЕО) шеңберінде отбасылық саясатта мүмкін болатын үйлестіру үдерісі туралы жаңа пікірталастардың басталуы керек екенін көрсетеді.

Еğіtimi Finansmanı. Алынған yer: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/early-childhood-and-school-education-funding-31_en. Ерішim тарихи: 16.06.2021.

10. Iamexpat.de (2021). Almanya'da Çocuk Bakımı. Алынған yer: <https://www.iamexpat.de/expat-info/family-kids/childcare-germany-kita-kindertagesstaette>. Ерішim тарихи: 14.06.2021.
11. John Tomkinson (2019). İlk Doğum Yaşı ve Sonraki Doğurganlık: Fransa'da Ergen Annelerin Durumu ve İngiltere ve Galler. Алынған yer: <https://www.demographicresearch.org/Volumes/Vol40/27/>. Ерішim тарихи: 16.06.2021.
12. Muenchen.de (2021). Çocuk Bakımı. Алынған yer: <https://www.muenchen.de/int/en/culture-leisure/education-employment/childcare.html>. Ерішim тарихи: 14.06.2021.
13. Philip Oltermann (2016). Almanya'da Doğum Oranı Son 33 Yılın En Yüksek Seviyesinde. Алынған yer: <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/17/fertility-rate-germany-rises-33-year-high-births-children-population>. Ерішim тарихи: 14.06.2021.
14. Tatiana Karabchuk, Kazuhiro Kumo, ve Ekaterina Selezneva (2017). Rusya'nın Demografik Durumu: Geçmişten Geleceğe. Алынған yer: https://www.researchgate.net/publication/335072885_Demography_of_Russia_From_the_Past_to_the_Present_by_Tatiana_Karabchuk_Kazuhiro_Kumo_and_Ekaterina_Selezneva_London_Palgrave_Macmillan_2017. Ерішim тарихи: 16.06.2021.

теді. Экономикасы жағынан да, халқының саны жағынан да ЕО-ның қозғаушы күші болып табылатын осы екі ел ұқсас саясаты жүзеге асыра бастағанда басқа елдерге үлгі болатындай жетілгенін көреміз. Осы тұрғыда Италия және Испаниямен қатар, Еуропадан тыс Оңтүстік Корея, Жапония және Ресей сияқты елдерде отбасылық саясат шеңберінде 0-3 жас тобына күтім жасау, әйелдердің жұмыспен қамтылу деңгейін арттыру және жұмыс істейтін әйелдерді қолдаудың басқа шараларын қолдану арқылы осындай жетістіктерге жетудің үлкен мүмкіндігі бар екенін айта аламыз.

Дереккөз:

1. Біріккен Ұлттар Ұйымы (2021). Жалпы туу коэффициенті. Сілтеме: https://www.un.org/esa/sustdev/natlinfo/indicators/methodology_sheets/demographics/total_fertility_rate.pdf. Қаралған күні: 10.06.2021.
2. Caf.fr (2017). Еуропалық Одаққа мүше 28 мемлекеттегі отбасылық саясат. Сілтеме: https://www.caf.fr/sites/default/files/cnaf/Documents/international/fiches%20pays/Compil%20fiches%20pays%20pays%20UE_avril2017_English_VF.pdf. Қаралған күні: 14.06.2021.

3. Caf.fr (2019). Францияның әлеуметтік көмек жүйесінің жаңылық көмек бөлімі. Сілтеме: <https://www.caf.fr/sites/default/files/cnaf/Documents/international/plaquettes%202019/Branche%20famille%20ANGLAIS%202019.pdf>. Қаралған күні: 15.06.2021.
4. Жон Томкинсон (2019). Бірінші туылғандағы жас және кейінгі ұрықтандыру: Франция мен Англиядағы және Уэльстегі жасөспірім аналардың жағдайы. Сілтеме: <https://www.demographicresearch.org/Volumes/Vol40/27/>. Қаралған күні: 16.06.2021.
5. Дүниежүзілік банк (2021). Босану коэффициенті, барлығы (әр әйелге туылу). Сілтеме: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN>. Қаралған күні: 10.06.2021.
6. Дүниежүзілік банк (2021). Популяциядағы барлығы 15-64 жас тобы. Сілтеме: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.1564.TO>. Қаралған күні: 15.06.2021.
7. EuryDice (2021). Германияда ерте балалық шақпен мектепте білім беруді қаржыландыру. Сілтеме: https://eacea.ec.europa.eu/national-policies/eurydice/content/early-childhood-and-school-education-funding-31_en. Қаралған күні: 16.06.2021.
8. Iamexpat.de (2021). Германиядағы бала күтімі. Сілтеме: <https://www.iamexpat.de/expat-info/family-kids/childcare-germany-kita-kindertagesstaette>. Қаралған күні: 14.06.2021.
9. Кристина Гэтманн, Бьорн Сасс (2017). Бала күтіміне салық салу: бала күтімі нұсқалары, отбасылық еңбек ұсынысы және балаларға әсері. Сілтеме: <https://www.iza.org/publications/dp/10813/taxing-childcare-effects-on-childcare-choices-family-labor-supply-and-children>. Қаралған күні: 16.06.2021.
10. Muenchen.de (2021). Бала күтімі. Сілтеме: <https://www.muenchen.de/int/en/culture-leisure/education-employment/childcare.html>. Қаралған күні: 14.06.2021.
11. Татьяна Карабчук, Казухиро Кумо және Екатерина Селезнева (2017). Ресейдің демографиялық жағдайы: өткеннен болашаққа. Сілтеме: https://www.researchgate.net/publication/335072885_Demography_of_Russia_From_the_Past_to_the_Present_by_Tatiana_Karabchuk_Kazuhiro_Kumo_and_Ekaterina_Selezneva_London_Palgrave_Macmillan_2017. Қаралған күні: 16.06.2021.
12. Филипп Олтерманн (2016). Германиядағы туу коэффициенті соңғы 33 жылдағы ең жоғары деңгейге жетті. Сілтеме: <https://www.theguardian.com/world/2016/oct/17/fertility-rate-germany-rises-33-year-high-births-children-population>. Қаралған күні: 14.06.2021.
13. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (2021). Отбасылық көмекке мемлекеттік шығындар. Сілтеме: https://www.oecd.org/els/soc/PF1_1_Public_spending_on_family_benefits.pdf. Қаралған күні: 15.06.2021.
14. Энн Хемин (2015). Францияның туу деңгейінің сәттілігінің құпиясы: әйелдерді жұмысқа қабылдау және қатаң отбасылық нормалардан шығу. Сілтеме: <https://www.theguardian.com/world/2015/mar/21/france-population-europe-fertility-rate>. Қаралған күні: 15.06.2021.

THE SOCIAL PROGRESS INDEX GIVES ITS INDEPENDENT ASSESSMENT

PROF. GULNAR NADIROVA

EURASIAN RESEARCH INSTITUTE,
SENIOR RESEARCH FELLOW

ЕВРАЗИЙСКИЙ НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ,
СТАРШИЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК

НЕЗАВИСИМАЯ ОЦЕНКА ГЛОБАЛЬНОГО ИНДЕКСА СОЦИАЛЬНОГО ПРОГРЕССА

There are various ways of perceiving and measuring a country's success. One of the most basic ones involves tying the success to the economy and mainly measuring the economic performance of a nation. However, the economy does not always tell the whole story, as even a stronger economy does not guarantee the presence of freedoms, rights, and opportunities for everyone. There is undoubtedly a correlation between better economies and better institutions, however, at the same time, there are numerous examples of countries that are relatively successful in economic terms, yet their populations may suffer from inequality and lack of opportunities. Nowadays, it is possible to talk about the consensus that a country's success should not be measured only in terms of GDP, but it should be based on the wellbeing of citizens [The Economist, 2013]. This fact can be better evaluated by the Social Progressive Imperative global nonprofit organization developed the Social Progress Index. The index is declared a "comprehensive measure of the real quality of life, independent of economic indicators" [The Social Progress Imperative, n.d.]. The index was introduced in 2014, and it has gained recognition since then.

Regarding the methodology behind the index, there are three main domains

**THE ECONOMY DOES
NOT ALWAYS TELL
THE WHOLE STORY**

**ЭКОНОМИКА НЕ
ВСЕГДА РИСУЕТ
ПОЛНУЮ КАРТИНУ**

Существуют разные способы восприятия и измерения успеха страны. Один из самых базовых способов включает привязку успеха к экономическому прогрессу и, соответственно, измерение в основном экономических показателей развития нации. Однако, экономика не всегда рисует полную картину, поскольку даже более сильная экономика не гарантирует наличия свобод, прав и возможностей для всех. Несомненно, существует корреляция между развитой экономикой и развитыми институтами, однако, в то же время, есть множество примеров стран, которые относительно успешны в экономическом плане, но их население может страдать от неравенства и отсутствия возможностей. В настоящее время можно говорить о консенсусе в отношении того, что успех страны не следует измерять только с точки зрения ВВП, но он должен основываться на благосостоянии граждан [The Economist, 2013]. Поэтому глобальная некоммерческая организация The Social Progress Imperative разработала Индекс социального прогресса. Индекс считается «всеобъемлющим измерителем реального качества жизни, независимым от экономических показателей» [The Social Progress Imperative, б.д.]. Индекс был впервые составлен в 2014 году и с тех пор получил широкое

G7 SOCIAL PROGRESS INDEX RESULTS

pbs.twimg.com

that the index measures: Basic Human Needs, Foundations of Well-being, and Opportunities. They are further divided into numerous categories that are considered in detail later in the article. The authors define social progress in the following way: "Social progress is the capacity of a society to meet the basic human needs of its citizens, establish the building blocks that allow citizens and communities to enhance and sustain the quality of their lives, and create the conditions for all individuals to reach their full potential" [The Social Progress Imperative, n.d.]. Based on the information that the index collects on 163 countries, these countries are assigned into six tiers, the higher is the tier – the higher is the level of social progress.

Due to the nature of the index, it is possible to measure the world average; according to the authors of the index, "if the world were a country, it would score 64.24 (out of a possible 100), which is less than that of Ghana with its 64.86, which occupies 103rd position in the ranking, but more than Azerbaijan with 64.11, which occupies the following 104th line of the rating [The Social Progress Imperative, n.d.]. More precisely, the world would score 74.65 in Basic Human Needs, 60.82 on the Foundations of Wellbeing dimension, and 57.25 on Opportunity.

Within the Central Asian region, Kazakhstan is the only country representing the Third Tier,

признание.

Что касается методологии, лежащей в основе индекса, существует три основных области, которые измеряются индексом: Базовые человеческие потребности, Основы благополучия и Возможности. Эти области в свою очередь разделяются на многочисленные категории, которые подробно рассматриваются далее. Авторы определяют социальный прогресс следующим образом: «Социальный прогресс - это способность общества удовлетворять основные человеческие потребности своих граждан, создавать фундамент, который позволяет гражданам и общинам улучшать и поддерживать качество своей жизни, а также создавать условия для того, чтобы все люди могли полностью раскрыть свой потенциал» [The Social Progress Imperative, б.д.]. На основе информации, которую индекс собирает по 163 странам, этим странам присваивается один из шести уровней прогресса, при этом чем выше уровень страны - тем выше уровень ее социального прогресса.

Исходя из природы индекса, представляется возможным измерить среднемировые показатели; по мнению авторов индекса, «если бы мир был страной, он бы набрал 64.24 балла (из 100 возможных), что меньше, чем у Ганы с ее 64.86 балла, которая занимает 103 позицию в рейтинге, но боль-

while Uzbekistan and Kyrgyzstan were included in the Fourth Tier, with Tajikistan and Turkmenistan being the parts of the Fifth Tier. It is difficult to identify universal factors behind such a disposition. While the economic situation of Kazakhstan clearly gives the republic an upper hand, Turkmenistan - the second most prosperous country of the region in terms of GDP per capita, is only fourth in terms of social progress. Kyrgyzstan, with its weaker economy but, until recently, more liberal policies, ranks second in the region, leaving behind Uzbekistan and Tajikistan. This proves that success in terms of social progress is clearly predicted not only by economic factors but is comprehensive and incorporates the behavior of such stakeholders as societies and governments. Nevertheless, it is also important to note that Kyrgyzstan fell in terms of the Opportunity domain of the index in 2020, which may be a part of the overall trend of the rise of populism and nationalism in the republic lately [Doolotkeldieva, 2021].

SOCIAL PROGRESS IS THE CAPACITY OF A SOCIETY TO MEET THE BASIC HUMAN NEEDS OF ITS CITIZENS

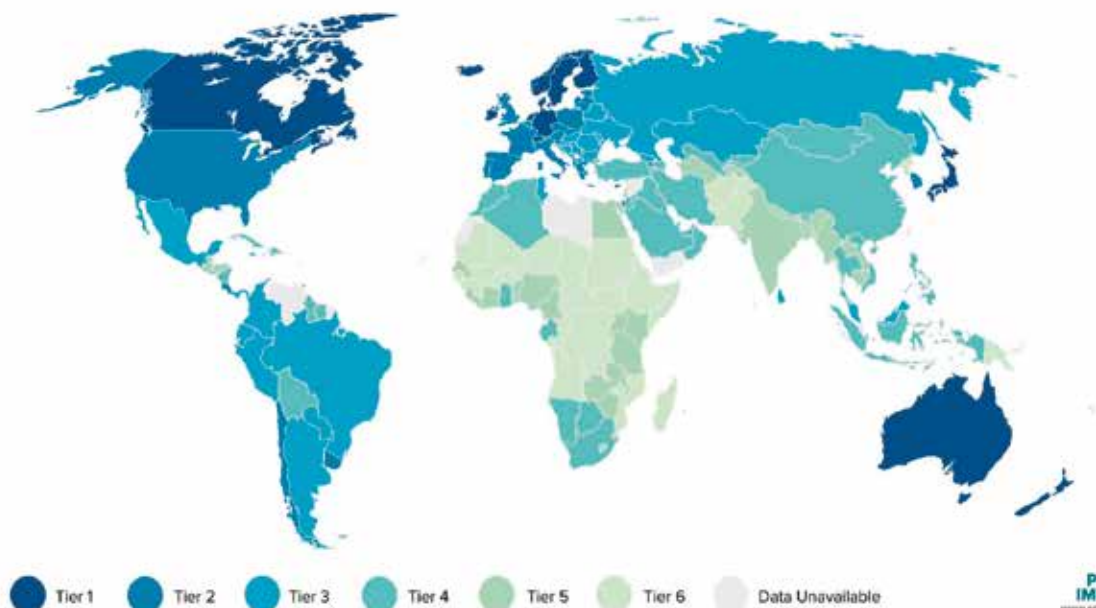
СОЦИАЛЬНЫЙ ПРОГРЕСС — ЭТО СПОСОБНОСТЬ ОБЩЕСТВА УДОВЛЕТВОРЯТЬ ОСНОВНЫЕ ЧЕЛОВЕЧЕСКИЕ ПОТРЕБНОСТИ СВОИХ ГРАЖДАН

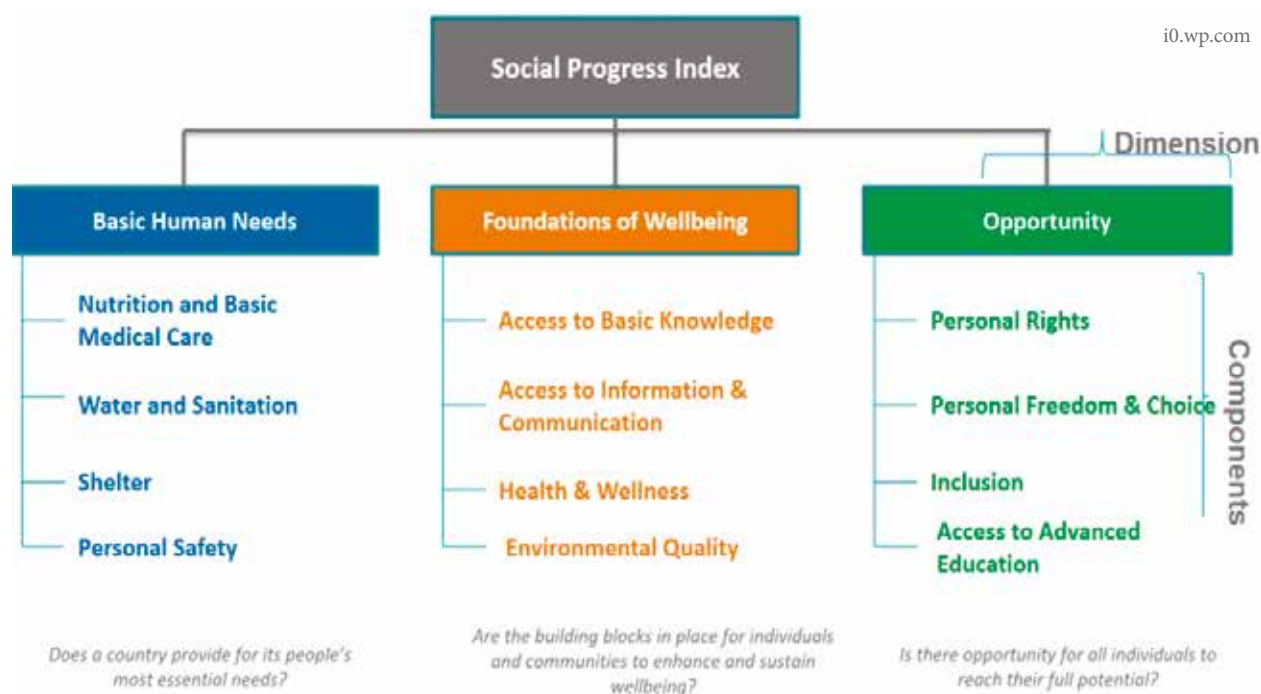

ше, чем у Азербайджана с показателем 64.11 балла, который занимает 104 строчку рейтинга [The Social Progress Imperative, б.д.]. В частности, мир бы гипотетически получил 74.65 балла в области Базовых человеческих потребностей, 60.82 балла по Основам благополучия и 57.25 балла в области Возможностей.

В центральноазиатском регионе Казахстан является единственной страной, представляющей третий уровень социального прогресса, в то время как Узбекистан и Кыргызстан были отнесены к странам четвертого уровня, а Таджикистан и Туркменистан являются представителями пятого уровня. Трудно выделить универсальные факторы, лежащие в основе такого распределения. В то время как экономическая ситуация в Казахстане явно дает республике преимущество, вторая богатейшая страна региона с точки зрения ВВП на душу населения - Туркменистан, занимает лишь четвертое место с точки зрения социального прогресса. Кыргызстан, с

2020 Social Progress Index

The conclusions made earlier become even more notable when the Central Asian countries are compared to the rest of the post-Soviet region. Ukraine, Belarus, Georgia, and Armenia scored higher than any of the Central Asian countries, despite having GDP per capita close to that of Turkmenistan [The World Bank, n.d.]. All four of these countries were perceived as more successful primarily due to the fact that their citizens had more opportunities, freedoms, and rights than those of Central Asian republics. Despite being richer than all of the mentioned countries, Russia found itself lower than Kazakhstan in the index, further supporting the thesis that the economy is not an all-important factor when countries are evaluated based on the quality of life of their citizens.

Regarding the strengths and weaknesses of Kazakhstan within the index, the best performance was achieved in the domain of Basic Human Needs (85.6), followed by Foundations of Wellbeing (76.13) and Opportunity (56.24) domains. Within the domain of Basic Human Needs, Kazakhstan demonstrated the best results in the spheres of Nutrition and Basic Medical Care (95.5) and Shelter (92.9), while the Personal Safety score lowered the average significantly (67.9). Within the Foun-

его более слабой экономикой, но, до недавнего времени более либеральной политикой, занимает второе место в регионе, оставив позади Узбекистан и Таджикистан. Это доказывает, что успех с точки зрения социального прогресса предсказывается не только экономическими факторами, но носит комплексный характер и сильно зависит от поведения таких акторов, как общество и правительство. Тем не менее, также важно отметить, что Кыргызстан упал в индексе с точки зрения области Возможностей в 2020 году, что может быть частью общей тенденции роста популизма и национализма в республике в последнее время [Доолоткельдиева, 2021].

Сделанные ранее выводы становятся еще более релевантными при сравнении стран Центральной Азии с остальным постсоветским регионом. Украина, Беларусь, Грузия и Армения получили более высокие оценки, чем любая из стран Центральной Азии несмотря на то, что их ВВП на душу населения близок к показателям Туркменистана [Всемирный банк, б.д.]. Эти четыре страны воспринимались как более успешные, прежде всего из-за того, что их граждане имели больше возможностей, свобод и прав, чем жители центральноазиатских

dations of Wellbeing domain, the best results are connected to Access to Basic Knowledge (94.5) - a traditionally strong category in the post-Soviet countries. The situation with Access to Information is worse (77.1), and here the main negative contributor is freedom of the press. The Environmental Quality category also had a mediocre score (70.1), as Kazakhstan's greenhouse gas emissions were dramatically above average, while biome protection measures were almost nonexistent. Finally, Health and Wellness was the lowest-scoring category in the Foundations of Wellbeing domain (62.8), mainly due to the incredibly high death rate caused by non-communicable diseases (e.g. heart diseases, cancer, etc.). This is further supported by the facts from WHO (2016), which demonstrates that around half of premature deaths in Kazakhstan are associated with heart diseases, and around 18% - with cancer. The opportunity domain of the Social Progress Index consists of four categories: Personal Rights (54.9), Personal Freedom and Choice (68.8), Inclusiveness (35.4), Access to Advanced Education (65.9). While the state of Advanced Education and Personal Freedom were relatively fine in Kazakhstan, Personal Rights and Inclusiveness were dragging the score down. The latter two issues are often associated with having limited freedoms and low tolerance within the society.

In conclusion, we can say that the importance of this kind of global indices lies not only in the fact that a participating state can determine its actual place in the international hierarchy, but more importantly, it can recognize its weak points that require increased attention and work to improve. As a rule, such global studies are characterized by objectivity, methodological accuracy, and a systematic approach. Kazakhstan, like other countries, needs to continue working on developing its support system for the public and enhance the capacities of institutions.

WITHIN THE CENTRAL ASIAN REGION, KAZAKHSTAN IS THE ONLY COUNTRY REPRESENTING THE THIRD TIER

В ЦЕНТРАЛЬНО-АЗИАТСКОМ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАН ЯВЛЯЕТСЯ ЕДИНСТВЕННОЙ СТРАНОЙ, ПРЕДСТАВЛЯЮЩЕЙ ТРЕТИЙ УРОВЕНЬ СОЦИАЛЬНОГО ПРОГРЕССА

республик. Более того, несмотря на то, что Россия богаче всех упомянутых стран, она оказалась ниже Казахстана в индексе, что еще раз подтверждает тезис о том, что экономика не является решающим фактором, когда страны оцениваются по качеству жизни их граждан.

Что касается сильных и слабых сторон Казахстана в рамках индекса, то наилучшие результаты были достигнуты в области Базовых человеческих потребностей (85.6), за которой следуют области Основ благополучия (76.13) и Возможностей (56.24). В области Базовых человеческих потребностей Казахстан продемонстрировал лучшие результаты в сферах Питания и Базовой медицинской помощи (95.5) и Жилья (92.9), в то время как средний балл оценки Личной безопасности значительно снизился (67.9). В области Основ благополучия лучшие результаты связаны с Доступом к базовым знаниям (94.5) - традиционно сильной категории в постсоветских странах. Ситуация с Доступом к информации хуже (77.1), и здесь главный слабый фактор — это Свобода прессы. Категория Качество окружающей среды также получила посредственный балл (70.1), поскольку выбросы парниковых газов в Казахстане были значительно выше среднего, а меры по защите биомы практически отсутствовали. Наконец, Здоровье и благополучие было самой категорией с самой низкой оценкой в области Основ благополучия (62.8), в основном из-за высочайшего уровня смертности от неинфекционных заболеваний (болезни сердца, рак и т.д.). Это подтверждается информацией ВОЗ (2016), демонстрирующей, что около половины преждевременных смертей в Казахстане связаны с сердечно-сосудистыми заболеваниями, а около 18% - с раком. Область Возможностей в индексе состоит из четырех категорий: Личные права (54.9), Личная свобода и

Global Innovation Index 2020 rankings

news.cgtn.com

Country/Economy	Score (0–100)	Rank	Income	Rank	Region	Rank	Median 30.94
Switzerland	66.08	1	HI	1	EUR	1	
Sweden	62.47	2	HI	2	EUR	2	
United States of America	60.56	3	HI	3	NAC	1	
United Kingdom	59.78	4	HI	4	EUR	3	
Netherlands	58.76	5	HI	5	EUR	4	
Denmark	57.53	6	HI	6	EUR	5	
Finland	57.02	7	HI	7	EUR	6	
Singapore	56.61	8	HI	8	SEAO	1	
Germany	56.55	9	HI	9	EUR	7	
Republic of Korea	56.11	10	HI	10	SEAO	2	
Hong Kong, China	54.24	11	HI	11	SEAO	3	
France	53.66	12	HI	12	EUR	8	
Israel	53.55	13	HI	13	NAWA	1	
China	53.28	14	UM	1	SEAO	4	
Ireland	53.05	15	HI	14	EUR	9	

References:

1. Doolotkeldieva, A. (2021). Populism à la Kyrgyz: Sadyr Japarov, Nationalism, and Anti-Elite Sentiment in Kyrgyzstan. Illiberalism Studies Program Working Papers. Retrieved from <https://www.illiberalism.org/populism-la-kyrgyz-sadyr-japarov-nationalism-anti-elite-sentiment-kyrgyzstan/>. Accessed on 08.06.2021.
2. The Economist (2013). Beyond GDP. Retrieved from <https://www.economist.com/feast-and-famine/2013/04/18/beyond-gdp>. Accessed on 07.06.2021.
3. The Social Progress Imperative (n.d.). Home. Retrieved from <https://www.socialprogress.org/>. Accessed on 08.06.2021.
4. The World Bank (n.d.). GDP per capita (current US\$). Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>. Accessed on: 09.06.2021.
5. WHO (2016). Kazakhstan. Retrieved from https://www.who.int/nmh/countries/kaz_en.pdf?ua=1. Accessed on 09.06.2021.

выбор (68.8), Инклюзивность (35.4), и Доступ к высшему образованию (65.9). В то время как состояние высшего образования и личной свободы в Казахстане были оценены относительно хорошо, личные права и инклюзивность заметно снизили общую оценку. Последние две проблемы обычно связаны с ограничением свобод и низкой толерантностью в обществе.

В заключение можно сказать, что важность такого рода глобальных индексов заключается не только в том, что государство-участник может определить свое реальное

KAZAKHSTAN, LIKE OTHER COUNTRIES, NEEDS TO CONTINUE WORKING ON DEVELOPING ITS SUPPORT SYSTEM FOR THE PUBLIC AND ENHANCE THE CAPACITIES OF INSTITUTIONS

КАЗАХСТАНУ, КАК И ДРУГИМ СТРАНАМ, НЕОБХОДИМО ПРОДОЛЖАТЬ РАБОТУ ПО РАЗВИТИЮ СВОЕЙ СИСТЕМЫ ПОДДЕРЖКИ НАСЕЛЕНИЯ И УКРЕПЛЕНИЯ ПОТЕНЦИАЛА ИНСТИТУТОВ

место в международной иерархии, но, что более важно, оно может распознать свои слабые места, требующие повышенного внимания и работы для достижения прогресса. Как правило, такие глобальные исследования характеризуются объективностью, методологической точностью и системным подходом. Казахстану, как и другим странам, необходимо продолжать работу по развитию своей системы поддержки населения и укрепления потенциала институтов.

Источники:

1. ВОЗ (2016). Казахстан. Доступен по адресу: https://www.who.int/nmh/counties/kaz_en.pdf?ua=1. Дата обращения: 09.06.2021.
2. Всемирный Банк (б.д.). ВВП на душу населения (текущие доллары США). Доступен по адресу: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>. Дата обращения: 09.06.2021.
3. Доолоткельдиева, А. (2021). Популизм по-кыргызски: Садыр Жапаров, национализм и анти-элитные настроения в Кыргызстане. Illiberalism Studies Program Working Papers. Доступен по адресу: <https://www.illiberalism.org/populism-la-kyrgyz-sadyr-japarov-nationalism-anti-elite-sentiment-kyrgyzstan/>. Дата обращения: 08.06.2021.
4. The Economist (2013). За пределами ВВП. Доступен по адресу: <https://www.economist.com/feast-and-famine/2013/04/18/beyond-gdp>. Дата обращения: 07.06.2021.
5. The Social Progress Imperative (б.д.). Домашняя страница. Доступен по адресу: <https://www.socialprogress.org/>. Дата обращения: 08.06.2021.

CHINA'S THIRD-CHILD POLICY CHALLENGES

DR. ALBINA MURATBEKOVA

EURASIAN RESEARCH INSTITUTE,
SENIOR RESEARCH FELLOW

ЕВРАЗИЙСКИЙ НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ,
СТАРШИЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК

ВЫЗОВЫ ПОЛИТИКИ ТРЕТЬЕГО РЕБЕНКА В КИТАЕ

On May 31, 2021, the Political Bureau of the Communist Party of China announced a new policy that allows couples to have up to three children instead of the previous two-child limit. Although the introduced measures aim to stimulate the birth rate to obtain a long-term term balance of population growth, the reaction among the population is rather controversial. The high costs of raising children, inequalities at home and workplace, along with the high expectations of families already demonstrated the inefficiency of the previous easing birth policy.

The decades of family planning limitations turn out to have the most mixed social policy in China. The family containment policy began after rapid population growth between the 1950s and 1970s, when the total fertility rate reached more than six births per woman during its peak in the 1960s. Deng Xiaoping believed that population growth should not outpace economic growth, therefore revised Chairman Mao's principle of "more people, more power" and introduced new family planning rules in 1979. Along with the launch of liberal reforms, he considered birth control policies as a method of achieving an

**THE DECADES OF
FAMILY PLANNING
LIMITATIONS TURN
OUT TO HAVE THE
MOST MIXED SOCIAL
POLICY IN CHINA**

**ДЕСЯТИЛЕТИЯ
ОГРАНИЧЕНИЙ
В ОБЛАСТИ
ПЛАНИРОВАНИЯ
СЕМЬИ ОКАЗАЛИСЬ
САМОЙ
НЕОДНОЗНАЧНОЙ
СОЦИАЛЬНОЙ
ПОЛИТИКОЙ В КИТАЕ**

31 мая 2021 года, Политическое бюро Коммунистической партии Китая объявило о новой политике, которая позволяет парам иметь до трех детей вместо прежнего ограничения на двух детей. Хотя введенные меры направлены на стимулирование рождаемости для получения долгосрочного баланса прироста населения, реакция населения довольно противоречива. Высокие затраты на воспитание детей, неравенство дома и на рабочем месте, наряду с высокими ожиданиями семей, уже продемонстрировали неэффективность предыдущей политики смягчения рождаемости.

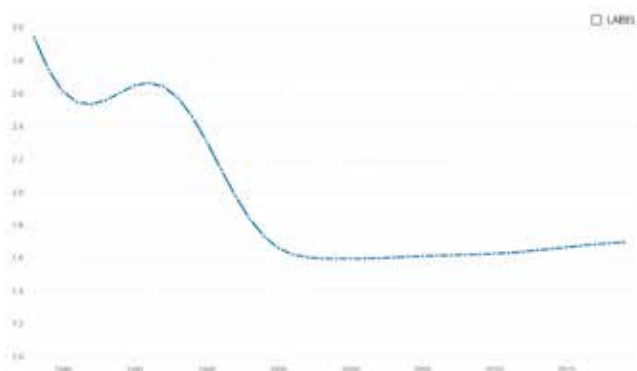
Десятилетия ограничений в области планирования семьи оказались самой неоднозначной социальной политикой в Китае. Политика сдерживания численности семьи началась после быстрого прироста населения в 1950-1970-х годах, когда общий коэффициент рождаемости доходил до более шести рождений на женщину во время пика в 1960-х. Дэн Сяопин считал, что рост населения не должен опережать экономический рост, поэтому пересмотрел принцип председателя Мао «больше людей, больше вла-

increase in GDP per capita [Zhang, 2017]. As a result, from 1980, the 'one-child policy' was introduced for urban workers. Rural citizens, along with ethnic minorities were allowed to have a second child, whereas the urban residents if the first child was a girl also could apply for permission for a second child. However, despite the strict rules that have to apply

China's fertility rate, total (births per woman)

Общий коэффициент фертильности в Китае (рождений на женщину)

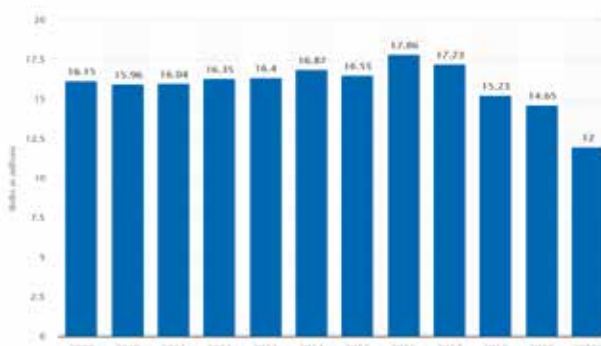
Source: World Bank, 2019.

Источник: Всемирный банк, 2019.

сти» и с 1979 года внедрил новые правила по планированию семьи. Наряду с запуском реформ, он внедрил политику контроля рождаемости как метод достижения увеличения ВВП на душу населения [Чжан, 2017]. В результате, с 1980 года для городских рабочих была введена политика «одного ребенка». Сельским гражданам,

Number of births per year in China from 2010 to 2020 (in millions)

Количество рождений в год в Китае с 2010 по 2020 год (в миллионах)

Source: Statista, 2021a.

Источник: Statista, 2021a.

only for urban residents, birth control was widespread with heavy fines, often forced abortion and unofficial penalties. Losing a job was a common threat, some areas practiced sterilization of women with a maximum number of children. The major challenge with the second child was to include in the national household system hukou, without which it is impossible to have access to social services such as education and health-care [East Asia Forum, 2021]. As a result, the total control of birth has been recognized as a necessary policy to maintain the country's social well-being and largely accepted by the population.

Only in 2013, the Chinese government eased the policy, allowing to have a second child for those couples where both parents are the only child. In 2016, the 'one-child policy' was replaced by allowing the second child to balance the long-term demographic implications of the country. Yet, the new rules had only a short-time effect and largely failed according to the statistics. In particular, after two years of slight growth, the birth rate declined to the lowest indicators. For instance, for 2018, the National Health and Family Planning Commission projected birth growth between 20-22 million births, yet the actual birth was only 15.23 million. Similarly, according to the Seventh National Population Census, in 2020, only 12 million kids were born – the lowest indicator since a famine in the 1960s [National Bureau of Statistics of China, 2021]. China's total fertility rate dropped to 1.3 children per woman, which is far below an average of 2.1 essential for a stable population [East Asia Forum, 2021].

The Chinese government is interested in improving the demographic

THE CHINESE GOVERNMENT IS INTERESTED IN IMPROVING THE DEMOGRAPHIC LANDSCAPE OF THE COUNTRY, HOWEVER, THERE ARE WIDE DISCUSSIONS ON WHETHER THE NEW POLICY WILL SOLVE THE DEMOGRAPHIC SITUATION

КИТАЙСКОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО ЗАИНТЕРЕСОВАНО В УЛУЧШЕНИИ ДЕМОГРАФИЧЕСКОГО ЛАНДШАФТА СТРАНЫ, ОДНАКО ВЕДУТСЯ ДИСКУССИИ О ТОМ, РЕШИТ ЛИ НОВАЯ ПОЛИТИКА ДЕМОГРАФИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ

наряду с представителями этнических меньшинств, было разрешено завести второго ребенка, тогда как горожане, если первым ребенком была девочка, также могли подать заявление о разрешении на второго ребенка. Однако несмотря на то, что строгие правила должны были применяться только к городским жителям, контроль над рождаемостью был широко распространен с большими штрафами, часто принудительными абортми и неофициальными наказаниями. Распространенной угрозой была потеря работы, в некоторых районах практиковалась стерилизация женщин, у которых было максимальное количество детей. Основная проблема со вторым ребенком заключалась во включении в национальную систему хукоу, без которого невозможно получить доступ к таким социальным услугам, как образование и здравоохранение [Восточноазиатский форум, 2021]. В результате тотальный контроль над рождаемостью был признан необходимой политикой для поддержания социального благополучия страны и в целом принят населением.

Только в 2013 году правительство Китая смягчило политику, разрешив иметь второго ребенка парам, где оба родителя являются единственными детьми. В 2016 году политика «одного ребенка» была заменена разрешением на двоих детей, для того чтобы уравновесить долгосрочные демографические последствия страны. Однако новые правила возымели кратковременный эффект и, согласно статистике, в значительной степени провалились. В частности, после двух лет небольшого роста, рождаемость упала до самых низких показателей. Например, на 2018

landscape of the country. However, there are discussions on whether the new policy will solve the demographic situation. Harsh maternity leave policies, high costs for education and extracurricular activities, along with high costs for childcare, housing and living raise doubts about the possibility of having more children. Although the new policy promised to provide more supportive measures, including baby bonuses, tax credits and better childcare support, it seems that it is not enough to convince people to have more children. On the other hand, the government promotes traditional couples omitting the rights of single women, banning their right to receive treatment with assisted reproductive technology, including IVF and egg freezing due to medical risks and ethical concerns [Li, 2021].

The collective responsibility for birth control written in the Constitution in 1982 has a tremendous influence on the macro-economic

год Национальная комиссия по здравоохранению и планированию семьи прогнозировала рост рождаемости между 20–22 миллионами, но фактическое количество рождений составило всего 15,23 миллиона. Аналогичным образом, согласно Седьмой национальной переписи населения, в 2020 году родилось всего 12 миллионов детей – самый низкий показатель со времен голода 1960-х годов [Национальное статистическое бюро Китая, 2021]. Общий коэффициент фертильности в Китае упал до 1,3 ребенка на женщину, что намного ниже среднего показателя 2,1, необходимого для стабильного населения [Восточноазиатский форум, 2021].

Китайское правительство заинтересовано в улучшении демографического ландшафта страны. Однако ведутся дискуссии о том, решит ли новая политика демографическую ситуацию. Жесткая политика в отношении отпуска по беременности и

development of the country and family perceptions. Population ageing and a shrinking workforce is a major burden on the younger generations with deep consequences on the economy. In 2020, 18.7% of the population were at the age above 60, with a projection to rise to 34.6% by 2050, which would have huge strains for the pension system of China [Statista, 2021b]. In addition, given the present family structure of "4-2-1" with four grandparents and two parents for only one child, more pressure to assist all family members, including their retirement, and healthcare is falling on the shoulders of the younger generation.

Gender imbalance is another concern of the country. Due to the chance of having only one child, families preferred to have a male child, which subsequently led to widespread cases of abandoned girls, sex-selective abortions, and female infanticide. As a result, the sex ratio for 2020 is 105.07, with 30 million more men than women, which could create societal issues.

It could be said that the latest relaxation on the birth policy has been introduced due to the fact that China had already entered its critical turning point by registering its slowest growth since the first census in 1953. The national population grew only by 5.38% during the last decade (2010-2020) [National Bureau of Statistics of China, 2021]. Although the National Health and Family Planning Commission expects China's population to peak by 2027, so far this forecast has not lived up to expectations. The new policy to support the third child is likely to gradually affect the demographic situation, but without real measures to support and encourage family expansion, it will be difficult to change the established life of Chinese families. For the stimulation of birth,

GIVEN THE PRESENT FAMILY STRUCTURE OF "4-2-1" WITH FOUR GRANDPARENTS AND TWO PARENTS FOR ONLY ONE CHILD, MORE PRESSURE TO ASSIST ALL FAMILY MEMBERS, INCLUDING THEIR RETIREMENT, HEALTHCARE IS FALLING ON THE SHOULDERS OF THE YOUNGER GENERATION

УЧИТЫВАЯ НЫНЕШНЮЮ СТРУКТУРУ СЕМЬИ «4-2-1» С ЧЕТЫРЬМА БАБУШКАМИ И ДЕДУШКАМИ И ДВУМА РОДИТЕЛЯМИ ТОЛЬКО НА ОДНОГО РЕБЕНКА, БОЛЬШЕЕ ДАВЛЕНИЕ С ЦЕЛЬЮ НАКОРМИТЬ ВСЕХ ЧЛЕНОВ СЕМЬИ, ВКЛЮЧАЯ ИХ ВЫХОД НА ПЕНСИЮ, ЗДРАВООХРАНЕНИЕ ЛОЖИТСЯ НА ПЛЕЧИ МОЛОДОГО ПОКОЛЕНИЯ

родам, высокие затраты на образование и внеклассные мероприятия, наряду с высокими затратами на уход за детьми, жилье и проживание — все это ставит под сомнение возможность иметь больше детей. Хотя новая политика обещала предоставить больше поддерживающих мер, включая детские бонусы, налоговые льготы и лучшую поддержку по уходу за детьми, кажется, что этого недостаточно для того, чтобы убедить население в необходимости иметь больше детей. С другой стороны, правительство намерено продвигает традиционные пары, игнорируя права одиноких женщин, запрещая их право на лечение с использованием вспомогательных репродуктивных технологий, включая ЭКО и замораживание яйцеклеток, аргументируя это медицинскими рисками и из этических соображений [Ли, 2021].

Коллективная ответственность за контроль рождаемости, прописанная в Конституции 1982 года, оказывает огромное влияние на макроэкономическое развитие страны и восприятие семьи. Старение населения и сокращение рабочей силы - серьезное бремя для молодого поколения с серьезными последствиями для экономики. В 2020 году 18,7% населения были в возрасте старше 60 лет, с прогнозом, что к 2050 году этот показатель вырастет до 34,6%, что соответственно создаст огромную нагрузку на пенсионную систему Китая [Statista, 2021b]. Кроме того, учитывая нынешнюю структуру семьи «4-2-1» с четырьмя бабушками и дедушками и двумя родителями только на одного ребенка, бремя накормить всех членов семьи, включая их выход на пенсию, здравоохранение ложится на плечи мо-

the provision of social security bonuses is the most effective solution, which has a long-term impact on the economic growth of the country.

References:

1. East Asia Forum (2021). China's declining population and its new three-child policy. Retrieved from <https://www.eastasiaforum.org/2021/06/07/chinas-declining-population-and-its-new-three-child-policy/>. Accessed on 18.06.2021.
2. Li, Jane (2021). China's propaganda journey from "only one child is good" to the three-child policy. Retrieved from <https://qz.com/2015205/chinas-propaganda-journey-from-one-child-to-three-child-policy/>. Accessed on 18.06.2021.
3. National Bureau of Statistics of China (2021). Main data of the seventh national population census. News Release. Retrieved from http://www.stats.gov.cn/english/PressRelease/202105/t20210510_1817185.html. Accessed on 18.06.2021.
4. Statista (2021a). Number of births per year in China from 2010 to 2020 (in millions). Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/250650/number-of-births-in-china/>. Accessed on 18.06.2021.
5. Statista (2021b). Share of population aged 60 and older in China from 1950 to 2010 with forecasts until 2100. Retrieved from <https://www.statista.com/statistics/251529/share-of-persons-aged-60-and-older-in-the-chinese-population/>. Accessed on 18.06.2021.
6. World Bank (2019). Fertility rate, total (births per woman) – China. Retrieved from <https://data.worldbank.org/indicators/SH.UV.SDSVS>.

лодого поколения.

Гендерный дисбаланс - еще одна проблема страны. Из-за возможности иметь только одного ребенка, семьи предпочитали иметь ребенка мужского пола, которое впоследствии привело к распространению случаев брошенных девочек, аборт по признаку пола и детоубийства девочек. В результате соотношение полов на 2020 год составляет 105,07, при этом мужчин на 30 миллионов больше, чем женщин, которое соответственно может породить социальные неравенства.

Можно отметить, что последнее ослабление политики рождаемости было введено в связи с тем, что Китай уже вступил в критический поворотный момент, зарегистрировав свой самый медленный рост в последнее десятилетие (2010–2020) со времен первой переписи населения в 1953 году [Национальное бюро статистики Китая, 2021]. Хотя Национальная комиссия здравоохранения и планирования семьи ожидает, что население Китая достигнет пика к 2027 году, пока этот прогноз не оправдывает ожидания. Новая

ldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?end=2019&locations=CN&start=1978&view=chart. Accessed on 18.06.2021.

7. Zhang, Junsen (2017). The evolution of China's one-child policy and its effects on family outcomes. Journal of Economic Perspectives. Volume 31, Number 1, pp 141–160.

политика поддержки третьего ребенка, вероятно, постепенно повлияет на демографическую ситуацию, однако без реальных мер поддержки и поощрения расширения семей будет сложно изменить устоявшийся образ жизни китайских семей. Для стимулирования деторождения предоставление социальных надбавок является наиболее эффективным решением, которое также оказывает долгосрочное влияние на экономический рост страны.

Источники:

1. Восточноазиатский форум (2021). Уменьшение численности населения Китая и его новая политика трех детей. Доступен по адресу: <https://www.eastasiaforum.org/2021/06/07/chinas-declining-population-and-its-new-three-child-policy/>. Дата обращения: 18.06.2021.

THE NEW POLICY TO SUPPORT THE THIRD CHILD IS LIKELY TO GRADUALLY AFFECT THE DEMOGRAPHIC SITUATION, BUT WITHOUT REAL MEASURES TO SUPPORT AND ENCOURAGE FAMILY EXPANSION, IT WILL BE DIFFICULT TO CHANGE THE ESTABLISHED LIFE OF CHINESE FAMILIES

НОВАЯ ПОЛИТИКА ПОДДЕРЖКИ ТРЕТЬЕГО РЕБЕНКА, ВЕРОЯТНО, ПОСТЕПЕННО ПОВЛИЯЕТ НА ДЕМОГРАФИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ, ОДНАКО БЕЗ РЕАЛЬНЫХ МЕР ПОДДЕРЖКИ И ПООЩЕНИЯ РАСШИРЕНИЯ СЕМЕЙ БУДЕТ СЛОЖНО ИЗМЕНИТЬ УСТОЯВШИЙСЯ ОБРАЗ ЖИЗНИ КИТАЙСКИХ СЕМЕЙ

2. Ли, Джейн (2021). Пропагандистский путь Китая от политики «один ребенок - хорошо» к политике трех детей. Доступен по адресу: <https://qz.com/2015205/chinas-propaganda-journey-from-one-child-to-three-child-policy/>. Дата обращения: 18.06.2021.
3. Национальное бюро статистики Китая (2021). Основные данные седьмой национальной переписи населения. Выпуск новостей. Доступен по адресу: http://www.stats.gov.cn/english/PressRelease/202105/t20210510_1817185.html. Дата обращения: 18.06.2021.
4. Statista (2021a). Количество рождений в год в Китае с 2010 по 2020 год (в миллионах). Доступен по адресу: <https://www.statista.com/statistics/250650/number-of-births-in-china/>. Дата обращения: 18.06.2021.
5. Statista (2021b). Доля населения в возрасте 60 лет и старше в Китае с 1950 по 2010 г. с прогнозами до 2100 г. Доступен по адресу: <https://www.statista.com/statistics/251529/share-of-persons-aged-60-and-older-in-the-chinese-population/>. Дата обращения: 18.06.2021.
6. Всемирный банк (2019). Общий коэффициент фертильности (рождений на женщину) - Китай. Доступен по адресу: <https://data.worldbank.org/indicator/SP.DYN.TFRT.IN?end=2019&locations=CN&start=1978&view=chart>. Дата обращения: 18.06.2021.
7. Чжан, Юнсен (2017). Эволюция политики одного ребенка в Китае и ее влияние на результаты семьи. Журнал экономических перспектив. Том 31, номер 1, С. 141–160.

ENGLISH LANGUAGE AS A PREREQUISITE FOR THE DEVELOPMENT OF KAZAKHSTAN

KANAT MAKHANOV

EURASIAN RESEARCH INSTITUTE,
SENIOR RESEARCH FELLOW

ЕВРАЗИЙСКИЙ НАУЧНО-
ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКИЙ ИНСТИТУТ,
СТАРШИЙ НАУЧНЫЙ СОТРУДНИК

АНГЛИЙСКИЙ ЯЗЫК КАК НЕОБХОДИМОСТЬ ДЛЯ РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

According to the annual report by Education First (EF), Kazakhstan ranks very low among other countries in terms of the English proficiency level. In 2020, it ranked 92nd in the English Proficiency Index list among 100 countries around the world [EF, 2020]. The situation looks somehow contradictory because multilingual education is one of the most prioritized areas in the education policy of Kazakhstan. English is one of the compulsory national curriculum subjects at all schools in the country. There are several universities in Kazakhstan where the main teaching language is English. Moreover, a trilingual model of education in Kazakh, Russian, and English has been put on the education policy agenda in 2004-05 and has been one of the priority tasks since then. For instance, experiments on teaching in three languages were initiated in 2007 and were carried out based on 33 schools in different parts of the country. There was a roadmap for 2015-2020 that included a set of measures to be taken by the government to contribute to the formation of a trilingual education at all levels of education [Online.zakon.kz, 2015]. However, these efforts are poorly reflected in different types of measurements and Kazakhstan is still a country with a very low level of English skills of adults.

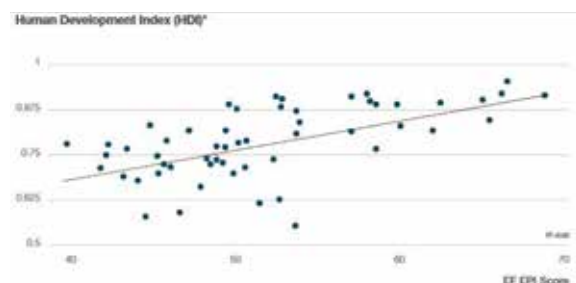
**THE IMPORTANCE
OF LEARNING
ENGLISH STEMS
FROM THE
FACT THAT IT IS
CURRENTLY THE
MOST WIDESPREAD
LINGUA FRANCA
USED IN
INTERNATIONAL
COMMUNICATION
IN THE MODERN
WORLD**

**ВАЖНОСТЬ
ИЗУЧЕНИЯ
АНГЛИЙСКОГО
ЯЗЫКА ПРОИСТЕКАЕТ
ИЗ ТОГО ФАКТА,
ЧТО В НАСТОЯЩЕЕ
ВРЕМЯ ЭТО САМЫЙ
РАСПРОСТРАНЕННЫЙ
ЛИНГВА-ФРАНКА,
ИСПОЛЬЗУЕМЫЙ В
МЕЖДУНАРОДНОМ
ОБЩЕНИИ В
СОВРЕМЕННОМ
МИРЕ**

Согласно ежегодному отчету Education First (EF), Казахстан отстает от многих стран по уровню владения английским языком. В 2020 году он занял 92-е место по индексу уровня владения английским языком среди 100 стран мира [EF, 2020]. Ситуация выглядит несколько противоречивой, поскольку многоязычное образование является одним из приоритетных направлений образовательной политики Казахстана. Английский язык является одним из обязательных предметов национальной учебной программы во всех школах страны. В Казахстане есть несколько университетов, где основным языком обучения является английский. Более того, трехязычная модель обучения на казахском, русском и английском языках была включена в повестку дня образовательной политики в 2004-05 годах и с тех пор является одной из приоритетных задач. Например, эксперименты по обучению на трех языках были начаты в 2007 году и проводились на базе 33 школ в разных частях страны. Правительством, была разработана дорожная карта на 2015-2020 годы, которая включала в себя комплекс мер, которые должно было принять правительство, чтобы способствовать фор-

Figure 1. English proficiency vs Human Development Index
Рисунок 1. Уровень владения английским языком в сравнении с индексом человеческого развития

Source: ICEF Monitor, 2021

Источник: ICEF Monitor, 2021

The importance of learning English stems from the fact that it is currently the most widespread lingua franca used in international communication in the modern world. The total number of English speakers in the world is estimated at 1.5 billion and the native speakers comprise less than a third of this number. English is the main language used in international political affairs, diplomacy, science, business, and any practically kind of transnational institution. Therefore, the overall level of proficiency can be viewed as one of the variables affecting the success of a country in these domains and its development. It has been found that countries with a higher

мированию трехязычного обучение на всех уровнях образования [Online.zakon.kz, 2015]. Однако эти усилия плохо отражаются в различных типах измерений, и Казахстан по-прежнему остается страной с очень низким уровнем владения английским языком.

Важность изучения английского языка проистекает из того факта, что в настоящее время это самый распространенный лингва-франка, используемый в международном общении в современном мире. Общее количество говорящих на английском языке в мире оценивается в 1,5 миллиарда человек, и носители языка составляют менее трети от этого числа. Английский - основной язык, используемый в международных политических отношениях, дипломатии, науке, бизнесе и в любых практически транснациональных организациях. Таким образом, общий уровень владения языком можно рассматривать как одну из переменных, влияющих на успех страны в этих областях и ее развитие. Было выяснено, что страны с более высоким уровнем владения английским языком с большей вероятностью будут расти быстрее, чем другие, и что инвестиции в улучшение владения английским языком

level of English proficiency are more likely to grow faster than others and that investment in English proficiency significantly fosters economic growth [Lee, 2009]. English proficiency positively correlates with the Human Development index, which is one of the key criteria for assessing the development of a country (See Figure 1). Moreover, English proficiency is also seen as a significant competitive advantage in the labor market that can determine individual success, especially in developing countries [Euromonitor, 2010, 2012]. Therefore, the promotion of English learning turning it into a fundamental element in peoples' skillset acquires political and socio-economic significance. The fact that Kazakhstan is a very diverse country in terms of ethnolinguistic landscape adds to the complexity of the issue.

It should be admitted though that there are a set of external factors that matter to a certain extent when it comes to the spread English language in a country. In general, the English proficiency level tends to be lower in Former-Soviet states compared to western states. This might be associated with the language policy of the USSR which put Russian language first place and the attitude towards multilingual language policy and school linguistic practices in former Soviet states.

Another factor that is difficult to overcome in popularizing the English language is the genetic proximity (genealogical relationship or structural similarity) between English and the main languages spoken in a particular country. The general rule is that the greater the degree of genetic relatedness between native and foreign languages, the easier it becomes for learning. The English language belongs to the Germanic language group, which makes it easier to master for native speakers of other Ger-

COUNTRIES WITH A HIGHER LEVEL OF ENGLISH PROFICIENCY ARE MORE LIKELY TO GROW FASTER THAN OTHERS AND THAT INVESTMENT IN ENGLISH PROFICIENCY SIGNIFICANTLY FOSTERS ECONOMIC GROWTH

СТРАНЫ С БОЛЕЕ ВЫСОКИМ УРОВНЕМ ВЛАДЕНИЯ АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ С БОЛЬШЕЙ ВЕРОЯТНОСТЬЮ БУДУТ РАСТИ БЫСТРЕЕ, ЧЕМ ДРУГИЕ

значительно способствуют экономическому росту [Lee, 2009]. Более того, знание английского языка также рассматривается как значительное конкурентное преимущество на рынке труда, которое может определять индивидуальный успех, особенно в развивающихся странах [Euromonitor, 2010, 2012]. Таким образом, содействие изучению английского языка, превращающее его в фундаментальный элемент навыков людей, приобретает политическое и социально-экономическое значение. Тот факт, что Казахстан - очень разнообразная страна с точки зрения этнолингвистического ландшафта, несколько усложняет решение проблемы.

Однако следует признать, что существует набор внешних факторов, которые в определенной степени имеют значение, когда речь идет о распространении английского языка в стране. В целом уровень владения английским языком в бывших советских республиках обычно ниже, чем в западных странах. Это может быть связано с языковой политикой СССР, которая ставила русский язык на первое место, и с отношением к многоязычной языковой политике и школьной лингвистической практике в бывших советских республиках. Автаркия и отчуждение от западной культуры было одним из главных приоритетов политики СССР во всех сферах, включая языковую политику.

Еще один фактор, который трудно преодолеть при популяризации английского языка, - это генетическая близость (генеалогическое родство или структурное сходство) между английским и основными языками, на которых говорят в конкретной стране. Общее правило состоит в том, что чем больше степень генетического родства между родным и иностранным языками, тем легче становится их изучение. Английский язык принадлежит к

simg2.marwin.kz

manic languages spoken in Northern-European countries. Indeed, Scandinavian countries along with Germany and Netherlands are the ones that have the highest level of English proficiency among countries where English is not the first language. On the other hand, English proficiency rates tend to be very low in countries of the Middle East and Southeast Asia. One of the fundamental reasons is that Arabic and languages of Southeast Asia are among the most genetically unrelated to English. This relationship is manifested in the case of Kazakhstan as well. According to IELTS test-taker performance statistics for 2019, the test-takers whose first language was Russian scored on average 6.5 in an overall band, while those who indicated Kazakh as their first language scored 6.0 [elts.org, 2019]. Although Russian-speakers' statistics also include test-takers from other countries, the fact that Kazakhstan as a country scored on average 6.1 indicates that Russian-speaking test-takers in Kazakhstan received better points in the IELTS test than their Kazakh speaking counterparts. The higher genetic proximity of the Russian language could be the main reason for this difference.

группе германских языков, что облегчает его освоение носителями других германских языков, на которых говорят в странах Северной Европы. Действительно, скандинавские страны, наряду с Германией и Нидерландами, имеют самый высокий уровень владения английским языком среди стран, где английский не является первым языком. Неудивительно то, что уровень владения английским языком, как правило, очень низкий в странах Ближнего Востока и Юго-Восточной Азии. Одна из основных причин заключается в том, что арабский язык и языки Юго-Восточной Азии являются одними из наиболее генетически отдаленных от английского. Эта взаимосвязь проявляется и в случае Казахстана. Согласно статистике успеваемости экзаменуемых IELTS за 2019 год, участники тестирования, чьим первым языком был русский, набрали в среднем 6,5 балла по общему диапазону, а те, кто указали казахский в качестве своего первого языка, набрали 6,0 [elts.org, 2019]. Хотя статистика русскоязычных также включает тестируемых из других стран, тот факт, что Казахстан как страна набрал в среднем 6,1 балла, указывает на то, что русскоязычные тестируемые в Казахстане получили более высокие баллы

There are also internal reasons explaining the low level of English proficiency in Kazakhstan. The tourism industry is believed to be an important institution that affects the tourist attraction of a country. The causal relationship between tourism and English proficiency seems to work either way through. On the one hand, the English proficiency level is a factor that could affect the choice of country of tourists, and countries with a significant share of English-speaking population attract more tourists as it facilitates communication. On the other hand, the labor in tourism-related sectors tends to respond to increasing tourism by improving their language and communications skills to improve their competitiveness. Unfortunately, tourism is one of the least developed service sectors in the economy of Kazakhstan. According to official data, in pre-COVID-19 2019, the number of tourists visiting Kazakhstan reached 6.4 million [Stat.gov.kz, 2020]. However, the vast majority of those who were counted as tourists who visited Kazakhstan were those who were visiting friends and relatives (VFR) coming from neighboring and former Soviet states. In 2019, Kazakhstan ranked 80th among 140 countries in the Tourism Competitiveness Index, which measures a set of factors that enable the sustainable development of the tourism sector. Moreover, people in Kazakhstan also happen to be not very actively engaged in tourism. According to a recent survey, 49.1% of the people in Kazakhstan have never traveled abroad [Informburo.kz, 2021], which also has to do with the language skills of the population.

Different objective statistical data suggest that English language proficiency is growing slowly. In the modern globalizing world that heavily relies on communication among other things, the role of the English language cannot be overemphasized.

**THE TOURISM
INDUSTRY IS BELIEVED
TO BE AN IMPORTANT
INSTITUTION THAT
AFFECTS THE TOURIST
ATTRACTION OF A
COUNTRY**

**ИНДУСТРИЯ
ТУРИЗМА СЧИТАЕТСЯ
ВАЖНЫМ
ИНСТИТУТОМ,
ВЛИЯЮЩИМ НА
ТУРИСТИЧЕСКУЮ
ПРИВЛЕКАТЕЛЬ-
НОСТЬ СТРАНЫ**

в экзамене IELTS, чем их казахская-язычные сверстники. Основная причина такой разницы - более высокая генетическая близость русского и английского языков.

Есть и внутренние причины, объясняющие низкий уровень владения английским языком в Казахстане. Индустрия туризма считается важным институтом, влияющим на туристическую привлекательность страны. Кажется, что причинно-следственная связь между туризмом и знанием английского языка работает в любом случае. С одной стороны, уровень владения английским является фактором, который может повлиять на выбор страны у туристов, а страны со значительной долей англоговорящего населения привлекают больше туристов, поскольку это облегчает общение. С другой стороны, рабочая сила в секторах, связанных с туризмом, как правило, реагирует на рост туризма, улучшая свои языковые и коммуникативные навыки для повышения своей конкурентоспособности на рынке труда. К сожалению, туризм - одна из наименее развитых сфер услуг в экономике Казахстана. По официальным данным, в период до COVID-19 а именно в 2019 году, количество туристов, посетивших Казахстан, достигло 6,4 миллиона [Stat.gov.kz, 2020]. Однако подавляющее большинство тех, кого значились туристами, посетившими Казахстан, были те, кто навещал друзей и родственников из соседних и бывших советских республик. В 2019 году Казахстан занял 80-е место среди 140 стран в Индексе конкурентоспособности туризма, который измеряет набор факторов, способствующих устойчивому развитию туристического сектора. Более того, надо отметить, что и в Казахстане люди не очень активно увлекаются туризмом. Согласно недавнему опросу, 49,1% жителей

Given the overall significance of the issue and a complex ethnolinguistic profile of Kazakhstan, the issue of English proficiency should be examined within a broader framework, not limited to the education policy.

References:

1. Education First (2020). English Proficiency Index 2021. Retrieved from <https://www.ef.com/wwen/ept/regions/asia/kazakhstan/>. Accessed on 20.06.2021.
2. Euromonitor (2010). The Benefits of the English Language for Individuals and Societies; Quantitative Indicators from Cameroon, Nigeria, Rwanda, Bangladesh, and Pakistan. London: Euromonitor International.
3. Euromonitor (2012). The Benefits of the English Language for Individuals and Societies; Quantitative Indicators from Algeria, Egypt, Iraq, Jordan, Lebanon, Morocco, Tunisia, and Yemen. London: Euromonitor International.
4. Ielts.org (2019). Test taker performance 2019. Retrieved from <https://www.ielts.org/for-researchers/test-statistics/test-taker-performance>. Accessed on 20.06.2021.
5. ICEF Monitor (1993). Global language survey links English proficiency to economic and social development. Retrieved from <https://monitor.icef.com/2014/01/global-language-survey-links-english-proficiency-to-economic-and-social-development/>. Accessed on 20.06.2021.

Казахстана никогда не выезжали за границу [Informburo.kz, 2021], что также может быть связано с языковыми навыками населения.

Различные объективные статистические данные говорят о том, что уровень владения английским языком растет медленно. В современном глобализирующемся мире, который в значительной степени полагается, помимо прочего, на общение, роль английского языка невозможно переоценить. Учитывая общую значимость проблемы и сложный этнолингвистический состав Казахстана, вопрос владения английским языком следует рассматривать в более широких рамках, не ограничиваясь политикой в области образования.

Источники:

1. Education First (2020). Индекс владения английским языком 2021. Доступно по адресу: <https://www.ef.com/wwen/ept/regions/asia/kazakhstan/>. Дата обращения: 20.06.2021.
2. Euromonitor (2010). Преимущества английского языка для отдельных лиц и общества; Количественные показатели из Камеруна, Нигерии, Руанды, Бангладеш и Пакистана. London: Euromonitor

konevy.com

6. Informburo.kz (2021). Opinion poll: Half of the residents of Kazakhstan have never traveled abroad. Retrieved from <https://informburo.kz/novosti/socopros-polovina-zhitelej-kazakhstan-nikogda-ne-vyez-zhala-za-granicu>. Accessed on 23.06.2021.
7. Lee, Chew Ging (2009). English Language and Economic Growth: Cross-Country Empirical Evidence, *Journal of Economic and Social Studies* 1 (1): 5-20.
8. Online.zakon.kz (2015). Trilingual education in Kazakhstan is being introduced in stages. Retrieved from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37744692#pos=4;-98. Accessed on 20.06.2021.
9. Stat.gov.kz (2020). Statistics of tourism. Retrieved from <https://stat.gov.kz/official/industry/22/statistic/6>. Accessed on 20.06.2021.

International.

3. Euromonitor (2012). Преимущества английского языка для отдельных лиц и общества; Количественные показатели из Алжира, Египта, Ирака, Иордании, Ливана, Марокко, Туниса и Йемена. London: Euromonitor International.
4. ielts.org (2019). Результаты экзаменов 2019. Доступно по адресу: <https://www.ielts.org/for-researchers/test-statistics/>

THE ISSUE OF ENGLISH PROFICIENCY SHOULD BE EXAMINED WITHIN A BROADER FRAMEWORK, NOT LIMITED TO THE EDUCATION POLICY

**ВОПРОС ВЛАДЕНИЯ
АНГЛИЙСКИМ
ЯЗЫКОМ СЛЕДУЕТ
РАССМАТРИВАТЬ В
БОЛЕЕ ШИРОКИХ
РАМКАХ, НЕ
ОГРАНИЧИВАЯСЬ
ПОЛИТИКОЙ
В ОБЛАСТИ
ОБРАЗОВАНИЯ**

test-taker-performance. Дата обращения: 20.06.2021.

5. ICF Monitor (1993). Глобальный языковой опрос связывает владение английским языком с экономическим и социальным развитием. Доступно по адресу: <https://monitor.icf.com/2014/01/global-language-survey-links-english-proficiency-to-economic-and-social-development/>. Дата обращения: 20.06.2021.
6. Informburo.kz (2021). Соцопрос: Половина жителей Казахстана никогда не выезжала за границу. Доступно по адресу: <https://informburo.kz/novosti/socopros-polovina-zhitelej-kazahstananikogda-ne-vyezshala-za-granicu>. Дата обращения: 23.06.2021.
7. Lee, Chew Ging (2009). Английский язык и экономический рост: межстрановые эмпирические данные, *Journal of Economic and Social Studies* 1 (1): 5-20.
8. Online.zakon.kz (2015). Трехязычное обучение в Казахстане внедряется поэтапно. Доступно по адресу: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37744692?pos=4;-98. Дата обращения: 20.06.2021.
9. Stat.gov.kz (2020). Статистика туризма. Доступно по адресу: <https://stat.gov.kz/official/industry/22/statistic/6>. Дата обращения: 20.06.2021.

KAZAK HALK HEKİMLİĞİ ÜZERİNE YAPILAN ARAŞTIRMALAR

DAULET ZHAILYBAYEVAVRASYA ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ,
UZMAN ARAŞTIRMACIЕУРАЗИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ
ИНСТИТУТЫ, АҒА ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕР

ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ МЕДИЦИНАСЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Kazak halk hekimliğinin kökleri toplumun hayatında modern tedavi yöntemlerinin keşfinden çok uzun zaman öncesine dayanmaktadır. Tarih boyunca göçebe hayat şeklini sürdüren Kazak toplumu kendi yaşamları içerisinde geleneksel ekonomik sistem, barınma ve beslenmenin yanında halk hekimliğini de geliştirebilmiştir. Bu bağlamda halk hekimliğinin tedavi yöntemleri rasyonel tedavi ve irrasyonel tedavi olmak üzere iki sisteme ayrılabilir. Rasyonel tedaviler, bitkisel ve hayvansal ilaçlarla tedavileri içerir. Ayrıca kırık ve çıkıkçılık da bu sisteme dâhildir. İrrasyonel tedaviler ise büyüülü veya mistik tedavi yöntemlerini kapsar. Bunlar arasında üfürükçülük ve baksılık gibi örnekler gösterilebilir.

Göçebe yaşam tarzı, Kazak halkının sağlık ve hastalık kavramlarının derin anlam ve içerikli olmasına neden olmuştur. Yukarıda belirtildiği gibi, Kazak halk hekimliğini, doğrudan toplumun ekonomik ve yerleşim biçimi ile ilişkilendirebiliriz. Örneğin, ekonomik sistemde nüfusun ekolojik kültüre sıkı sıkıya uyması, sağlık hizmetlerine özel önem verildiğini göstermektedir. Böylece doğaya adapte olarak kurulan bu sistemin sonucunda halk hekimliğinin oluşumu gerçekleşmiştir. Kazak toplumu arasında şifacılar, baksılar ve doktorlar halk hekimliği içerisinde yaygın olarak bilinen figürlerdir.

**BU NEDENLE HALK
HEKİMLİĞİNİ
GELENEKSEL
EKONOMİK
SİSTEM, BARINMA,
BESLENME VE GİYİM
İLE DOĞRUDAN
İLİŞKİLENDİRMEMİZ
GEREKİYOR**

**ХАЛЫҚ
МЕДИЦИНАСЫ
ДӘСТҮРЛІ
ШАРУАШЫЛЫҚ,
ҚОНЫСТАНУ,
ТАМАҚТАНУ
ЖҮЙЕСІМЕН ЖӘНЕ
КИІМ-КЕШЕКТИҢ
ҚЫЗМЕТІМЕН
ТІКЕЛЕЙ
БАЙЛАНЫСТЫ**

Қазақтың халықтық медицинасының негізі заманауи медицинаның жалпыласуынан көп бұрын қалыптасқан. Ғасырлар бойы көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ халқы дәстүрлі шаруашылық жүйесі, қоныстану және тамақтану дәстүрімен қатар өзіндік халықтық медицинасын да дамытып келді. Осы тұрғыда халық медицинасының емдеу тәсілдерін рационалды және иррационалды деп екі жүйеге бөліп қарастыруға болады. Рационалды емдеу тәсілдеріне шөппен және жануарлар арқылы емдеудің түрлері жатады. Сонымен қатар, оташылық (сынықшылық) та осы жүйеге кіреді. Ал, иррационалды емдеу тәсілдеріне магиялық жолмен атқарылатын емдеу түрлері жатады. Оның қатарында ұшықтау, дем салу, бақсылық және т.б. ерекше атап өтуге болады.

Қазақ халқының көшпелі өмір салты денсаулық және ауру ұғымдарының мәні мен мазмұнын терең танып-білуді қажет етті. Оны жоғарыда атап өткендей, шаруашылық құрылымы мен қоныстану жүйесімен тікелей байланыстыра аламыз. Мысалы, халықтың шаруашылық жүйеде экологиялық мәдениетті қатаң сақтауы денсаулықтың күтімінің ерекше назарда болғанын көрсетеді. Осылайша табиғатпен біте қайнасқан бұл жүйенің нәтижесі халық медицинасының қалыптасуына алып келді. Өз кезегінде, халық медицинасының дәстүрлі қоғамдағы орны ерекше болды.

Halk hekimliğinin etnografik özelliklerine ve kapsamının genişliğine bağlı olarak farklı düzeylerde araştırmalar yapılmıştır. Örneğin, Kazak halk hekimliğine yönelik bilimsel çalışmaların tarihine bakarsak, ilgili araştırmaların 19. yüzyılın ikinci yarısında başladığı görülebilir. Bunun nedeni, o zamanlar Kazak topraklarını kapsamlı bir şekilde incelemeye başlayan Çarlık Rusya, halk hekimliğine de özel önem atfetmiş olmasıdır. Ancak, o zamanki araştırmacıların makaleleri genellikle nüfusun irrasyonel tedavi sistemlerine odaklanarak, özellikle Kazak topraklarındaki bakışlığı açıklamaya çalışmışlardır.

Halk hekimliği ile ilgili yayınlara bakılacak olursa, her birisinin önemli özellikleri olduğu söylenebilir. Örneğin, A.E. Alektorov'un "Kazakların Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri" adlı makalesi, Kazakların karşılaştıkları başlıca hastalıkları ve tedavilerini anlatmaktadır. Yazar, eserinde Kazaklarda çok görülen deri hastalıkları, baş ağrıları, bulaşıcı akciğer hastalıklarının tedavi yöntemlerine özel önem vermiştir. Makale, bu hastalıkların mollalar, şamanlar, şifacılar yardımıyla tedavi edildiğini belirtmektedir. (Alektorov, 1900). Genel olarak A.E. Alektorov'un çalışmaları Kazak beslenme sistemine odaklanmış ve özellikle

Казактар арасында емші, тәуіп, дәрігер, бақсы және т.б. халық медицинасының көрнекті өкілдері болды.

Халық медицинасын этнографиялық сипаттамасы мен қолданыс аясының кеңдігіне қарай әртүрлі деңгейде зерттеулер жүргізілген. Мысалы, қазақтың халық медицинасының зерттелу тарихына көз жүгіртетін болсақ, ол XIX ғасырдың екінші жартысында қолға алына бастады. Себебі, осы кезеңдегі қазақ жерін жан-жақты зерттеуге кіріскен патшалық Ресей халық медицинасын зерттеуге де мән берді. Алайда, бұл кездегі зерттеушілердің мақалалары көп жағдайда халықтың иррационалды емдеу жүйелеріне аса мән берген. Атап айтсақ, қазақ жеріндегі бақсылықтың көрінісін жан-жақты көрсетуге тырысты.

Халық медицинасы жөнінде жазылған жарияланымдарға назар аударатын болсақ, олардың әрқайсысы өзіндік ерекшелікке ие. Мысалы, А.Е. Алекторовтың «Болезни киргизов и средства врачевания их» атты көлемді мақаласында қазақтардың негізгі аурулары мен оны емдеу шаралары жазылған. Автор өз еңбегінде қазақтарда кездесетін тері аурулары, бас ауруы, жұқпалы өкпе ауруы және т.б. атай келіп, оның емделу жолдарына мән береді. Мақалада аталмыш аурулардан молда-

de kımızın insan sağlığına ve hastalıkların tedavisine olan faydalarına ayrılmıştır. Bu konudan K. Nosilov “Yabancılar Arasında” adlı çalışmasında da bahsedilmiştir. Yazarın eserlerinde Kazak öğrencilerin görünüşleri anlatılarak, onların güçlü sağlık durumlarını besleyici yiyecekler ve temiz hava ile ilişkilendirmiştir (Nosilov, 1903).

Ayrıca 1894 yılında “Kazak Bozkırı” gazetesinde “A-ov O” kalem adını kullanan bir yazar tarafından “Baksı ve Divane” başlıklı bir makale yayınlanmıştır. Bu makalede Kazak halk hekimliğindeki baksılığın önemi ayrıntılı olarak incelenmiştir. Özellikle baksılığın babadan oğula geçtiğini ve baksıların çoğunlukla erkek olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca, şamanların çeşitli sinir bozukluklarından mustarip oldukları iddia edilerek, baksılık geleneklerinin özelliklerinden de bahsedilmiştir. Ayrıca makalede dualara da değinilerek, bu tür faaliyetlere ilişkin görüşler de dile getirilmiştir (A-ov, 1894). 1895 yılında “Astragan Bülteni” gazetesinde “Kazak Halk Hekimliği” başlıklı bir makale yayımlanmıştır. Bu makale Koyan adlı bir baksının tedavi yöntemi anlatılarak, Koyan’ın bir atı kullanarak kırığı tedavi ettiği ve bıçaklı tedavi yöntemlerini uyguladığı belirtilmiştir (Astragan Bülteni, 1895). Kazak baksılarının başlıca şifa ve müzik aletinin kopuz olduğu da belirtilmektedir. Kara kopuz, temel mekanizmaları açısından sıradan bir kopuz olmanın yanı sıra, kendine has özellikleri de vardır. Bununla birlikte, baksıların diğer Kazak müzik aletlerini de kullandıkları belirtilerek bunlar arasında asa tayak, dangıra ve domboranın olduğu ifade edilmektedir.

Günümüzde, baksıların tıbbi amaçlı kullandıkları kopuzların genelde to-runlarının evlerinde miras olarak muhafaza edildiği söylenir. Ayrıca Baksı kopuzları çeşitli yerel tarih müzelerinde de sergilenmektedir. Örnek olarak bir dizi şamanik kopuz İkilas Halk Müzik Aletleri Müzesi’nde korunmak-

EKONOMİK SİSTEMDE NÜFUSUN EKOLOJİK KÜLTÜRE SIKI SIKIYA UYMASI, SAĞLIK HİZMETLERİNE ÖZEL ÖNEM VERİLDİĞİNİ GÖSTERMEKTEDİR

**ҚАЗАҚ ХАЛЫҚЫНЫҢ
ШАРУАШЫЛЫҚ
ЖҮЙЕДЕ
ЭКОЛОГИЯЛЫҚ
МӘДЕНИЕТТІ
ҚАТАҢ САҚТАУЫ
ДЕНСАУЛЫҚ
КҮТІМІНІҢ
ЕРЕКШЕ НАЗАРДА
БОЛҒАНЫН
КӨРСЕТЕДІ**

ның, бақсының, тәуіптің көмегімен емделетінін көрсетеді [Алекторов, 1900]. Жалпы, А.Е. Алекторовтың еңбектерінде қазақтардың тамақтану жүйесіне де мән берілген. Соның ішінде қымыздың адам денсаулығына пайдасы мен оның қандай ауруларға ем болатыны да көрсетіледі. Бұл жөнінде К. Носилова өзінің «Среди наших инородцев» атты еңбегінде жазып өтеді. Автордың шығармаларында қазақ оқушыларының келбетін сипаттай келіп, олардың денсаулығының мықтылығын құнарлы тамақ және таза ауамен байланыстырады [Носилов, 1903].

Сонымен қатар, 1894 жылы Киргизская степная газетада А-ов О. деген автордың «Баксы и дуаны» атты мақаласы жарық көрген. Мұнда қазақ қоғамындағы халық медицинасындағы бақсылықтың мәніне жан-жақты тоқталған. Соның ішінде бақсылықтың әкеден балаға қонатын қасиетін және бақсылардың көбінесе ер адамдардың болатынын көрсетеді. Сонымен қатар, бақсылар әртүрлі жүйке ауруымен ауырады дей келе олардың бақсылық ғұрыптарының ерекшелігіне тоқталады [А-ов, 1894]. Сондай-ақ, мақалада дуаналарға да тоқталып, олардың қызметі жөнінде де пікір білдіріледі. Ал, 1895 жылғы Астраханский вестник газетінде «Киргизская медицина» атты мақала жарық көрген. Бұл мақалада Қоян атты бақсының емдеу тәсілдері беріледі. Бұл жерде Қоян бақсының жылқы арқылы сынықты салғаны және пышақпен емдеу тәсілдері берілген [Киргизская медицина, 1895]. Сондай-ақ, қазақ бақсыларының негізгі емдік, әуендік құралы – қобыз болған. Қара қобыз өзінің негізгі тетіктері жағынан кәдімгі қобыз болуымен қатар, өзіндік ерекшелігі де бар. Сонымен қатар, бақсылар ем жасау кезінде қазақтың өзге де музыкалық сазды аспаптары: асаяқ, даңғыра, домбырамен қатар, кісі сексенерлік қамшы, пышақ та пайдаланған.

Қазіргі кезде бақсылардың емдеу шараларында пайдаланылған қо-

tadır. Мүзде en eski baksı kopuzu ise, 18. yüzyılda yaşadığı bilinen Caras baksının kopuzudur. Ayrıca 19. yüzyılda yaşamış meşhur baksıların kopuzları da mevcuttur (İkılās Halk Müzik Aletleri Müzesi, 2020). Genel olarak kopuzun Kazak baksıları tarafından çok kullanıldığı literatür içerisinde de yer almaktadır.

Kazak halkının geleneksel tıbbında manevi yerleri ziyaret ederek şifa aramak da bulunmaktadır. Bu, günümüzde de devam eden bir gelenektir. Örneğin, derdine şifa arayanlar bu manevi yerlere dua etmek ve özel ayinler yapmak için giderler. Bu konu hakkında 1892'de Vitebsk Eyalet Gazetesi'nde "Konır Evliya" başlıklı bir makale yayımlanmıştır. Makalede, insanların Semey bölgesindeki Konır Evliya adlı kutsal yeri ziyaret ettikleri, kurbanlar kestikleri ve şifa aradıkları geçmektedir (Vitebskie Gubernskie Vedomosti, 1892). Bu tür eğilimlerin, Kazak bozkırlarında yaygın olduğu söylenebilir. A. Divayev ise geleneksel Kazak yaşamı üzerine birçok eser yayımlamıştır. Halk hekimliği hakkında da birçok makalesi bulunmaktadır. Örneğin, "Kazak İnançları: Şifacı ve Büyücü Olarak Baksı" adlı makalesinde baksıların geleneksel göçebe yaşamda sinir hastalıkları, doğum, eklem hastalıkları ve diğer hastalıkları yaygın olarak tedavi ettiğinden bahsetmektedir. Temel olarak, o dönemde Kazaklar bu hastalıkları büyü gücüyle ilişkilendirmişlerdir. Buna göre, çağrılan baksı birkaç gün kopuz çalar, iblisleri çağırır, sonra bir koyun kestirir ve eti insanlara dağıtır. Baksı, kesilen koyun derisini, kemiklerini alıp bir yere gider, orada bir ocak kazar ve ardından hastalığı oraya "bırakıp" tedavi ederdi. Genel olarak, makalede şamanların çeşitli tedavi yöntemleri ele alınmıştır (Divayev, 1899). A. Divayev'in konuya yönelik "Baksı" (Divayev, 1907), "Kazakların Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri" (Divayev, 1907) ve diğer eserlerinde göğüs kurdu, boğmaca gibi hastalıkları tedavi etmenin yolları anlatılmıştır. Özellikle hastalığın retorik yoluyla tedavisi üzerine Divayev'in "Kazakların Hastalıkları ve 'Badik' Şarkılarıyla Tedavisi" (Divayev, 1907) adlı çalışması bulunmaktadır.

1895 yılı Zhiltsov da, şamanların kopuz tedavisi yöntemlerini araştırmıştır. "Baksı" adlı makalesinde baksıların kopuz ile tedavi ettiğine değinerek, her baksının kendi ruhları

el.kz

быздары ұрпақтарының үйінде арнайы кие тұтып сақталынып келеді. Сонымен қатар, әртүрлі тарихи-өлкетанулық музейлерде де бaksы қобыздары сақталған. Дәл осындай бaksы қобыздарының бірқатары Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейі қорында сақталған. Музей қорындағы бaksы қобыздарының ең көнесі XVIII ғасырға жататын Жарас бaksының қобызы болып табылады. Сонымен қатар, XIX ғасырда өмір сүрген белгісіз бaksылардың да қобыздары сақталған [ХМММ, 2020]. Жалпы, қазақ бaksылығында қобызды көп қолдануы арнайы әдебиеттерде де кездеседі.

Қазақ халқының дәстүрлі медицинасында қасиетті жерлерді зиярат ету арқылы да ем іздеу жолдары сақталған. Бұл қазіргі кезге дейін жалғасып келе жатан үрдіс болып табылады. Мысалы, дертіне шипа іздеген, бала көтермеген әйелдер осындай киелі жерлерге барып сыйынып, арнайы ырымдарын жасаған. Бұл жөнінде 1892 жылы Витебские Губернские Ведомостиде «Қоныр әулие» атты мақала жарияланған. Мақалада Семей өңіріндегі Қоныр әулие атты киелі мекенге халықтың зиярат етіп, құрбан шалып, еміне шипа іздейтіндігі

olduğunu ifade etmektedir. Tedavi sırasında ruhları çağırdıklarını ve onların yardımıyla hastaları iyileştirdiklerini yazmıştır (Zhiltsov, 1895). 19. yüzyılın ikinci yarısında da baksılar hakkında birçok makaleler yazılmış, halk hekimliğinde rasyonel tedavi yöntemleri üzerine ise çok az çalışma yapılmıştır. Örneğin, İ. Losyev'in "Kazak Bozkırlarında Тıp" adlı makalesi, Kazak bozkırlarındaki baksılar ve divaneler, Kazakların başlıca hastalıkları ve tedavi yöntemleri hakkındadır. Ayrıca baksı ve doktor arasında ayırım yapılmıştır. İ. Losev'in araştırmasında bir doktorun hastaları çeşitli şifalı bitkilerle tedavi ettiği, baksının ise çeşitli büyümlü yöntemler kullandığı aktarılmıştır (Losev, 1874). Baksıların tedavi yöntemleri hakkında "P-v A." kalem adını kullanan yazar, "Baksı Nasıl Tedavi Eder?" makalesinde baksıların tedavi yöntemlerini ayrıntılı olarak anlatmıştır (P-v, 1896). Ayrıca V.N. Plotnikov'un "Kazak Halk Tıbbı" adlı makalesi de dikkat çeken değerli eserlerden birisidir (Plotnikov, 1892).

A. Vinogradsky, "Orta Asya Bölgesinde Baksılık" makalesinde Cetisu bölgesindeki baksılık hakkında yazmış ve insanların neden baksılara yöneldiğine de değinmektedir (Vinogradsky, 1909). A. Vasiliev'in "Torgay Bölgesindeki Kazakların Hastalıklarının Tedavisinde Kullanılan Halk İlaçları ve Araçları" adlı makalesi ise, halk hekimliğinin ana yöntemlerini ele almaktadır (Vasiliev, 1901). 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazak halk hekimliği hakkındaki çoğu araştırmalar baksılığa odaklanmaktadır. Bununla birlikte, sıcak kumla tedavi ile kımızla tedavi yöntemlerine de rastlanılmaktadır. Örneğin, "Kazaklardaki Sıcak Kumla Tedavi" makalesi, Türkistan'daki sıcak kumla tedavi yöntemlerini açıklamaktadır (Kazaklardaki Sıcak Kumla Tedavi, 1907). Bu da Kazak halk hekimliğindeki çeşitliliği göstermektedir. Ayrıca Kazak halk hekimliğinde farklı kategorilerin oluşması, ülkede halk hekimliğinin

KAZAK BAKSILARININ BAŞLICA ŞİFA VE MÜZİK ALETİ KOPUZDU

ҚАЗАҚ БАҚСЫЛА-
РЫНЫҢ НЕГІЗГІ
ЕМДІК, ӘУЕНДІК
ҚҰРАЛЫ – ҚОБЫЗ
БОЛҒАН

жазылады [Витебские Губернские Ведомости, 1892]. Мұндай үрдістер қазақ даласында кеңінен дамыған деуге болады. Ал, Ә. Диваевтың қазақтың дәстүрлі тұрмыс тіршілігіне арналған көптеген еңбектері шыққан. Соның ішінде халық медицинасына да қатысты мақалалары жетерлік. Мысалы, «Из области киргизских верований. Баксы как лекарь и колдун» атты мақаласында бақсының дәстүрлі көшпелі өмірде жүйке аурулары, әйелдің босануы, буын ауруларында және басқа да ауруларда кеңінен қолданылатынын жазады. Негізінен бұл ауруларды қазақтар магиялық күштермен байланыстырған. Соған сәйкес шақырылған бақсы бірнеше күн қобызда ойнап, жын шақырған, сосын бір қойды сойғызып етін құдайы ретінде елге таратып берген. Ал, сүйегі мен терісін алып қалған. Бақсы сойылған малдың терісі мен сүйегін және ауруды бірге алып кетіп, бір жерлерге барып ошақ қазып, содан ауруды өткізіп емдейтін болған. Жалпы, мақалада бақсының адамдарды емдеудің бірнеше түрі қарастырылған [Диваев, 1899]. Ә. Диваевтың осы тақырыпқа байланысты «Баксы» [Диваев, 1907], «Киргизские болезни и способы их лечение» [Диваев, 1907] және т.б. еңбектерінде көкірек құрт, көк жөтел сияқты ауруларды емдеу жолдары бар. Соның ішінде ауруды бәдік айту арқыл емдеу жөнінде Ә. Диваевтың «Киргизские болезни и лечение их посредством пения «бедик» [Диваев, 1907].

Бақсының қобыз арқылы емдеу тәсілдері жөнінде 1895 жылы Жильцовта мәлімет беріп өтеді. Ол өзінің «Баксы» атты мақаласында бақсылардың қобыз арқылы емдейтінін айта келе, әр бақсының өз жыны болатынын айтады. Олар емдеу барысында жынын шақырып, сол арқылы емдейтінін жазады [Жильцов, 1895]. XIX ғасырдың екінші жартысында бақсылар жөнінде көптеген мақалалар жазылды. Ал, халық медицинасының рационалды емдеу тәсілдері жөнінде жазылған еңбектер өте аз.

veya geleneksel tedavi yöntemlerinin geliştiğini de göstermektedir.

Her yazarın Kazak gelenek ve görenekleri hakkında farklı bakış açıları bulunmaktadır. Özellikle M. Ya. Yastrebov, molla ve baksıları eskisi gibi şifacı demeden, aksine Kazak şamanları diye adlandırmıştır (Yastrebov, 1851). Ş.Ş. Valihanov'un "Kazaklarda Şamanizm Kalıntıları" ve "Tanrı" adlı çalışmaları Kazak halkındaki baksılık hakkında değerli bilgiler vermektedir (Valihanov, 1993). Valihanov'a göre, "Şaman, büyü niteliklerine ek olarak, bilgili ve kabiliyetli olduğu için baksılardan daha yüksek bir statüye sahiptir (Valikhanov, 1993). Kazak halk hekimliği konusunda bu tür birçok çalışma yapılmıştır. Ulu Bozkırdaki halkın sağlığı ve tedavisi hakkında bilgiler veren daha pek çok makale bulunmakla birlikte bunlar üzerinde yeterli çalışmaların yapıldığını söylemek mümkün değildir.

Sonuç olarak 19. yüzyılın ikinci yarısında Kazak halk tıbbı üzerine yapılan çalışmalar, genelde Çarlık Rusya'nın sömürge politikası çerçevesinde yapılmıştır. Kazak bozkırlarında araştırma yapan askerler ve topograflar, Kazak halkının tıp okuryazarlığını mümkün olduğunca Sibiryalı halklarına benzetmeye çalışmıştır. Neticede baksılığı Şamanizm ile ilişkilendirmeye çalışmışlardır. Ayrıca, Kazak bozkırlarındaki söz konusu baksılığın kırıkçılık, ilaç üretimi ve diğer yöntemleri yeterince incelenmemiştir. Halk hekimliğinin Ekim Devrimi öncesi verilerde ve araştırmalarda sadece irrasyonel açıdan ele alınması, Ekim Devrimi sonrasında da Kazak halkının hastalıkları, tedavileri, inançları, ekonomik ve beslenme sistemlerinden ayrı ele alınmasına neden olmuştur. Lakin tüm bunların yaşam tarzının gereksinimleri içerisinde diğer alanları ile de kapsamlı bir şekilde araştırılmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Kazak toplumu içerisinde geleneksel Kazak halk hekimliği 20. Yüzyılın başlarına kadar gelişmeye devam etmesinin ardından bir gerileme sürecine girerek günümüzde önemini daha da azaldığını söyleyebiliriz.

Kaynaklar:

1. Alektorov, A.E (1900). Kazakların Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri, Orenburg Bülteni, 1891, № 2 kitap. Kazakça Hakkında Kitap, Dergi ve Gazete Makaleleri ve Notlar. - Kazan. - sayfa 985.

Мысалы, И. Лосьевтің «Медицина в киргизской степи» атты мақаласында қазақ даласындағы бақсы мен дуаналар жөнінде сөз ете келе, қазақтардың негізгі аурулары мен оларды емдеу жолдары жөнінде айтылады. Сондай-ақ, бақсы мен дәрігердің ара жігін ажыратып жазады. И. Лосьевтің зерттеуінде дәрігер адамды әртүрлі шөптерден дәрі жасап емдейтін болса, бақсы неше түрлі магиялық тәсілдер арқылы емдейтінін айтады [Лосьев, 1874]. Бақсының емдеу тәсілдері жөнінде П-в А. «Как лечат баксы» атты мақалада бақсының емдеу тәсілдерін жан-жақты суреттейді және бақсының бір күн бұрын ауру қыз жайында өз жындарынан біліп отырғанын айтады [П-в, 1896]. Сонымен қатар, халық медицинасы жөнінде В.Н. Плотниковтың «К киргизской народной медицине» атты мақаласы құнды болып табылады [Плотников, 1892].

Ал, А. Виноградский «Знахарство в средне-азиатской деревне» атты мақаласында Жетісу өлкесіндегі бақсылық жайында жазылады. Сонымен қатар, адамдардың неліктен бақсыға жүгінетіні аталып өтеді [Виноградский, 1909]. Ал, А. Васильевтің «Народное способы и средства, употребляемые при лечении болезней киргизами Тургайской области» мақаласында халық медицинасының негізгі тәсілдері қарастырылады [Васильев, 1901].

XIX ғасырдың екінші жартысында зерттелердің көпшілігі бақсылыққа мән берілген. Алайда, оның ішінде құмға түсу және қымызбен емделу жолдары да кездесіп қалады. Мысалы, «Киргизское лечение песком» атты мақалада Түркістандағы құмға түсу арқылы емделудің тәсілдері жазылған [Киргизское лечение песком, 1907]. Бұл қазақтың халық медицинасының жан-жақтылығын көрсетеді. Сонымен қатар, халық медицинасындағы әртүрлі категориялардың қалыптасуы халық медицинасының немесе ел ішіндегі дәстүрлі емделу жолдарының ілгері дамығанын байқатады.

Қазақтың әдет-ғұрпын, салт-санасын әр автор өзінше түсінген. Оның ішінде, М.Я. Ястребов молда, бақсы, балгер, тәуіпті ілгерідегідей дәрігер атамай, қырғыз шамандары дейді [Ястребов, 1851].

Ал Ш.Ш. Уалихановтың «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Тәңірі» атты еңбектері қазақ халқындағы бақсылық жайлы өте құнды мәліметтер береді [Уә-

2. A. OV, O. (1894). Baksı ve Divane, Kırgız Stepnaya Gazetesi. – № 36.
3. Divaev, A., A. (1899). Kazak İnançları: Şifacı ve Büyücü Olarak Baksı. Arkeoloji, Tarih ve Etnografya Derneği'nden Haberler. - T. XV. – yayın 3, sayfa 307–344.
4. Divaev, A. (1907). Baksı. – № 4. sayfa 123–125.
5. Divaev, A. (1907). Kazakların Hastalıkları ve Tedavi Yöntemleri, Türkistan Koleksiyonu. T. 440. sayfa 46–50.
6. Divaev, A. (1907). Kazakların Hastalıkları ve 'Badik' Şarkılarıyla Tedavisi. Türkistan Koleksiyonu. T. 440, sayfa 20–21.
7. İkilas Halk Müzik Aletleri Müzesi (2020). İkilas Halk Müzik Aletleri Müzesi. Almatı şehri.
8. Kazaklardaki Sıcak Kumla Tedavi (1907). Türkistan Koleksiyonu, T. 433, sayfa 116.
9. Kazak Tıbbı (1895). Astragan Bülteni Gazetesi. – № 1949.
10. Losyev, İ. (1874). Kazak Bozkırlarında Tıp, Moskova Tıp Gazetesi. № 28. sayfa 864.
11. Nosilov, K. (1903). Yabancılar Arasında. Denemeler ve Hikayeler. СПб, sayfa 138.
12. P.-v A. (1896). Baksı Nasıl Tedavi Eder, Kırgız Bozkır Gazetesi. № 20.
13. Vasilyev A. (1901). Torgay Bölgesindeki Kazakların Hastalıklarının Tedavisinde Kullanılan Halk İlaçları ve Araçları, TG.– № 4,6.
14. Vinogradsky A. (1909). Orta Asya Bölgesinde Baksılık, Türkistan Koleksiyonu. T. 515, sayfa 37–43.
15. Vitebsk Eyalet Gazetesi (1892). Konır Evliya // Vitebskie Gubernskie Vedomosti. - № 63.

лиханов, 1993]. Ғалым былай деп жазады: «Шаман сиқырлық қасиеттермен қоса білікті, талантты, басқалардан мәртебесі жоғары. Қазақтар шаманды бақсы дейді [Уәлиханов, 1993]. Қазақтың халық медицинасы тақырыбында осы сияқты көптеген зерттеулер жүргізілді. Оның ішінде далалық өлкедегі халық денсаулығы мен оны емдеу тәсілдеріне жалпылама сипаттама берген мақалалар жетерлік. Алайда, нақты осы тақырып төңірегінде зерделенген еңбектер өте аз.

Қорытындылай келе, ХІХ ғасырдың екінші жартысында қазақтың халық медицинасына арналған еңбектер патшалық Ресейдің отаршыл саясаты шеңберінде зерттелді. Қазақ даласында зерттеу жүргізген әскерилер мен топографтар қазақ халқының медициналық сауатын барынша Сібір халықтарына ұқсатуға тырысты. Нәтижесінде бақсылықты шамандықпен байланыстырды. Сонымен қатар, осы бақсылық арқылы қазақ даласындағы оташылық, дәрі-дәрмек жасау тәсілдері және басқа да әдіс-тәсілдер арқылы емдеу жолдары ескерілмеді. Революцияға дейінгі деректер мен зерттеулерде халық медицинасының осылай көрініс табуы, қазақ халқының ауру, емделу шаралары, наным-сенімдері, шаруашылық және тамақтану жүйесінің бөлек

16. Valihanov Ş. (1993). Kazaklarda Şamanizm Kalıntıları. - Almatı: Anadil. sayfa 223.
17. V.N. Plotnikov (1892). Kazak Halk Tıbbı, Doğu Görünümü. № 45.
18. Yastrebov. M. Ya. (1851). Kazak Şamanları, Moskvityanın. №8. Kitap. 2. sayfa 306.
19. Zhiltsov (1895). Bakı, Torgay Gazetesi. № 7.

қарастыруға алып келді. Дегенмен, қазақтың дәстүрлі медицинасы XX ғасырдың басына дейін дамуын тоқтатпады. Алайда қазіргі таңда дәстүрлі халықтық медицинаның маңызы азайып отырғанын айтуға болады.

Дереккөз:

1. Алекторов А.Е. (1900). Болезни киргизов и средства врачевания их // Оренбургский Листок, 1891 г., № 2. В кн. Указатель книг, журнальных и газетных статей и заметок о киргизах. - Казань. - 985 с.
2. А-ов, О. (1894). Баксы и дуаны // Киргизская Степная Газета. - № 36.
3. Васильев А. (1901). Народные способы и средства, употребляемые при лечении болезней киргизами Тургайской области // ТГ. - №4,6.
4. Виноградский А. (1909). Знхарство в средне-азиатской деревне // Туркестанский сборник. Т. 515. С. 37-43.
5. Витебские Губернские Ведомости. (1892). Конур-Аулие // Витебские Губернские Ведомости». - № 63.
6. Диваев, А.А. (1899). Из области киргизских верований. Баксы как лекарь и колдун // Известия Общества Археологии, Истории и Этнографии. - Т. XV. - Вып. 3. - С. 307-344.
7. Диваев А. (1907). Баксы // ЭО. - №4. - С. 123-125.
8. Диваев А. (1907). Киргизские болезни и способы их лечение // Туркестанский сборник. - Т. 440. - С. 46-50.
9. Диваев А. (1907). Киргизские болезни и лечение их посредством пения «бедик» // Туркестанский сборник. - Т. 440. - С. 20-21.
10. Жильцов. (1895). Баксы // Тургайская Газета. - № 7.
11. Киргизское лечение песком (1907). Туркестанский сборник. - Т. 433. - С. 116.
12. Киргизская медицина (1895). Астраханский Вестник». - № 1949.
13. Лосьев И. (1874). Медицина в киргизской степи // Московская Медицинская Газета. - №28. - С. 864.
14. Носилов К. (1903). Среди наших инородцев. Очерки и рассказы. - СПб. - 138 с.
15. П-в А. (1896). Как лечат баксы // Киргизская Степная газета. - № 20.
16. Плотников В.Н. (1892). К киргизской народной медицине // Восточное Обозрение. - № 45.
17. Уәлиханов Ш. (1993). Қазақтардағы шамандықтың қалдығы / Қазақ бақсы-балгерлері. - Алматы: Ана тілі. - 223 бет.
18. ХМММ. (2020). Ықылас атындағы халық музыкалық аспаптар музейінің қоры. Алматы қаласы.
19. Ястребов М.Я. (1851). Киргизские шаманы // Москвитянин. - №8. кн. 2. - С. 306.

KAZAK HALKININ GELENEKSEL TIBBINDA KUTSAL YERLERİ ZİYARET EDEREK ŞİFA BULMANIN YOLLARI VARDIR

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ДӘСТҮРЛІ МЕДИЦИ- НАСЫНДА ҚАСИЕТ- ТІ ЖЕРЛЕРДІ ЗІЯРАТ ЕТУ АРҚЫЛЫ ЕМ ІЗДЕУ ЖОЛДАРЫ САҚТАЛҒАН

RUSYA'NIN NÜKLEER SİLAH PROGRAMINA KISA BİR BAKIŞ

DR. ZHULDYZ KANAPIYANOVA

AVRASYA ARAŞTIRMA ENSTITÜSÜ
UZMAN ARAŞTIRMACI

ЕУРАЗІЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ
ИНСТИТУТЫ АҒА ҒЫЛЫМИ
ҚЫЗМЕТКЕР

РЕСЕЙДІҢ ЯДРОЛЫҚ ҚАРУ БАҒДАРЛАМАСЫНА ҚЫСҚАША ШОЛУ

1945 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) Japonya'ya karşı ilk nükleer silahını kullanmasıyla birlikte, Sovyetler Birliği'nin nükleer alanındaki bilimsel çalışmaları hız kazanmış ve Klaus Fuchs aracılığıyla ilk atom bombasını icat etmiştir. Plütonyumdan yapılan 22 kilotonluk "RDS-1" (Reaktivniy Dvigatel Stalina, Batı'da Joe-1 olarak adlandırılmaktadır) adlı bombasını 29 Ağustos 1949 tarihinde Kazakistan'ın Semipalatinsk şehrinde başarılı bir şekilde denemiştir. Başarılı bir Sovyet denemesinden sonra dünyanın iki nükleer gücü ABD ve Sovyetler Birliği arasında nükleer yarış başlamıştır. Bu yarışı sınırlamak amacıyla 1972 yılından bu yana SALT I (1972), SALT II (1979), START I (1991), START II (1993), SORT (2002) ve START III (2010) gibi çeşitli anlaşmalara imza atılmıştır.

Rus bilim adamları Vladimir Belousov ve Nikolay Voloşin, anlaşmaların oluşturulmasında ABD'nin kendi güvenliğini pekiştirmek için, stratejik nükleer silahların niceliksel olarak azaltılmasını sağladığını savunmaktadır. Ayrıca Rusya'nın nükleer silahları hakkında mümkün olduğunca fazla bilgi elde etmeye ve nükleer silahların bakımı ve geliştirilmesi için ekonomik engeller de dâhil olmak üzere ek zorluklar yaratmaya çalıştığını düşünmektedir. Bunlara ilaveten, ilk iki START anlaşmaları bir bütün olarak, mevcut

**BAŞARILI
BİR SOVYET
DENEMESİNDEN
SONRA DÜNYANIN
İKİ NÜKLEER GÜCÜ
ABD VE SOVYETLER
BİRLİĞİ ARASINDA
NÜKLEER YARIŞ
BAŞLAMIŞTIR**

**KEҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ
СӘТТІ СЫНАҒЫНАН
КЕЙІН ӘЛЕМДЕГІ ЕКІ
ЯДРОЛЫҚ ДЕРЖАВА-
АҚШ ПЕН КЕҢЕС
ОДАҒЫ-АРАСЫНДА
ЯДРОЛЫҚ ЖАРЫС
БАСТАЛДЫ**

1945 жылы Америка құрама штаттары (АҚШ) алғашқы ядролық қаруын Жапонияға қарсы қолданған кезде, Кеңес одағы ядролық саладағы ғылыми зерттеулерін жеделдете отырып, Клаус Фукстың көмегімен алғашқы атом бомбасын жасады. Мәскеу 1949 жылы 29 тамызда Қазақстанның Семей қаласында плутонийден жасалған «РДС-1» (Реактивный двигатель Сталина, Батыста «Джо-1» деп аталады) атты 22 килотондық бомбаны сәтті түрде сынаған болатын. Кеңес үкіметінің сәтті сынағынаан кейін әлемдегі екі ядролық держава-АҚШ пен Кеңес Одағы-арасында ядролық жарыс басталды. Осы жарысты шектеу мақсатында 1972 жылдан бастап SALT I (1972), SALT II (1979), START I (1991), START II (1993), SORT (2002) және START III (2010) сияқты түрлі келісімдерге қол қойылды.

Ресейлік ғалымдар Владимир Белузов пен Николай Волошин, келісімдер жасау кезінде АҚШ-тың өзінің қауіпсіздігін нығайту үшін стратегиялық ядролық қаруды сандық қысқартуды көздегенін болжауда. Сондай-ақ, Ресейдің ядролық қаруы туралы мүмкіндігінше көбірек ақпарат алуға және ядролық қаруды сақтау мен дамыту үшін қосымша қиындықтармен қатар экономикалық кедергілерді жасауға тырысатынын санайды. Сонымен қатар,

stratejik istikrar parametrelerini азалтмадан, Рүсүя'нын ұлсұл чықарларын иһлал едerek ABD нүклеер сilahларынн потансийелини артырмш ve Рүсүя'нын аскери гүвенлігини азалтмштр [Be-lousov, Vološin 2000].

Rus нүклеер қайдырıcılıғынн темели, геленексел стратегия үчлүден олушмактадир: каратабанлі киталарараси балистик фүзелер (KBF), балистик фүзелерле donatılmış нүклеер денизалтлар ve узун мензилли сейир фүзелери ile donatılmış стратегия bombardıman uçаклары. Sovyetler Birliğı геленеғини devam ettiren Рүсүя Стратегия Фүзе Kuvvetleri'nin чатиси алтında курулан KBF'leri, стратегия үчлүнүн en önemli ögesi haline getirmektedir. Bu стратегия гүчлерин modernizasyonu yavaş ama doğru adımlarla geliştirilmiştir. Örneğин, 1990'ların ikinci yarısından itibaren "Topol M" (SS-27) тек başlıklı model devreye sokulurken, 2000'li yıllарın ikinci yarısında üç adet başlık taşıyabilecek kadar yenilenmiş ve "Yars" (SS-29) olarak adlandırılmaya başlamıştır [Baev, 2019]. KBF'ler, asgari 5000 kilometre menzili olan, daha çok нүклеер başlık taşımak amacıyla tasarlanmış gelişmiş балистик фүзелер olduğundan нүклеер гүч statüsüne sahip bir ülkenin olmazsa olmazıdır. Zira bu yüzden bu tür silahларın son teknolojiye göre yenilenip modernize edilmesi ұлсұл гүвенликте hayati öneme sahiptir.

Стратегия үчлүнүн денизалт алтыяпısının modernizasyonu için de büyük чабаларın harcandı-

алғашқы екі START келісими қолданыстағы стратегиялық параметрлерді төмендетпей, Ресейдің ұлттық мүдделерін бұза отырып, АҚШ ядролық қаруының әлеуетін арттырып, Ресейдің әскери қауіпсіздігін төмендетті [Белоусов, Волошин 2000].

Ресейлік ядролық тежеудің негізін дәстүрлі стратегиялық үштік құрайды: құрлықаралық баллистикалық зымырандар (ҚБЗ), баллистикалық зымырандармен жабдықталған атомдық суасты сүңгуір қайықтары және алыс қашықтықтағы қанатты ракеталармен жабдықталған стратегиялық бомбардировщиктер. Кеңес одағының дәстүрін жалғастыра отырып, Ресейдің стратегиялық зымыран күштері аясында құрылған ҚБЗ, стратегиялық үштіктің маңызды элементі болып келеді. Осы стратегиялық күштерді модернизациялау баяу, бірақ нақты қадамдармен әзірленді. Мысалы, «Топол М» (СС-27) тек басты моделі 1990 жылдардың екінші жартысында енгізілсе, 2000 жылдардың екінші жартысында үш бас алып жүруге жеткілікті жаңарып, «Ярс» (СС-29) деп атала бастады [Баев, 2019]. ҚБЗ минималды қашықтығы 5000 километрді құрайтын жетілдірілген баллистикалық зымырандар ядролық оқтұмсықтарды тасымалдауға арналғандықтан, атом энергетикасы мәртебесіне ие мемлекет үшін ең қажетті қару болып саналады. Сол себепті мұндай қаруды соңғы техноло-

ғыi сөйленебiлiр. “Borey” сiнiфi стратегiк деңiзiзiлiрiн yeni neslinin iншасi 2020 жылiна кадар Сiлаhlанма Програмi’нiн¹ en үкsek малиетлi прожелерiнен бiрi олмуштiр. Деңiзiзiлiрiн прожелендiрiлмесi 1990’ларiн ортасына растламакта олуп, “Yuri Dolgoruki” адлi ilk деңiзiзiлiрiн iншасi 1996 жылiнда башламiштiр. 2013-2014 жылларында Пасифик филосу “Aleksandr Nevski” ve “Vladimir Monomah” адлi iki adet ikiz деңiзiзiлiрi-ya sahip олмуштiр. “Borey A” (Knyaz Vladimir) iyilestirilmish versiyonunun iншаатi 2017’de башлатылп 2019’да devreye sokulmuштiр. Gүнүмүзде bunun gibi daha дөрт adet деңiзiзiлiрiн iншаатi чешитли ашамаларда bulunмактадыр [Baev, 2019]. Balistik füze деңiзiзiлiсi, balistik füzeler fыратмак iчiн donanmish bir деңiзiзiлi түрүдүр. Nүклеер саваш башлыларыла donanmish balistik füze деңiзiзiлiрi гөрүнмезлик ve yer дегиштерме yeteneğine sahip олуп, ikinci bir vuruш tehdidini devam ettirerek bir saldırыа каршы гүвенilir bir caydırıcılık özelliğini taşımaktadır.

Uzun menzilli havacılık, Rus stratejik үчлүсүнүн en zayıf halkasıdır ve 66 bombardıman uçağının modifikasyonu ve teknik bakımı hariç son 30 yılda hiçbir modernizasyon işlemi görmemiştir. “PAK DA” yeni nesil bombardıman uçağının projesi bazı problemlerle karşı karşıya kaldığı için onun devreye sokulması zaman almış, projenin bitiş süresi birkaç defa ertelenerek, en son 2030’ların ortasına doğru hazır olacağı yönünde tahminler bulunmaktadır [Baev, 2019]. Uzun menzilli havacılık uzun menzilli nükleer veya konvansiyonel saldırılar yapmaktan sorumlu Rus Havacılık Kuvvetleri’nin bir koludur. “PAK DA” yeni nesil bombardıman uçağındaki söz konusu problemleri izale etmesiyle birlikte Rusya’nın nükleer cay-

**SOVYETLER BİRLİĞİ
GELENEĞİNİN
DEVAM
ETTİREN RUSYA
STRATEJİK FÜZE
KUVVETLERİ’NİN
ÇATISI ALTINDA
KURULAN KBF’LERİ,
STRATEJİK
ÜÇLÜNÜN EN
ÖNEMLİ HALİNE
GETİRMEKTEDİR**

**КЕҢЕС ОДАҒЫНЫҢ
ДӘСТҮРІН
ЖАЛҒАСТЫРА
ОТЫРЫП, РЕСЕЙДІҢ
СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЗЫМЫПАН КҮШТЕРІ
АЯСЫНДА ҚҰРЫЛҒАН
ҚБЗ, СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ҮШТІКТІҢ МАҢЫЗДЫ
ЭЛЕМЕНТІ БОЛЫП
КЕЛЕДІ**

гияға сәйкес жаңарту және модернизациялау ұлттық қауіпсіздікте өте маңызды.

Стратегиялық үштіктің суасты инфракұрылымын жаңартуға да үлкен күш жұмсалғанын айтуға болады. «Борей» класты стратегиялық сүңгуір қайықтардың келесі буынын құру 2020 жылға дейінгі Қару-жарақ бағдарламасының¹ ең қымбат жобаларының бірі болды. Сүңгуір қайықтардың дизайны 1990 жылдардың ортасына сәйкес келсе, ал «Юрий Долгорукий» атты алғашқы сүңгуір қайықтың құрылысы 1996 жылы басталған болатын. 2013-2014 жылдары Тынық мұхиты флоты «Александр Невский» және «Владимир Мономах» атты екі егіз сүңгуір қайыққа ие болды. «Борей А» (Князь Владимир) модернизацияланған нұсқасының құрылысы 2017 жылы басталып, 2019 жылы пайдалануға берілді. Бүгінгі күні тағы төрт осындай сүңгуір қайықтың құрылысы әртүрлі кезеңдерде [Baev, 2019]. Баллистикалық ракеталық сүңгуір қайық - баллистикалық зымырандарды ұшыру үшін қаруланған сүңгуір қайықтың бір түрі. Ядролық оқтұмсықтармен қаруланған баллистикалық зымыран сүңгуір қайықтары дұшпанға көрінбестен орын ауыстыруға қабілетті, екінші соққы қаупін сақтап, шабуылға сенімді тосқауыл болады.

Алысқа ұшатын авиация Ресейдің стратегиялық үштігінің ең әлсіз буыны болып табылады және 66 бомбалаушы ұшақтың модификациясы мен техникалық қараудан өткенін қоспағанда, соңғы 30 жылда ешқандай модернизациядан өткен жоқ. «ПАК ДА» жаңа буы-

1 2 Haziran 2020 tarihinde Rusya, Rusya Federasyonu’nun Nükleer Caydırıcılığa İlişkin Devlet Politikasının Temel İlkeleri’ni yayınlamıştır. Rusya’nın bu alanda kamuoyuna açıkladığı ilk olan belge, Moskova’nın nükleer silahlarını varoluşsal tehditle karşı caydırıcı olarak kullanacağını bildirmektedir [Mid.ru, 2020].

1 2020 жылы 2 маусымда Ресей ядролық қаруды тоқтату бойынша Ресей Федерациясының мемлекеттік саясатының негізгі қағидаларын жариялады. Ресей осы салада алғаш рет жария еткен құжатта Мәскеудің ядролық қаруын экзистенциалды қауіп-қатерлерге қарсы тежегіш ретінде қолданатыны жөнінде айтылған [Mid.ru, 2020].

дирıcılıғının үчүңцү аyaғını да yola koyması beklenmektedir.

Rusya'nın nükleer silah gücünün durumuna sayısal olarak bakacak olursak, Doğal Kaynakları Savunma Konseyi'nin (NRDC) verilerine göre, Sovyetler Birliği 1986'da yaklaşık 45.000 nükleer silaha sahipken, 1991'de bu sayı 35.000'e inmiştir [Nti.org, 2020]. START III Anlaşması, Rusya ve ABD'yi 2018 itibariyle 1.550 stratejik savaş başlığıyla sınırlandırmaktadır. Yeni START Anlaşması uyarınca iki yılda bir yapılması gereken veri alışverişine göre, hem ABD hem de Rusya bu hedefe ulaşmış durumdadır. Rusya'nın 527 konuşlandırılmış kıtalararası balistik füze üzerinde 1.444 savaş başlığı, denizaltından fırlatılan balistik füzeler ve ağır bombardıman uçakları için tasarlanmış savaş başlıkları bulunmaktadır [State.gov, 2018]. Stockholm Uluslararası Barış Araştırmaları Enstitüsü tarafından yayımlanan rakamlara göre Ocak 2020 itibariyle Rusya 6.375 nükleer savaş başlığına (dondurulmuş veya sökülme bekleyenler dâhil) sahiptir [Ria.ru, 2020]. Günümüzde Rusya Topol, Topol-M, Yars, Barguzin, Sarmat ve Voevoda gibi stratejik nükleer kuvvetleri olan çeşitli füze sistemleriyle donanmıştır. Ayrıca Rusya'nın Sovyetler Birliği'nin çöküşünden sonra devasa bir nükleer silah üretim kompleksini ve büyük silah sınıfı bölünebilir malzeme stoklarını devraldığını hatırlatmakta fayda görülmektedir. Moskova yönetimi nin şu anda 679 ± 120 metrik ton silaha eşdeğer yüksek oranda zenginleştirilmiş uranyuma ve yaklaşık 128 ± 8 metrik ton askeri kullanımlı plütonyuma sahip olduğu tahmin edilmektedir [Fissilmaterials.org, 2020].

"Rusya'nın Stratejik Nükleer Silahları" web sitesi verilerine göre 2020'nin başlarında, Stratejik Füze Kuvvetleri 1.181 nükleer savaş başlığı taşıyabilen beş farklı tipte 320 füze sistemi ile silahlandırılmıştır. Ayrıca donanma üç tipte 10 stratejik füze gemisine sahipken, bunlardan 9'una balistik füze

**2013-2014
YILLARINDA
PASİFİK FİLOSU
"ALEKSANDR
NEVSKI" VE
"VLADİMİR
MONOMAH" ADLI
İKİ ADET İKİZ
DENİZALTIYA SAHİP
OLMUŞTUR**

**2013-2014
ЖЫЛДАРЫ ТЫНЫҚ
МҰХИТЫ ФЛОТЫ
«АЛЕКСАНДР
НЕВСКИЙ» ЖӘНЕ
«ВЛАДИМИР
МОНОМАХ»
АТТЫ ЕКІ СУҢГУІР
ҚАЙЫҚҚА ИЕ
БОЛДЫ**

нының бомбалаушы ұшағы кейбір мәселелерге тап болғандықтан, оны пайдалануға енгізу үшін уақыт қажет болды және жобаның аяқталуы кешіктіріле отырып, 2030 жылдардың ортасында дайын болатыны жөнінде болжамдар бар [Баев, 2019]. Ұзақ қашықтықтағы авиация - Ресейдің аэроғарыштық күштерінің, ұзақ мерзімді ядролық немесе кәдімгі шабуылдарды жүзеге асыруға жауапты бөлімі. «ПАК ДА» жаңа буын бомбалаушысының жоғарыда аталған мәселелерін жоя отырып, Ресей өзінің ядролық тежегіштігінің үшінші тармағын да жолға қоюы күтілуде.

Ресейдің ядролық қаруының жай-күйін сандық тұрғыдан қарастыратын болсақ, Табиғи ресурстарды қорғау кеңесінің мәліметтері бойынша Кеңес одағында 1986 жылы шамамен 45,000 ядролық қару болса, 1991 жылы бұл сан 35,000-ға дейін азайды [Nti.org, 2020]. START III келісімі Ресей мен АҚШ-ты 2018 жылға қарай 1,550 стратегиялық оқтұмсықпен шектейді. Жаңа START келісімі бойынша екі жылда бір рет талап етілетін мәліметтермен алмасу бойынша АҚШ пен Ресей көзделген мақсатқа жетті. Ресей 527 орналастырылған құрлықаралық баллистикалық зымырандарда 1,444 оқтұмсықтар, су асты ұшырылатын баллистикалық зымырандар мен ауыр бомбардировщиктерге арналған оқтұмсықтарға ие [State.gov, 2018]. Стокгольмдегі Халықаралық бейбітшілікті зерттеу институты жариялаған сандарға сәйкес, 2020 жылдың қаңтарындағы жағдай бойынша Ресейде 6,375 ядролық оқтұмсық бар (тоқтатылған немесе бөлшектеуге жіберілгендерді қосқанда) [Ria.ru, 2020]. Бүгінде Ресей Топол, Топол-М, Ярс, Баргузин, Сармат және Воевода сияқты стратегиялық ядролық күштер, яғни зымырандық жүйелермен қаруланған. Сондай-ақ, Кеңес одағы

yerleştirilmiştir. Uzun menzilli havacılık komutanlığı ise yaklaşık 200 uzun menzilli seyir füzesi ile donanmış iki tipte yaklaşık 66 stratejik bombardıman uçağına sahiptir [Ria.ru, 2020].

START III anlaşmasının süresi 4 Şubat 2021 tarihinde sona ermiştir. 26 Ocak'ta Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin ve yeni ABD Başkanı Joseph Biden ile bir telefon görüşmesi gerçekleştirerek, START III anlaşmasını ek koşullar olmaksızın 5 Şubat 2026'ya kadar beş yıl daha uzatmayı kabul etmişlerdir [Kremlin.ru, 2021].

Sonuç olarak, Rusya'nın Sovyetler Birliği'nden kalan büyük nükleer cephaneyi korumakla kalmayıp, ayrıca START anlaşmalarına uyararak, kendi stratejik nükleer kapasitesini geliştirdiğini ve yeni nesil silahlarla donattığını söyleyebiliriz. Bu bağlamda Rus nükleer caydırıcılığının modernizasyonu nun uzun menzilli havacılık dışında denizaltı altyapısı ve KBF'ler bağlamında ciddi ilerleme kaydettiğini söylemek mümkündür. Zira NATO'nun doğu genişlemesi ve Rus sınırlarına gün geçtikçe daha da yaklaşması Rusya'nın ulusal güvenliğini tehdit altında bırakmaktadır. Bu bağlamda Rusya'nın nükleer gücü ve cephanesi caydırıcılık anlamında uluslararası alanda önemli bir koz ise, bölgede de bölgesel güç statüsünü onaylatmada önemli bir öğedir.

ыдырағаннан кейін Ресейдің ядролық қару-жарақ өндіретін орасан зор кешен мен қару-жараққа бөлінетін ірі материалдардың қорларын өз қолына алғанын естен шығармаған жөн. Қазіргі уақытта Мәскеу әкімшілігінің 679 ± 120 метр тонн қару-жараққа және шамамен 128 ± 8 метр тонн әскери плутонийге тең байытылған уранға ие болғаны болжануда [Fissimaterials.org, 2020].

2020 жылдың басында «Ресейдің стратегиялық ядролық қаруы» сайтынан алынған мәліметтерге сәйкес, Стратегиялық зымыран әскерлері 11,181 ядролық оқтұмсықты тасымалдай алатын бес түрлі типтегі 320 зымыран кешенімен қаруланған. Сонымен қатар, теңіз флоты үш типті 10 стратегиялық зымыран тасығышқа ие болса, оның 9-ы баллистикалық зымырандармен жабдықталған. Ал алыс қашықтықтағы авиациялық бөлімше 200-ге жуық қанатты ракеталармен қаруланған екі типтегі 66-ға жуық стратегиялық бомбалаушыға ие [Ria.ru, 2020].

START III келісімінің мерзімі 2021 жылы 4 ақпанда аяқталды. 26 қаңтарда Ресей президенті Владимир Путин және АҚШ-тың жаңа президенті Джозеф Байден телефон арқылы қосымша шарттарсыз START

Bu yüzden hem uluslararası alanda söz sahibi olarak kendi jeopolitik konumunu korumada hem de bölgesel güç statüsünü muhafaza etmede etkin olan nükleer gücünü geliştirmek ve yenilemek Moskova hükümetinin ana hedeflerinden biridir. Rus nükleer gücünün NATO ve diğer ülkeler tarafından tehdit olarak algılanması ve nükleer silahların caydırıcı amaçlı kullanılabilmesi Moskova'nın bu kadar geliştirmek istediği nükleer silahlardan beklentisi olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

1. Baev P. (2019). Yadernaya Modernizatsiya Rossii i "Çudo Raketi" Vladimira Putina: Mifi i Realnost (Rusya'nın Nükleer Modernizasyonu ve Vladimir Putin'in "Sihirli Füzeleri": Mitler ve Gerçekler), Russie. Nei. Visions, No: 15, İfri.
2. Belousov V., Vološin N. (2000). Yadernaya Politika Gosudarstva: Struktura, Osnovnie Aspekti (Devletin Nükleer Politikası: Yapısı ve Temel Unsurları), der. İvan Sarfaçuk, Yadernaya Politika Rossii: Problemi i Perspektivy (Rusya'nın Nükleer Politikası: Problemleri ve Geleceği). Moskova: Pir Center.
3. Fissilematerials.org (2020). Uluslararası Bölünebilir Malzeme Paneli, Ülkeler: Rusya. Alınan yer: <http://fissilematerials.org/countries/russia.html>. Erişim tarihi: 07.07.2021.
4. Kremlin.ru (2021). Telefonniy Razgo-

**GÜNÜMÜZDE
RUSYA TOPOL,
TOPOL-M, YARS,
BARGUZİN, SARMAT
VE VOEVOODA GİBİ
STRATEJİK NÜKLEER
KUVVETLERİ OLA
ÇEŞİTLİ FÜZE
SİSTEMLERİYLE
DONANMIŞTIR**

**BUGÜNDE RESEY
ТОПОЛ, ТОПОЛ-М,
ЯРС, БАРГУЗИН,
САРМАТ ЖӘНЕ
ВОЕВОДА СІЯҚТЫ
СТРАТЕГИЯЛЫҚ
ЯДРОЛЫҚ
КҮШТЕР, ЯҒНИ
ЗЫМЫРАНДЫҚ
ЖҮЙЕЛЕРМЕН
ҚАРУЛАНҒАН**

III келісімін тағы бес жылға 2026 жылдың 5 ақпанына дейін ұзартуға келісті [Kremlin.ru, 2021].

Қорытындылай келе, Ресей Кеңес одағынан қалған ірі ядролық арсеналды сақтап қана қоймай, өзінің стратегиялық ядролық әлеуетін дамытып, оны START келісімдеріне сәйкес жаңа буын қаруымен жарақтандырғанын айтуға болады. Бұл тұрғыда ресейлік ядролық тежегішті модернизациялау, алыс авиацияны қоспағанда су асты инфрақұрылымы мен ҚБЗ аясында айтарлықтай үдеріс болғанын айтуға болады. НАТО-ның шығыс экспансиясы және оның Ресей шекарасына күннен-күнге жақындауы Ресейдің ұлттық қауіпсіздігіне қауіп төндіруде. Бұл тұрғыда, Ресейдің ядролық күші мен қаруы халықаралық аренада тежеу тұрғысынан маңызды элемент болса, аймақта да аймақтық қуат мәртебесін растайтын маңызды құрал болып табылады. Сондықтан өзінің геосаяси жағдайын халықаралық аренада өз пікірін айту арқылы қорғауда, аймақтық держава мәртебесін сақтауда ядролық күшін дамыту

euronews.com.tr

vor s Prezidentom SŞA Djozefom Baydenom (ABD Başkanı Joseph Biden ile Telefon Görüşmesi). Alınan yer: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/64936>. Erişim tarihi: 20.06.2021.

5. Mid.ru (2020). Rusya Federasyonu'nun Nükleer Caydırıcılığı İlişkin Devlet Politikasının Temel İlkeleri. Alınan yer: https://www.mid.ru/en/foreign-policy/asset_publisher/zwl2FuDbhJx9/content/osnovy-gosudarstvennoj-politiki-rossijskoj-federacii-v-oblasti-adernogosderzivanja?_101_INSTANCE_zwl2FuDbhJx9_redirect=https%3A%2F%2Fwww.mid.ru%2Fen%2Fdiverse%3Fp_id%3D101_INSTANCE_CE_zwl2FuDbhJx9%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_pos%3D2%26p_p_col_count%3D6. Erişim tarihi: 07.07.2021.
6. Nrcki.ru (2020). İ mojet Stanet Toplivom Prostim (Belki Sade Bir Yakıt Olur). Alınan yer: http://nrcki.ru/product/press-nrcki/press-nrcki--42334.shtml?g_show=6470&. Erişim tarihi: 07.07.2021.
7. Ria.ru (2020). Strategiçeskie Yadernie Sili Rossii i SŞA (Rusya ve ABD'nin Stratejik Nükleer Gücü). Alınan yer: <https://ria.ru/20201020/vooruzheniya-1580685365.html>. Erişim tarihi: 07.07.2021.
8. State.gov (2018). Yeni START Anlaşması Stratejik Tarruz Silahlarının Toplam Sayıları. Alınan yer: <https://www.state.gov/new-start-treaty-aggregate-numbers-of-strategic-offensive-arms/>. Erişim tarihi: 07.07.2021.

және жаңарту, Мәскеу үкіметінің негізгі мақсаттарының бірі болып есептеледі. Ресейдің ядролық күшін НАТО мен басқа елдердің қауіп ретінде қабылдауы және дұшпанды тежеу ретінде ядролық қаруды қолдану, Мәскеудің неліктен ядролық қаруды осыншама дамытқысы келетінін түсінуге көмектеседі.

Дереккөз:

1. Баев П. (2019). Ядерная модернизация России и «Чудо ракеты» Владимира Путина: Мифы и Реальность. Russie.Nei.Visions, No: 15, Ifri.
2. Белоусов В. Волошин Н. (2000). Ядерная политика государства: Структура, Основные аспекты. Ред. Иван Сарфанчук. Ядерная политика России: Проблемы и перспективы. Москва: Пир Центр.
3. Fissilematerials.org (2020). Халықаралық бөлінетін материалдар панелі, Ресей. Сілтеме: <http://fissilematerials.org/countries/russia.html>. Қаралған күні: 07.07.2021.
4. Kremlin.ru (2021). Телефонный разговор с Президентом США Джоозефом Байденом. Сілтеме: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/64936>. Қаралған күні: 20.06.2021.
5. Mid.ru (2020). Основные принципы государственной политики Российской Федерации в области ядерного сдерживания. Сілтеме: https://www.mid.ru/en/foreign-policy/asset_publisher/zwl2FuDbhJx9/content/osnovy-gosudarstvennoj-politiki-rossijskoj-federacii-v-oblastadernogosderzivanja?_101_INSTANCE_zwl2FuDbhJx9_redirect=https%3A%2F%2Fwww.mid.ru%2Fen%2Fdiverse%3Fp_id%3D101_INSTANCE_zwl2FuDbhJx9%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_pos%3D2%26p_p_col_count%3D6. Қаралған күні: 07.07.2021.
6. Nrcki.ru (2020). И может станет топливом простым. Сілтеме: http://nrcki.ru/product/press-nrcki/press-nrcki--42334.shtml?g_show=6470&. Қаралған күні: 07.07.2021.
7. Ria.ru (2020). Стратегические ядерные силы России и США. Сілтеме: <https://ria.ru/20201020/vooruzheniya-1580685365.html>. Қаралған күні: 07.07.2021.
8. State.gov (2018). Общее количество стратегических ударных вооружений по новому соглашению о СНВ. Сілтеме: <https://www.state.gov/new-start-treaty-aggregate-numbers-of-strategic-offensive-arms/>. Қаралған күні: 07.07.2021.

İRAN-PAKİSTAN-HİNDİSTAN DOĞALGAZ BORU HATTI PROJESİ'NDE SON DURUM

DINARA TALDYBAYEVA

AVRASYA ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ,
ARAŞTIRMACI

ЕУРАЗИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ
ИНСТИТУТЫ, ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕРІ

ИРАН-ПӘКІСТАН-ҮНДІСТАН ГАЗ ҚҰБЫРЫ ЖОБАСЫНДАҒЫ СОҢҒЫ ЖАҒДАЙ

Иран-Пәкістан-Һиндистан доғалгаз бору hattı (Iran-Pakistan-India – IPI) projesi ile ilgili girişimler ilk olarak İran tarafından 1995'li yıllarda İran доғалгазını Pakistan üzerinden Hindistan'a taşıma amacıyla başlatılmıştır. Bu girişim, aslında 1950'lerin sonunda Pakistan Askeri-Teknik Koleji öğretim görevlilerinden birisinin yazdığı bilimsel makalede İran доғалгазının Pakistan'a ulaştırılması olarak ileri sürülmüştür (Kamenev, 2009). Söz konusu düşünce ancak 1989 yılında Pakistan'da доғалгаз kıtlığı hissedilmeye başladığında ülkeler arası bir anlaşmaya konu olabilmıştır. 1995 yılında ise Tahran ve İslamabad arasında доғалгаз konusunda bir ön anlaşma imzalanmış, 1999 yılında bu anlaşmaya Hindistan da katılmıştır (Zhabin, 2019). Projenin amacı İran'ın Güney Pars доғалгаз sahasından Pakistan'ın Hindistan sınırı yakınındaki Nawabshah şehrine ve sonrasında ise Hindistan'a доғалгаз sevkinі sağlamaktır.

Bilindiği üzere İran, dünyada tespit edilmiş 198,8 trilyon metreküp доғалгаз rezervinin 32 trilyon metrekübüne sahip olarak Rusya'dan sonra (38 trilyon metreküp) ikinci sırada yer almaktadır (Statistical Review of World Energy, 2020). Bu rakam dünya доғал-

**BİLİNDİĞİ ÜZERE
İRAN, DÜNYADA
TESPİT EDİLMİŞ 198,8
TRİLYON METREKÜP
DOĞALGAZ
REZERVİNİN
32 TRİLYON
METREKÜBÜNE
SAHİP OLARAK
RUSYA'DAN SONRA
(38 TRİLYON
METREKÜP) İKİNCİ
SIRADA YER
ALMAKTADIR**

**ИРАН ӘЛЕМ
БОЙЫНША
ДӘЛЕЛДЕНГЕН 198
ТРЛН. ТЕКШЕ МЕТР
ГАЗ ҚОРЫНЫҢ
32 ТРЛН. ТЕКШЕ
МЕТРІНЕ ИЕ БОЛЫП,
РЕСЕЙДЕН КЕЙІН
(38 ТРИЛЛИОН
ТЕКШЕ МЕТР) ЕКІНШІ
ОРЫНДА**

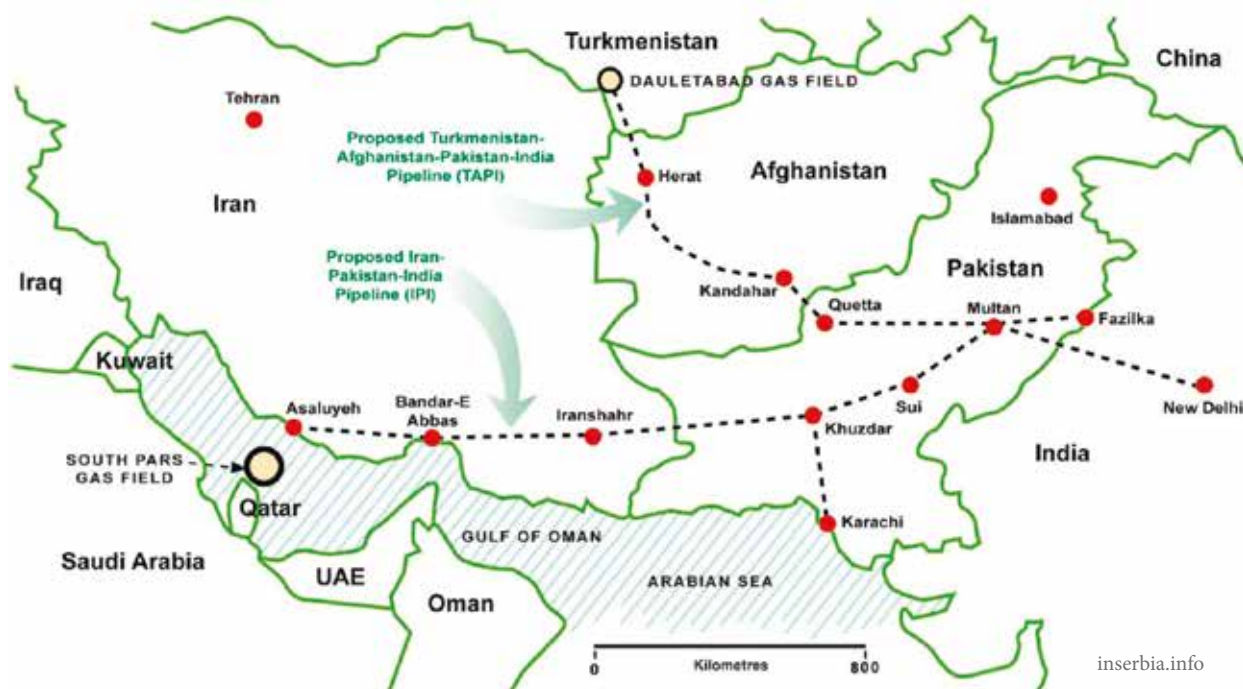
Иран-Пәкістан-Үндістан (ИПУ) газ құбыры жобасы алғаш рет Иран тарапынан 1990-шы жылдардың ортасында Иран газын Пәкістан арқылы Үндістанға тасымалдау мақсатында басталды. Алайда, бұл идея алғаш рет 1950-ші жылдардың соңында Пәкістанның Әскери-техникалық колледжі тарапынан жарияланған ғылыми мақалада ұсынылған болатын (Каменев, 2009). Аталмыш идея 1989 жылы Пәкістанда газ жетіспеушілігі нәтижесінде күн тәртібіне шықты. 1995 жылы Тегеран мен Исламабад арасында алдын-ала келісімге қол қойылып, 1999 жылы бұл келісімге Үндістан қосылды (Жабин, 2019). Бұл жоба Иранның Оңтүстік Парс газ кен орнынан Пәкістанның Үндістанмен шекаралары маңында орналасқан Наваб-шах қаласына, ал одан кейін Үндістанға газ тасымалдауды көздейді.

Иран әлем бойынша дәлелденген 198 трлн. текше метр газ қорының 32 трлн. текше метріне ие болып, Ресейден кейін (38 триллион текше метр) екінші орында келеді (Statistical Review of World Energy, 2020). Бұл көрсеткіш әлемдік табиғи газ қорының 18%-ын, Таяу Шығыс аймағын-дағы жалпы табиғи газ

газ резервинін %18'ін, Орта Доғу бөлгесінін топлам доғалгаз резервинін %51'ін және ОПЕК үлкелері доғалгаз резервинін %40'ін олуштурмактады. Улусларарасы Энерји Ајанс'н'н верилеріне гөре Іран, ылда 190 мильар метрекуп доғалгаз үретімі іле дүньяда 3. бүйүк үлке конумундады. Іран'н доғалгаз кайнаклары, доғалгаз саһалары ве petrol саһаларында petrol іле бiрлікте yer алмактады. Бүгүне катар Іран'да 42 доғалгаз саһасынн олдуғу кайдеділміштір. Буларын ен бүйүклері оларак Кузей Парс, Табнак, Хайям, Хангиран, Далан, Канган, Мобарак вб. сїраламак мүмкүндүр. Бунун дїшında Іран'н коңшу үлкелер іле бiрлікте ішлеттігі доғалгаз саһалары мекуттут. Буларын базıları: Сууді Арабистан іле Салман доғалгаз саһасы, Бiрлешік Арап Емирліклері іле Мобарак доғалгаз саһасы, Умман іле Кхенгам доғалгаз саһасы, Түркменистан іле Гундбали доғалгаз саһасы ве Катар іле Гүней Парс доғалгаз саһасы. Гүней Парс доғалгаз саһасы дүньяда садеце доғалгаз резервіне саһип олан ве Іран'н Катар іле Басра Көрфезі'нде бiрлікте доғалгаз үретімінн герчеклештірдігі бiр доғалгаз саһасы оларак билінектедір. Топлам 9.700 километрекаре (km²) аланı касыан Гүней Парс саһасынн 3.700 км²'сі Іран сїнрларында yer алмакта ве үлкенін топлам доғалгаз резервинн ыаклашк оларак ыарысїн олуштурмактады (Xinhua, 2019).

қорының 51%-ын және ОПЕК елдеріндегі газ қорының 40%-ын құрайды. Халықаралық энергетикалық агенттіктің мәліметтері бойынша, Иран жылына 190 млрд. текше метр газ өндіріп, әлемдегі үшінші ірі газ өндіруші ел болып табылады. Иранның газ қоры мұнай-газ кен орындарында мұнаймен бірге орналасқан. Бүгінгі таңда Иранда 42 табиғи газ кен орны тіркелген. Олардың ең үлкендері – Солтүстік Парс, Табнак, Хайям, Хангиран, Далан, және Канган. Бұдан басқа, Иранның көрші елдермен бөлісетін табиғи газ кен орындары бар, мысалы: Сауд Арабиясымен бірге Салман газ кен орны, Біріккен Араб Әмірліктерімен Мобарак газ кен орны, Оманмен Хенгам газ кен орны, Түркіменстанмен Гундбали газ кен орны және Катармен Оңтүстік Парс газ кен орны. Оңтүстік Парс – Парсы шығанағында Иран-Катар шекарасында орналасқан әлемдегі ең ірі газ кен орны. Барлығы 9700 км² алаңды қамтитын Оңтүстік Парс кен орнының 3700 км² Иран шекараларының шегінде орналасқан және елдегі жалпы газ қорының шамамен жартысын құрайды (Xinhua, 2019).

1995 жылы қол қойылған ИПҰ жобасына қатысты алдын ала келісімге сәйкес, жобаның құны 2,5 млрд. доллар болып белгілен-

IPI doğalgaz boru hattı projesini İran doğalgazını yukarıda adı geçen Güney Pars doğalgaz sahasından Pakistan'a daha sonra Hindistan'a ulaşımını sağlamayı amaçlamaktaydı. 1995 yılında daha ön anlaşması imzalanan projenin maliyeti 2.5 milyar dolar olarak belirlenmiştir. Takip eden yıllarda 2.775 kilometrelik (km) doğalgaz boru hattının yaklaşık maliyeti 7.5 milyar dolar olarak belirlenmiştir (Kaletovic, 2017). Söz konusu doğalgaz boru hattının 1.100 km'si İran topraklarından, 1.000 km. Pakistan ve 600 km'si Hindistan sınırlarından geçecek şekilde planlanmış ve yaklaşık olarak 5 sene içerisinde inşasının tamamlanacağı konusunda anlaşma yapılmıştır. Boru hattının potansiyeli, başlangıçta yıllık 22 milyar metreküp, sonraki yıllarda ise 55 milyar metreküp olarak planlanmıştır (RBC, 2017). Söz konusu proje kapsamında doğalgazın naklinin sualtından değil, dört kat daha az maliyeti olan kara üzerinden nakli hedeflenmiştir.

Ancak projeye dahil olan Hindistan ile Pakistan arasındaki ilişkilerdeki dönemsel gerginlikten dolayı boru hattı inşası konusunda herhangi bir ilerleme sağlanamamıştır. Ancak, 2004 yılında bu iki ülke arasındaki ilişkilerde yaşanan olumlu gelişmeler, projenin hayata geçirilmesi konusunda yeni bir ivme yaşanmasına zemin hazırlamıştır. 2005-2007 yılları arası genel olarak İran-Pakistan-Hindistan arasında iki taraflı ve üç taraflı görüşmelerin sürdüğü bir dönem olmuştur. 2007'nin Şubat'ında taraflar doğalgaz fiyatının belirleme mekanizmasında ortak bir anlaşmaya varmışlardır. Taraflar arası sorun olarak kalan tek mesele Pakistan üzerinden geçecek doğalgazın transit fiyatı olmuştur (İzvestiya, 2007). Haziran 2007'de New Delhi'de gerçekleştirilen üç taraflı görüşmede problemin çözüldüğü açıklanmış ve uluslararası medyada boru hattının faaliyete geçiş tarihi, 2010-2011 dönemi olarak ifade edilmiştir. Fakat 2007'nin Temmuz'unda İran doğalgaz fiyatının her üç yılda

**BUGÜNE KADAR
İRAN'DA 42
DOĞALGAZ
SAHASININ OLDUĞU
KAYDEDİLMİŞTİR**

**BUGÜNGİ TAŇDA
İRAN'DA 42 TAĐİFİ
GAZ KEN ORNY
TĐRKELĐEN**

di. Aлайда, одан кейінгі жылдары 2700 шақырымдық газ құбыры желісінің құны 7,5 млрд. долларға дейін арттырылды (Калетович, 2017). Газ құбыры желісінің 1100 шақырымы Иран, 1000 шақырымы Пәкістан және 600 шақырымы Үндістан аумағы арқылы өтеді деп жоспарланып, шамамен 5 жылда салынып бітеді деп келісілген болатын. Құбырдың бастапқы жылдық қуаты 22 млрд. текше метр табиғи газды құрап, кейіннен 55 млрд. текше метрге дейін арттыру көзделген болатын (RBC, 2017). Табиғи газды суасты құбыр желісі арқылы емес, жер үстімен тасымалдау да шығындарды төрт есе азайтуға мүмкіндік береді деп есептелген.

Бастапқыда Үндістан мен Пәкістан арасындағы шиеленіскен қарым-қатынастар жобаның құрылысын бәсеңдетті, бірақ 2004 жылы екі ел арасындағы қарым-қатынастарда оң үрдістердің байқалуы үдерісті айтарлықтай жеделдетті. 2005-2007 жылдар жалпы Иран, Пәкістан және Үндістан арасындағы екі жақты және үш жақты келіссөздер кезеңі болды. Пәкістан арқылы табиғи газ транзитінің бағасына қатысты мәселелерге қарамастан, 2007 жылдың ақпанында тараптар газ бағасын анықтау туралы келіссөздерді бастады (Известия, 2007). 2007 жылдың маусымында Нью-Дели қаласында өткен үш жақты кездесуде мәселе шешілгендей болып, халықаралық бұқаралық ақпарат құралдарында 2010-2011 жылдар құбыр желісінің іске қосылу кезеңі ретінде жарияланды. Алайда, 2007 жылдың шілдесінде Иран табиғи газдың бағасына байланысты келіссөздер әр үш жыл сайын жүргізілуі керек екенін мәлімдеді. Бұл ұсынысқа Үндістан мен Пәкістан қарсы болды (Eurasianet, 2010). Алдыңғы келісімдерде Иран бағаға байланысты келіссөздерді әр жеті жылда бір рет жүргізуге келісім берген болатын.

bir tekrar değеrlendirilmesi gerektiğini ileri sürmüş, söz konusu öneri Hindistan ve Pakistan tarafından olumsuz karşılanmıştır (Eurasianet, 2010). Halbuki, önceki anlaşmalarda İran, fiyat değеrlendirmesini yedi yılda bir yapacağı konusunda taahhütte bulunmuştur.

Hindistan, boru hattı aracılığıyla ülkeye sağlanacak doğalgaz miktarının ülke ihtiyacının sadece %5-10'unu karşılayacağı konusunda memnuniyetsizliğini bildirmiştir. Bunun dışında ülkeye tedarik edilecek hammaddenin kalitesi sadece yakıt amacıyla kullanabilecek bir gaz olmakla birlikte kimyasal geri dönüşüme tabi değildir. Ayrıca Hindistan öncelikli olarak Pakistan ile transit gaz fiyatının ikili bir şekilde çözülmesi gerektiğini ileri sürerek 2008 yılında projeden geri çekilmiştir. Hindistan geri çekiliş sebebini resmi olarak projedeki doğalgaz fiyatı üzerindeki anlaşmazlıklar ve Pakistan tarafından sürekli doğalgaz tedarigi sağlanacağı konusunda garanti olmadığı yönündeki gerekçelere dayandırılrsa da arka planda Amerika Birleşik Devletleri'nin (ABD) İran'a karşı yaptırımlarının olduğu bilinmektedir. Bu durumdan çıkış yolunu arayan İran ve Pakis-

↑
Yндістан, құбыр желісі арқылы елге жеткізілетін газ көлемі жөнінде наразылық танытты, себебі ол Yндістанның табиғи газға қажеттілігінің тек 5-10%-ын ғана қанағаттандырады. Сонымен қатар елге жеткізілетін Иран табиғи газы тек отын мақсаттарында пайдаланылып, химиялық қайта өңдеуге жарамайды. Сондай-ақ, Yндістан Пәкістанмен газ транзиті бағасы екіжақты жолмен шешілуі тиіс екенін алға тарта отырып, 2008 жылы жобадан шықты. Жобадғы табиғи газ бағасына қатысты даулар мен Пәкістанның газбен үздіксіз қамтамасыз етуге кепілдік бермеуі Yндістанның жобадан шығуының ресми себебі болса да, нағыз себептердің бірі АҚШ-тың Иранға қарсы санкциялары болып табылады. Тегеран мен Исламабад екі ел арасындағы газ жобасы «Мир құбыр желісі» деген атаумен жалғасатындығын мәлімдеді. Алайда, АҚШ Пәкістанның Иранмен ынтымақтастығын қолдамайтынын мәлімдеді. Кейінірек 2013 жылы Пәкістан және Yндістан АҚШ тарапынан қолдау тапқан Түркіменстан-Ауғанстан-Пәкістан-Yндістан (ТАПҰ) жобасына қосылды (RBC, 2017).

тан uluslararası kamuoyuna doğalgaz projesinin İran-Pakistan arasında Mir adı ile devam edeceğini açıklamıştır. ABD kendi tarafından Pakistan'ın stratejik ortak ülke olmasından dolayı İran ile enerji işbirliğini desteklemeyeceğini açıklamıştır. Daha sonra 2013 yılında Pakistan ve Hindistan ABD'nin desteklediği Türkmenistan-Afganistan-Pakistan-Hindistan (TAPI) projesine dahil olmuştur (RBC, 2017).

IPI projesinin uygulanmasındaki diğer bir sorun ise projenin finansmanı meselesiydi. Aslında bu tür enerji transferi projelerinde çoğu zaman ana kredi Asya Kalkınma Bankası tarafından sağlanmaktadır. Ancak IPI projesi üzerinde hararetli tartışmaların sürdüğü 2008 yılında Asya Kalkınma Bankası'nın Orta ve Batı Asya Bölümü Müdürü, Banka'nın, Pakistan'ın doğalgaz ithalatını İran'dan değil sadece Orta Asya ülkelerinden tedarik etmesi halinde gerekli destekte bulunacaklarını açıklamıştır. Bu-

ИПУ жобасын іске асырудағы тағы бір мәселе жобаны қаржыландыру болатын. Негізінде аймақтық энергетикалық жобалардың басым бөлігін Азия даму банкі (АДБ) қаржыландырады. Алайда ИПУ жобасы бойынша белсенді талқылаулар жүргізілген кезеңде 2008 жылы АДБ Пәкістанның табиғи газ импортын Ираннан емес, тек Орталық Азия елдерінен жасаған жағдайда ғана қолдауға ие болатынын мәлімдеді. Сонымен қатар, АДБ Пәкістан мен Үндістан энергетикалық мәселелерді тек Орталық Азияның газы мен энергиясын импорттау арқылы шешуі тиіс деп ұсынды (Зулхарнеев, 2018). АДБ-ның бұл ұстанымы Иранға қарсы қатаң санкциялар режимінің сақталуын талап еткен АҚШ қысымының нәтижесі болуы мүмкін.

2016 жылы Иранға қарсы санкцияларды бірте-бірте жоюды көздейтін шешімнен

nun yanında Asya Kalkınma Bankası Pakistan ve Hindistan'a enerji problemlerini sadece Orta Asya doğalgazı ve enerjisi ithalatı üzerinden çözmesi gerektiği önerisinde bulunmuştur (Zulharneyev, 2018). Bu durumun, ABD'nin İran'a karşı yürüttüğü enerji yaptırımlarının etkisinden kaynaklandığı söylenebilir.

2016 yılında İran'a karşı uygulanmakta olan yaptırımların kademeli şekilde kaldırılması kararı, IPI projesini tekrar tartışmaya açık hale getirmiştir. Hindistan Hükümeti'nin Petrol ve Doğalgaz Daimi Komitesi 2017 yılında IPI projesinin yeniden canlandırılması fikrini desteklemeye başlamıştır. Bu davranışı Hindistan'ın TAPI projesindeki pozisyonunun azaldığına da bağlanabilir. Hindistan yönetimi, ülkenin, 2030 yılında enerji tüketiminde dünyada 3. ülke olacağını dile getirmektedir. Bunu göz önüne alan Hindistan, ülkenin enerji ihtiyacını TAPI projesi ile istikrarı henüz sağlanmayan Afganistan üzerinden değil diğer kanallardan karşılamayı planlamaktadır (Belova, 2021).

Söz konusu boru hattının inşası, uzmanlara göre başlangıçta katılımcı üç ülkenin de menfaatine uygundu. İran için Hindistan gibi artan nüfusa ve enerji ihtiyacına sahip bir doğalgaz tüketicisine Pakistan üzerinden düşük maliyetle doğalgaz ihracatı yapma fırsatı sunmuştu. Pakistan'ın ise ülkenin enerji ihtiyacının dışında sadece transit koridor niteliğinden yıllık 500 milyon dolar kazanacağı ileri sürülmüştü (Neftegaz, 2019). Pakistan ve Hindistan için IPI gibi enerji projesinde birlikte yer alma kararının siyasi anlamı büyüktü. Proje sayesinde iki ülkenin bölgedeki enerji güvenliğinin sağlanması için ortak siyasi kararlar alması da mümkün olacaktı.

2018 yılında ABD'nin İran'ın enerji sektörüne uygulamaya başladığı yaptırımları IPI projesinin perspektifi konusunda yine belirsizlikleri ortaya çıkardı. Rusya'nın Gazprom şirketi IPI

**BORU HATTININ
POTANSİYELİ,
BAŞLANGIÇTA
YILLIK 22 MİLYAR
METREKÜP,
SONRAKİ YILLARDA
İSE 55 MİLYAR
METREKÜP OLARAK
PLANLANMIŞTIR**

**ҚҰБЫРДЫҢ
БАСТАПҚЫ ЖЫЛДЫҚ
ҚАУАТЫ 22 МЛРД.
ТЕКШЕ МЕТР ТАБИҒИ
ГАЗДЫ ҚҰРАП,
КЕЙІННЕН 55 МЛРД.
ТЕКШЕ МЕТРГЕ ДЕЙІН
АРТТЫРУ КӨЗДЕЛГЕН
БОЛАТЫН**

кейін ИПУ жобасы қайтадан талқылауға ашық болды. 2017 жылы Үндістан үкіметінің Мұнай және табиғи газ жөніндегі тұрақты комитеті ИПУ жобасын жандандыруға қолдау көрсете бастады. Бұл Үндістанның ТАПУ жобасындағы позициясының әлсіреуіне де байланысты болуы мүмкін. Ресми болжамдарға сәйкес, Үндістан 2030 жылға қарай әлемдегі үшінші ірі энергия тұтынушы елге айналады. Осыны ескере отырып, Үндістан елдің энергетикалық қажеттіліктерін ТАПУ жобасында тұрақтылығы әлі қамтамасыз етілмеген Ауғанстан арқылы емес, басқа арналардан қанағаттандыруды жоспарлап отыр (Белова, 2021).

Сарапшылардың пікірінше, құбыр желісінің құрылысы үш қатысушы елдің де мүддесіне жараған еді. Иран үшін Үндістан сияқты халқының саны мен энергетикалық қажеттіліктері өсіп келе жатқан газ тұтынушы елге газды Пәкістан арқылы арзан бағамен экспорттау мүмкіндігі туды. Ал Пәкістан елдің энергетикалық қажеттілігінен бөлек, транзиттік коридорды ұсыну арқылы жылына 500 млн. доллар табатын еді (Neftegaz, 2019). Пәкістан мен Үндістан үшін ИПУ жобасы сияқты энергетикалық жобаға қатысу туралы шешім үлкен саяси маңызға ие болды. Жоба сондай-ақ екі елдің аймақтағы энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету үшін ортақ саяси шешімдер қабылдауға мүмкіндік беретін еді.

2018 жылы АҚШ-тың Иранның энергетикалық секторына салынған санкцияларды қайта енгізуі ИПУ жобасының болашағына қатысты белгісіздіктерді қайта күн тәртібіне шығарды. Ресейдің «Газпром» компаниясы ИПУ құбыр желісінің құрылысына инвестиция салуды ұсынады (Neftegaz, 2018). Қытай болса Қытай-Пәкістан экономикалық дәлізі арқылы Иранның энергетикалық ресурстарын жеткізуді қамтамасыз етуге ұмтылады. АҚШ-

projesinin inşasına yatırım yapmayı teklif etmektedir (Neftegaz, 2018). Çin de İran enerjisini Pakistan üzerinden Çin-Pakistan ekonomik koridoru aracılığıyla sağlamayı amaçlamaktadır. IPI projesinin en başından ABD'nin desteklemediği bir proje olması bu projede Rusya ve Çin'in katılımını ve menfaatlerini daha da artırmıştır. Projeye eğer Rusya ve Çin'in yatırımı sağlanacaksa bölgedeki enerji güvenliği konusunda dengenin sağlanması daha anlamlı olacaktır.

Sonuç olarak, IPI Projesi ülkeler arasındaki dönemsel anlaşmazlıklardan dolayı uzun yıllar boyunca olumlu bir sonuca varamamış durumdadır. Bu durumun aynı zamanda projeye katılımcı ülkeler arasındaki ilişkilerinin yanı sıra bölge dışı aktörlerin menfaatlerine de bağlı olduğundan dolayı uzadığı söylenebilir. TAPI Projesi'nin gündeme gelmesi ile birlikte Pakistan ve Hindistan İran doğalgazının yerine şimdilik Türkmenistan doğalgazını tercih etmektedir.

Kaynaklar:

1. Belova (2021). Hindistan Gaz Piyasasının Gelişimi ve Rus Mavi Yakıtının Yeri İçin Beklentiler. Alınan yer: <http://tek360.rbc.ru/articles/15/>. Erişim tarihi: 15.06.2021.
2. BP (2020). Dünya Enerjisinin İstatistiksel Değerlendirilmesi. Alınan yer: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>. Erişim tarihi: 19.06.2021.
3. Eurasianet (2010). İran ve Pakistan'ın Hazar Havzasındaki Boru Hatları Projesinde Önemi Artmaktadır. Alınan yer: <https://russian.eurasianet.org/node/58334>. Erişim tarihi: 13.07.2021.
4. İzvestiya (2007). İran, Pakistan ve Hindistan Doğalgaz Fiyatı Konusunu Görüştüler. Alınan yer: <https://iz.ru/news/404329>. Erişim tarihi: 12.07.2021.
5. Kaletovic, D. (2017). İran Pakistan ile 7 milyar Dolarlık Projeyi İptal Edebilir. Alınan yer: <https://oilprice.com/Latest-Energy-News/World-News/Iran-May-Cancel-7B-Pipeline-Project-With-Pakistan.html>. Erişim tarihi: 10.06.2021.
6. Kamenev, S. (2009). Ortadoğu Ülkelerinde Petrol ve Gaz Endüstrisinin Gelişimi Hakkında. Alınan yer: <http://www.iimes.ru/?p=8710>. Erişim tarihi: 20.06.2021.

ABD KENDİ TARAFINDAN PAKİSTAN'IN STRATEJİK ORTAK ÜLKE OLMASINDAN DOLAYI İRAN İLE ENERJİ İŞBİRLİĞİNİ DESTEKLEMEECEĞİNİ AÇIKLAMISTIR

АЛАЙДА, АҚШ ПӘКІСТАННЫҢ ИРАНМЕН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫН ҚОЛДАМАЙТЫНЫН МӘЛІМДЕДІ

тың ИПҰ жобасына қолдау көрсетпеуі Ресей мен Қытайдың жобаға қатысу ниетін арттыруы мүмкін. Егер Ресей мен Қытай бұл жобаға инвестиция ретінде қаржы салатын болса, аймақтағы энергиямен қамта-масыз етуді әртараптандыруға елеулі үлес қосуы мүмкін.

Қорытындылай келе, ИПҰ жобасы мемлекеттер арасындағы кезеңдік келіспеушіліктердің себебінен ұзақ жылдар бойы оң нәтижеге қол жеткізе алмады. Бұл жағдай сонымен қатар жобаға қатысушы елдер арасындағы қарым-қатынастардан бөлек, аймақтан тыс акторлардың да мүдделеріне байланысты ұзағанын айтуға болады. ТАПҰ жобасының пайда болуымен бірге Пәкістан мен Үндістан Иран табиғи газының орнына Түрікменстан табиғи газына таңдау жасап отыр.

Дереккөз:

1. Белова (2021). Үнді газ нарығының даму перспективалары және Ресейдің көгілдір отыны. Сілтеме: <http://tek360.rbc.ru/articles/15/>. Қаралған уақыты: 15.06.2021.
2. Жабин, Н. (2019). Иран мен Пәкістан жаңа келісімге қол қойды. Сілтеме: <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/496188-pakistanskaya-chast-do-2024-g-iran-i-pakistan-zaklyuchili-novoe-soglasheniye-ro-gazoprovodu-mir-/>. Қаралған уақыты: 15.06.2021.
3. Зулхарнеев (2018). Иранның Каспий аймағындағы энергетикалық мүдделері. Сілтеме: <http://www.pircenter.org/media/content/files/9/13522830960.pdf>. Қаралған уақыты: 13.07.2021.
4. Известия (2007). Иран, Пәкістан және Үндістан табиғи газ бағасын талқылады. Сілтеме: <https://iz.ru/news/404329>. Қаралған уақыты: 12.07.2021.
5. Калетович, Д. (2017). Иран Пәкістанмен бірге 7 миллиардтық жобаны тоқтатуы мүмкін. Сілтеме: <https://oilprice.com/Latest-Energy-News/World-News/Iran-May-Cancel-7B-Pipeline-Project-With-Pakistan.html>. Қаралған уақыты: 10.06.2021.
6. Каменев, С. (2009). Таяу Шығыс елдеріндегі мұнай-газ саласының дамуы туралы. Сілтеме: <http://www.iimes.ru/?p=8710>. Қаралған уақыты: 20.06.2021.
7. Eurasianet (2010). Иран мен Пәкістан-

7. Neftegaz (2018). Rusya ve Pakistan, İran-Pakistan-Hindistan Doğalgaz Boru Hattı İçin Mutabakat Anlaşması İmzaladı. Alınan yer: <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/198181-rossiya-i-pakistan-podpisali-memorandum-po-gazoprovodu-iran-pakistan-indiya-argument-dlya-indii/>. Erişim tarihi: 12.07.2021.
8. Neftegaz (2019). Pakistan Kısmı 2024'e Kadar. İran ve Pakistan, Mir Doğalgaz Boru Hattı Üzerinde Yeni Bir Anlaşma İmzaladı. Alınan yer: <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/496188-pakistanskaya-chast-do-2024-g-iran-i-pakistan-zaklyuchili-novoe-soglashenie-po-gazoprovodu-mir-/>. Erişim tarihi: 12.07.2021.
9. RBC (2017). Gazprom Hindistan'a Kadar Doğalgaz Ulaşımı Maliyetini Hesapladı. Alınan yer: <https://www.rbc.ru/business/25/05/2017/592550f49a7947d162dfade6>. Erişim tarihi: 10.06.2021.
10. Xinhua (2019). İran'ın Güneyinde Dev Gaz Sahası Keşfedildi. Alınan yer: http://www.xinhuanet.com/english/2019-10/13/c_138468966.htm. Erişim tarihi: 10.06.2021.
11. Zhabin, N. (2019). İran ve Pakistan Yeni Anlaşma İmzaladı. Alınan yer: <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/496188-pakistanskaya-chast-do-2024-g-iran-i-pakistan-zaklyuchili-novoe-soglashenie-po-gazoprovodu-mir-/>. Erişim tarihi: 15.06.2021.
12. Zulharneyev (2018). İran'ın Hazar Bölgesindeki Enerji Çıkarları. Alınan yer: <http://www.pircenter.org/media/content/files/9/13522830960.pdf>. Erişim tarihi: 13.07.2021.

- ның Каспий маңы бассейні құбырындағы маңызы артуда. Сілтеме: <https://russian.eurasianet.org/node/58334>. Қаралған уақыты: 13.07.2021.
8. Neftegaz (2018). Ресей мен Пәкістан Иран-Пәкістан-Үндістан табиғи газ құбыры үшін өзара түсіністік туралы меморандумға қол қойды. Сілтеме: <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/198181-rossiya-i-pakistan-podpisali-memorandum-po-gazoprovodu-iran-pakistan-indiya-argument-dlya-indii/>. Қаралған уақыты: 12.07.2021.
9. Neftegaz (2019). 2024 жылға дейін Пәкістан бөлігі. Иран мен Пәкістан «Мир» газ құбыры туралы жаңа келісімге қол қойды. Сілтеме: <https://neftegaz.ru/news/transport-and-storage/496188-pakistanskaya-chast-do-2024-g-iran-i-pakistan-zaklyuchili-novoe-soglashenie-po-gazoprovodu-mir-/>. Қаралған уақыты: 12.07.2021.
10. RBC (2017). Газпром Үндістанға табиғи газ тасымалдау құнын есептеді. Сілтеме: <https://www.rbc.ru/business/25/05/2017/592550f49a7947d162dfade6>. Қаралған уақыты: 10.06.2021.
11. Statistical Review of World Energy. (2020). Сілтеме: <https://www.bp.com/content/dam/bp/business-sites/en/global/corporate/pdfs/energy-economics/statistical-review/bp-stats-review-2020-full-report.pdf>. Қаралған уақыты: 19.06.2021.
12. Xinhua (2019). Иранның оңтүстігінде алып газ кен орны ашылды. Сілтеме: http://www.xinhuanet.com/english/2019-10/13/c_138468966.htm. Қаралған уақыты: 10.06.2021.

ALMATI HAVALIMANI: KAZAKISTAN İÇİN YENİ İMKÂNLAR

ERKINBEK TURGINOV

AVRASYA ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ,
ARAŞTIRMACI

ЕУРАЗИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ
ИНСТИТУТЫ, ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕРІ

АЛМАТЫ ӘУЕЖАЙЫ: ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ЖАҢА МҮМКІНДІКТЕР

1927-1997 yılları arasında Kazakistan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Almatı, yaklaşık 2 milyon nüfusu ile ülkenin en büyük şehridir ve ülkenin gayri safi yurt içi hasılasının (GSYİH) %20'sini oluşturmaktadır. 1935 yılında ilk uçuşlarına başlayan Almatı Uluslararası Havalimanı (AUH), günümüzde Orta Asya'nın en işlek havalimanlarından biridir. Havalimanında 4.400 metre (m.) x 45 m ve 4.500 m x 45 m. ölçülerinde iki kalkış ve iki iniş pisti bulunmaktadır. 2008 yılında devreye alınan radyasyon alarmlı 3B kategorili ikinci şeridi, Uluslararası Sivil Havacılık Örgütü'nce (USHO) belirlenen uluslararası standartlara uygun yapıdadır. Dünyada bu kadar uzun uçak pistine sahip olan sadece yirmi havalimanı bulunmaktadır (TAV Havalimanları, 2020).

Kazakistan, coğrafi konumu itibarıyla Asya'yı Avrupa, Afrika ve Orta Doğu'ya bağlayan bir potansiyele sahiptir. Kazakistan aynı zamanda, yüzölçümü ve ekonomik gelişmişlik açısından da bölgenin lider ülkesidir (Liter.kz, 2020). Küresel rekabetin sektörel gelişmeye olan etkisinin farkında olan Kazak Hükümeti, 8 Ağustos 2020 tarihinde çıkardığı 508 sayılı Kararname gereği Almatı Uluslararası Havalimanı'nın hisselerinin tamamının Venus Airport Investments B.V.'den Türk şirketi olan TAV Hava-

**1935 YILINDA
İLK UÇUŞLARINA
BAŞLAYAN ALMATI
ULUSLARARASI
HAVALİMANI (AUH),
GÜNÜMÜZDE ORTA
ASYA'NIN EN İŞLEK
HAVALİMANINDAN
BİRİDİR**

**АЛҒАШҚЫ
ҰШУЛАРЫ
1935 ЖЫЛДАН
БАСТАЛАТЫН
АЛМАТЫ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ӘУЕЖАЙЫ (АХӘ)
БҰЛ КҮНДЕРІ
ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫҢ
ӘУЕ ТРАНСПОРТЫ
ЕҢ КӨП
ҚОЛДАНЫЛАТЫН
ӘУЕЖАЙЛАРЫНЫҢ
БІРЕГЕЙІ**

1927-1997 жылдарында Қазақстан Республикасының (ҚР) астанасы болған Алматы 2 миллионға жуық халқымен елдің ең үлкен қаласы және елдің жалпы ішкі өнімінің (ЖІӨ) 20% құрайды. Алғашқы ұшулары 1935 жылдан басталатын Алматы халықаралық әуежайы (АХӘ) бұл күндері Орталық Азияның әуе транспорты ең көп қолданылатын әуежайларының бірегейі. Әуежайда 2 ұшу-қону 4400м x 45м және 4500м x 45м көлемдегі 2 жолағы бар. 2008 пайдалануға берілген сәулелі дабыл 3Б категориясындағы екінші жолақ Халықаралық азаматтық авиация ұйымының (ХААҰ) стандарттарына сәйкес келетін халықаралық деңгейдегі жолақ. Ұзындығы бойынша мұндай жолақ әлемде тек 20 әуежайда ғана бар (TAV әуежайлары, 2020).

Қазақстанның географиялық орны Азияны Еуропа мен Африка және Таяу шығыс елдерін байланыстырушы жаңа дәуірдің Жібек жолы, Орталық Азиядағы экономикасы жағынан аймақтағы мықты мүмкіндіктерге жеткізеді (Liter.kz, 2020). Әлемдік бәсекелестіктің түрлі салалармен авиацияда да ықпалы атқарын жете білген ҚР үкіметі 2020 жылдың 8-тамыздағы № 508 Қаулысы негізінде: «Venus Airport Investments B.V.» компаниясына

лиманлары Holdingi'ne devrini onaylamıştır (Adilet.zan.kz, 2020). Söz konusu devir sonrası TAV Havalimanları Holdingi (%85), VPE Capital (%15) konsorsiyumu ile birlikte Almatı Uluslararası Havalimanı şirketinin hisselerinin tamamını 415 milyon dolara satın almıştır. Bu satın alma işlemi ile Almatı Havalimanı, TAV'ın portföyündeki 15. uluslararası havayolu şirket olmuştur (Kazinform, 2020). Stratejik potansiyeli yüksek olan TAV, gelecekte sadece Almatı Havalimanı değil, aynı zamanda diğer Orta Asya havalimanlarından oluşan portföyünü genişletmeyi planlamaktadır. Bunun nedenleri arasında Avrupa'daki havalimanlarının büyüme hızının %7 civarında olmasına karşın Almatı gibi havalimanlarının büyüme hızının %10-15 oranında artış gösteriyor olması gösterilebilir. Diğer taraftan, Orta Asya'daki yolcu trafiğinin her geçen yıl artış eğiliminde olduğunu da belirtmek gerekir. Almatı'nın, aynı zamanda Orta Asya'nın finans merkezi olması ve de turizm ve kargo taşımacılığı alanında da yüksek potansiyele sahip olması da söz konusu yatırımda önemli bir faktör olarak gösterilebilir.

Anlaşmaya göre havalimanı ve işletme yapı-

«Алматы халықаралық әуежайы» акционерлік қоғамының 100% акциясын TAV компаниясының пайдасына шығару туралы мәміле жасауға рұқсат берді (Adilet.zan.kz, 2020). Түркиялық TAV Airports Holding (85%) пен VPE Capital (15%) консорциумымен бірге Алматы халықаралық әуежайының 100% акциясын 415 миллион АҚШ долларына сатып алды. Алматы әуежайы TAV компаниясының партфеліндегі 15-ші халықаралық әуекомпаниясы. Қазақстан экономикалық өсімі жағынан Орталық Азиядағы ЖІӨ-нің шамамен 60%-ын құрайтын көшбасшы ел. Алматы әуежайының TAV қарамағына өтуі тараптар үшін өте ыңғайлы әрі қуантатын жағдай (Қазинформ, 2020). Стратегиялық мүмкіндігі мықты TAV болашақта Алматы әуежайымен ғана шектеліп қалмай партфеліне Орталық Азияның басқа да әуежайларын қосуды жоспарлап отыр. Себебі, Еуропа әуежайларының өсу қарқыны 7%-дың айналасында болса, Алматы сияқты әуежайлардың 10-15% шамасында өсетіні байқалады. Сонымен қатар, Орталық Азиядағы жолаушылар қарбаласы жыл өткен сайын артып отырғанын назардан тыс қалдырмау керек. Алматының Орталық Азия-

**AVRUPA'DAKİ HAVALİMANLARININ BÜYÜME HIZININ
%7 CİVARINDA OLMASINA KARŞIN ALMATI GİBİ
HAVALİMANLARININ BÜYÜME HIZININ %10-15 ORANINDA
ARTIŞ GÖSTERİYOR OLMASI GÖSTERİLEBİLİR**

**СЕБЕБІ, ЕУРОПА ӘУЕЖАЙЛАРЫНЫҢ ӨСУ ҚАРҚЫНЫ 7%-ДЫҢ
АЙНАЛАСЫНДА БОЛСА, АЛМАТЫ СΙΑҚТЫ ӘУЕЖАЙЛАР 10-15%
ШАМАСЫНДА ӨСЕТІНІН БАЙҚАЛАДЫ**

лары yeni yönetime devredilecek, TAV, havalimanında kapsamlı değişiklikler yapmayarak, mevcut altyapı ve hizmet sunucu kapasitesini modernize edecektir. TAV tarafından işletilen Tiflis Havalimanı'nın örnek olarak gösterildiği modernizasyon sürecinde uçuş pistleri, terminaller ve yolcu otoparklarının da yüksek standartlara kavuşturulması planlanmaktadır (Haber.aero, 2021).

Asya ve Avrupa arasında güçlü bir geçiş merkezi olabilecek Almatı Havalimanı, havayolu ulaştırmasında yeni İpek Yolu'nu tamamlayıcı bir potansiyele sahiptir. Almatı Havalimanı, salgın öncesinde, 2019'da 6.4 milyon yolcuya hizmet vermiştir. Yolcu taşımacılığının yanında kargo taşımacılığına da önemli katkılar sunması beklenen Almatı Havalimanı'ndaki kargo taşımacılığında ilk sırada Türk Hava Yolları (%18) gelmektedir. 2018 yılında ülkede havayolu ile taşınan kargonun %70'i Almatı Havalimanı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Salgına rağmen 2020'de Almatı Havalimanı'ndan 3.6 milyon yolcu seyahat etmiş ve işletme, yılını kârlı bir şekilde kapatmıştır (Vlast.kz, 2021).

TAV yönetimi, Almatı Havalimanı'nın yeniden inşa sürecinde Kazakistan vatandaşlarının istihdam edileceğini ve aynı şekilde eski çalışanların işlerinin korunacağını bununla birlikte 10 kişilik bir uzman grubunun Türkiye'den getirileceğini açıklamışlardır. Yıllık kârı yaklaşık 30 milyon dolar tutarında olan Almatı Uluslararası Havalimanı'nın, 10-15 yıllık bir zaman zarfında yatırım kapsamında harcanması planlanan 415 milyon doları karşılama potansiyeline sahiptir. Dünya genelinde 23 yıllık tecrübesiyle TAV, Kazakistan dışında Türkiye, Gürcistan, Suudi Arabistan, Tunus, Makedonya ve Letonya gibi ülkelerde 13 havalimanı inşa etmiştir. TAV tarafından hizmete sokulan bu terminaller, 2019 yılında 600.000'den fazla uçuş seferiyle 90 milyondan fazla yolcuya hizmet

**УЧУШ ПІСТЛЕРІ,
ТЕРМІНАЛЛЕР
ВЕ YOLCU
OTOPARKLARININ
DA YÜKSEK
STANDARTLARA
KAVUŞTURULMASI
PLANLANMAKTADIR**

**ЖАҢҒЫРТУ
КЕЗЕҢІНДЕ ҰШУ
ЖОЛАҚТАРЫ,
ТЕРМИНАЛДАР
ЖӘНЕ
ЖОЛАУШЫЛАРҒА
АРНАЛҒАН
АВТОТҰРАҚТАРДЫҢ
ЖОҒАРЫ
СТАНДАРТТАРҒА
СӘЙКЕСТЕНДІРУ
АЛҒА ҚОЙҒАН
МАҚСАТТАРДЫҢ БІРІ**

дағы қаржы орталығы, әрі туристік мүмкіндіктері және жүк тасымалдау орталығы ретінде де мүмкіндіктерінің жоғары болуы инвестицияның артуына жақсы жағдай екенін көрінеді. Әуежайдың және ондағы жұмыс құрылымын басқарушы TAV келісімге сай әуежайда түбегейлі өзгерістер жүргізбей, қазіргі мүмкіндіктерді және қызмет көрсету шарттарын жаңғыртуды қолға алды. Бұл тұрғыда TAV меншілігіндегі Грузиядағы Тбилиси әуежайындағы тәжірибе бойынша жаңарту, жаңғырту кезеңінде ұшу жолақтары, терминалдар және жолаушыларға арналған автотұрақтардың жоғары стандарттарға сәйкестендіру алға қойған мақсаттардың бірі (Haber.aero, 2021).

Азия мен Еуропа арасында қолай-

vermiştir. ADP (Aéroports de Paris) Grup içerisinde yer alan TAV, en önde gelen uluslararası havalimanı yönetim platformunun bir parçasıdır (Inbusiness.kz, 2020).

Sonuç olarak, pek çok ülkede yürüttüğü başarılı çalışmaları ve deneyimi ile TAV, Almatı Havalimanı'nı, ülkenin ihtiyaçlarının ötesinde bölgesel ve küresel uçuşlarda önemli bir merkez yapmayı hedeflemektedir. Şehrin sahip olduğu potansiyel, TAV'ın bu hedeflerine ulaşmasını hızlandıracaktır. Yeni havalimanı, sağlayacağı ilave 18 bin istihdamın yanı sıra hem Almatı'nın hem de Kazakistan'ın ekonomik kalkınmasına önemli katkılar sunacaktır. Zira Kazakistan GSYİH'sinin %20'sine sahip olan Almatı, ticari, ekonomik ve kültürel olarak Orta Asya'nın önde gelen şehirlerinden birisidir. 10 yıl içerisinde 14 milyon yolcuya ulaşmayı hedefleyen Almatı Havalimanı'nın ülkenin diğer havalimanlarına da örnek olaca-

лы транзиттік мықты орталық бола алатын Алматы әуежайы стратегиялық тұрғыдан Жібек жолын жаңғыртушы мүмкіндіктерге ие. Алматы әуежайы пандемиядан бұрын, 2019 жылы 6,4 миллион жолаушыға қызмет көрсеткен. Жолаушы саясатынымен қатар, жүк тасымауда да ұлғаю мен артуды көздеген Алматы әуежайындағы жүк тасымал бойынша алғашқы орында 18% көрсеткішпен Түркі әуежолдары тұр. 2018 жыл бойынша елдегі жүк тасымалдаудың 70%-ы Алматы әуежайы арқылы орындалған екен. Алматы әуежайы пандемияға қарамай, 2020 жылы 3,6 миллион жолаушыға қызмет көрсетіп, жылды сәтті аяқтаған әуежайлардың қатарына енді (Vlast.kz, 2021)

TAV басшылығы Алматы әуежайының қолға алынған құрылысы барысында қазақстандық азаматтарды жұмыспен қамтумен бұрынғы қызметкерлердің де жұмыс ор-

ғына куşқу bulunmamaktadır.

Кайнаққа

1. Adilet.zan.kz (2020). Stratejik Kuruluşu Yeni Sahibine Devredilmesi Hakkında. Alınan yer: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000508>. Erişim tarihi: 23.06.2021.
2. Haberaero (2021). Orta Asya'daki Diğer Havalimanlarını da Satın Almayı Hedefliyoruz. Alınan yer: <https://haberaero/sivil-havacilik/sani-sener-orta-asyada-baska-havalimani-hedeflerimiz-var/>. Erişim tarihi: 22.06.2021.
3. Inbusiness.kz (2020). Almatı Havalimanı'nda Yeni Terminal İnşaatı İçin 200 Milyon Dolar Harcanacaktır. Alınan yer: <https://inbusiness.kz/ru/last/200-million-potratyat-na-stroitelstvo-novogo-aeroporta-almaty>. Erişim tarihi: 22.06.2021.
4. Kapital.kz (2021). Almatı Uluslararası Havalimanı'nın Başkanı Değiştirildi. Alınan yer: <https://kapital.kz/naznacheniya/95471/smenilsya-prezident-mezhdunarodnogo-aeroporta-almaty.html>. Erişim tarihi: 22.06.2021.
5. Kazinform (2020). Almatı Havalimanı 415 Milyon Dolara Satıldı. Alınan yer: https://www.inform.kz/ru/aeroport-almaty-prodali-za-415-millionov-dollarov_a3647509. Erişim tarihi: 23.06.2021.
6. Liter.kz (2020). Almatı Havalimanı 415 Milyon Dolara Bir Türk Şirketine Satıldı. Alınan yer: <https://liter.kz/aeroport-almaty-prodali-tureczkoj-kompanii-za-415-millionov-dollarov/>. Erişim tarihi: 23.06.2021.
7. TAV Havalimanları (2020). TAV, Almatı Ha-

**18 BİN İSTİHDAMIN
YANI SIRA HEM
ALMATI'NIN HEM
DE KAZAKISTAN'IN
EKONOMİK
KALKINMASINA
ÖNEMLİ KATKILAR
SUNACAKTIR**

**АЛҒАШҚЫ
ЖАҚСЫЛЫҚТАРЫ-
НЫҢ БІРІ 18 МЫҢ
ЖҰМЫС ОРНЫНЫҢ
АШЫЛУЫ ҚАЗАҚСТАН
ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ
ДАМУЫНА
АЙТАРЛЫҚТАЙ
ПАЙДАСЫ БОЛАРЫ
СӨЗСІЗ**

нының сақталауына, осы кезеңде Түркиядан 10 адам шақыртып, сонымен жұмыстар атқаруды мақсат етіп отыр жеткізген. АХӘ орташа жылдық табысы 30 миллион АҚШ доллар шамасында болғандықтан сатып алуға кеткен 415 миллион АҚШ долларын қайтару уақыт 10-15 жылда жұмсаған қаржыны қайтаруға мүмкіндік бар. Әлемдік нарықта 23 жылдан бері TAV Қазақстанға келместен бұрын Түркия, Грузия, Сауд Арабиясы, Тунис, Македония және Латвия секілді елдерде 13 терминалды іске қосқан. 2019 жылы TAV салған сол терминалдар 600 мыңнан астам рейс арқылы 90 миллион жолаушыға қызмет көрсеткен. TAV әуежайлары ADP Groupe мүшесі және жетекші халықаралық әуежайларды басқару платформасының мықты бір бөлігі (Inbusiness.kz, 2020).

Қорыта айтқанда, көптеген мемлекеттерде жасап жатқан сәтті жұмыс нәтижелерімен TAV Алматы әуежайының елдің мүмкіндіктерін арттырумен қатар, аймақтық және әлемдік ұшулардың орталығы бо-

valimani'ni Satın Aldı. Alınan yer: <http://www.tavhavalimanlari.com.tr/en-EN/press-room/press-releases/pages/tav-signs-spa-for-almaty-airport>. Erişim tarihi: 22.06.2021.

8. TAV Havalimanları (2020). Kazakistan Almatı Havalimanı Hisse Devri. Alınan yer: İlk Havalimanı Mülkiyeti pdf. Erişim tarihi: 14.07.2021.
9. Vlast.kz (2021). TAV Havalimanları, Almatı Havalimanı'nın satın alımını tamamlayarak işletmesini devraldı. Alınan yer: <https://vlast.kz/novosti/44804-tav-airports-zaversila-vykup-i-vzala-na-seba-upravlenie-operacionnoj-deatelnostu-aeroporta-almaty.html>. Erişim tarihi: 22.06.2021.

луды мақсат етіп отыр. Қаласын өзіне тән мол мүмкіндіктері TAV-тың бұл мақсатына жақын жылдары жетуіне мүмкіндік береді. Жаңа әуежайдың алғашқы жақсылықтарының бірі 18 мың жұмыс орнының ашылуы Қазақстан экономикасының дамуына айтарлықтай пайдасы болары сөзсіз. Оның үстіне Қазақстанның ЖІӨ-нің 20%-ын құрайтын Алматы сауда-саттық, экономикалық және жалпы көлемде Орталық Азияның ең алғашқы орынында көрінген қала. Алдағы 10 жылдың ішінде 14 миллион жолаушыға қызмет көрсетуді жоспарлап отырған Алматы әуежайы елдегі басқа әуежайларға жақсы жағынан үлгі боларына ешқандай да күмән жоқ.

Дереккөз:

1. Adilet.zan.kz (2020). Стратегиялық объектіні иелік-

тен шығару туралы. Сілтеме: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2000000508>. Қаралған уақыт: 23.06.2021.

2. Haber.aero (2021). Орталық Азияда басқа да әуежайларды алу мақсатымыз бар. Сілтеме: <https://haber.aero/sivil-havacilik/sani-sener-orta-asyada-baska-havalimani-hedeflerimiz-var/>. Қаралған уақыт: 22.06.2021.
3. Inbusiness.kz (2020). 200 миллион доллар Алматы әуежайының жаңа терминалын салуға жұмсалады. Сілтеме: <https://inbusiness.kz/ru/last/200-mln-potratyat-na-stroitelstvo-novogo-aeroporta-almaty>. Қаралған уақыт: 22.06.2021.
4. Kapital.kz (2021). Халықаралық Алматы әуежайының президенті ауысты. <https://kapital.kz/naznacheniya/95471/smenilsya-prezident-mezhdunarodnogo-aeroporta-almaty.html>. Қаралған уақыт: 22.06.2021.
5. Қазинформ (2020). Алматы әуежайы 415 миллион долларға сатылды. Сілтеме: https://www.inform.kz/ru/aeroport-almaty-prodali-za-415-millionov-dollarov_a3647509. Қаралған уақыт: 23.06.2021.
6. Liter.kz (2020). Алматы әуежайы түрік компаниясына 415 миллион долларға сатылды. <https://liter.kz/aeroport-almaty-prodali-tureczkoj-kompanii-za-415-millionov-dollarov/>. Қаралған уақыт: 23.06.2021.
7. TAV әуежайлары (2020). TAV Алматы әуежайын сатып алды. Сілтеме: <http://www.tavhavalimanlari.com.tr/en-EN/press-room/press-releases/pages/tav-signs-spa-for-almaty-airport>. Қаралған уақыт: 23.06.2021.
8. TAV әуежайлары (2020). TAV Алматы әуежайын сатып алды. Сілтеме: <http://www.tavhavalimanlari.com.tr/en-EN/press-room/press-releases/pages/tav-signs-spa-for-almaty-airport>. Қаралған уақыт: 22.06.2021.
9. Vlast.kz (2021). TAV әуежайлары сатып алуды аяқтап, Алматы әуежайының жұмысын басқаруды өз қолдарына алды. Сілтеме: <https://vlast.kz/novosti/44804-tav-airports-zaversila-vykup-i-vzala-na-seba-upravlenie-operacionnoj-deatelnostu-aeroporta-almaty.html>. Қаралған уақыт: 22.06.2021.

3 HAZİRAN 2021 TARİHİNDE AL-FARABİ KAZAK MİLLİ ÜNİVERSİTESİ ŞARKİYAT FAKÜLTESİ UZAK DOĞU DEPARTMANI KORE ÇALIŞMALARI BÖLÜMÜ BAŞKANI DR. LEE BYONG JO "KAZAKİSTAN'DAKİ ETNİK KORELİLERİN MANEVİ VE KÜLTÜREL DEĞERLERİ: SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK, DEĞİŞİM VE ORTAK ETKİLEŞİM" BAŞLIKLİ ÇEVİRİMİÇİ SEMİNER VERDİ.

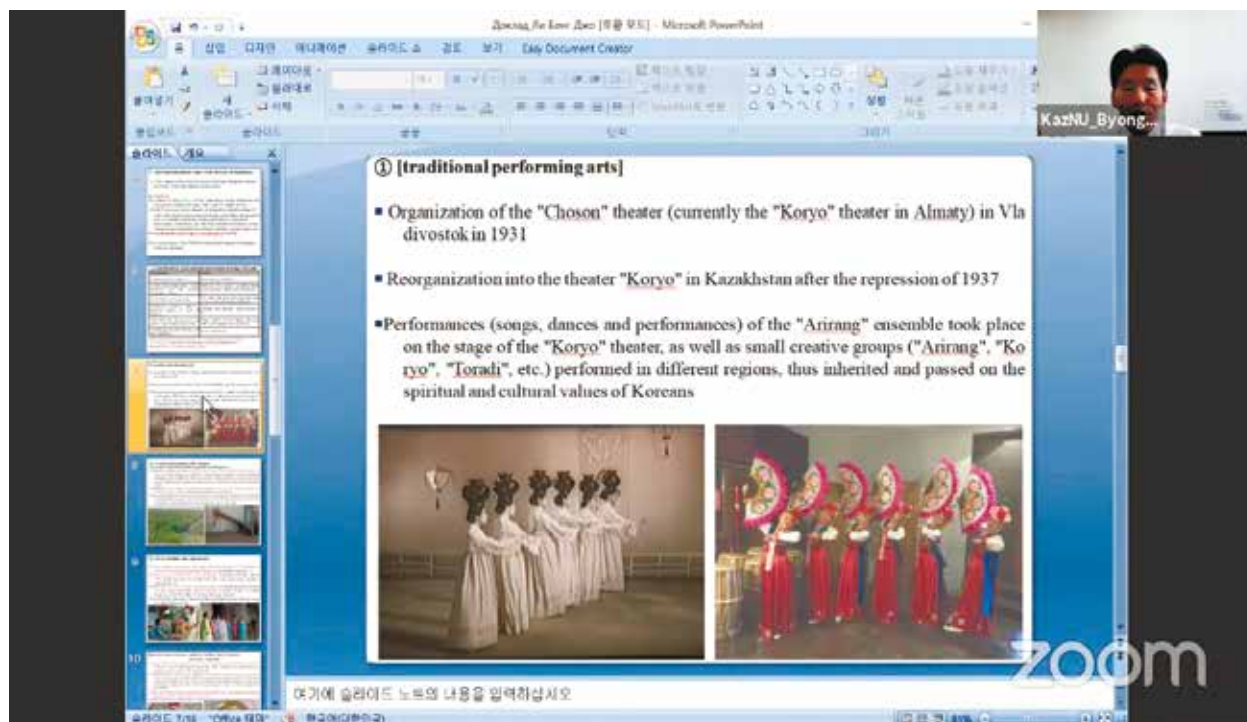
2021 ЖЫЛЫ 3 МАУСЫМДА ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІШЫҒЫСТАНУ ФАКУЛЬТЕТІ ҚИЫР ШЫҒЫС КАФЕДРАСЫ КОРЕЙТАНУ БӨЛІМІНІҢ МЕҢГЕРУШІСІ ЛИН БЕНГ ЖО «ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНИКАЛЫҚ КОРЕЙЛЕРДІҢ РУХАНИ ЖӘНЕ МӘДЕНИ ҚҰНДЫЛЫҚТАРЫ: САБАҚТАСТЫҒЫ, ӨЗГЕРІСІ ЖӘНЕ ӨЗАРА ЫҚПАЛЫ» АТТЫ ОНЛАЙН СЕМИНАР ӨТКІЗДІ.

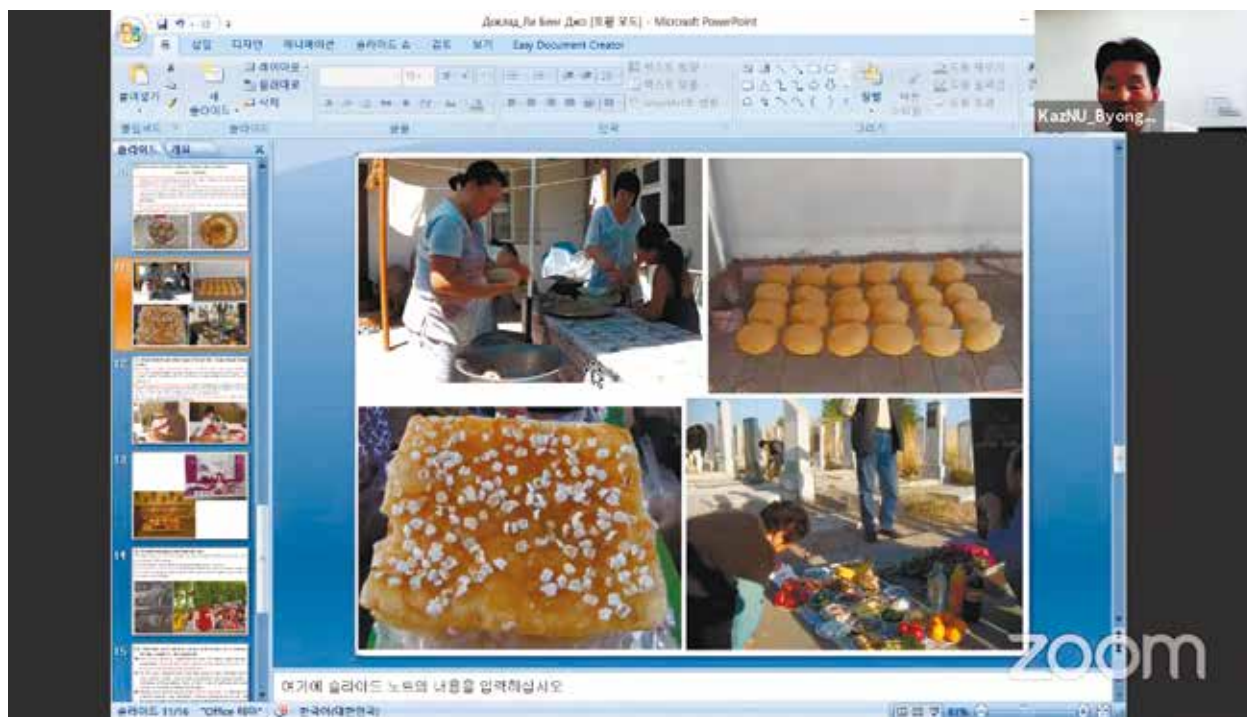
Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Vakur Sümer'in açılış konuşmasından sonra

Ахмет Ясауи университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директоры, доцент, доктор Вакур Сүмердің кіріспе сөзінен кейін баяндамасын бастаған доктор Лин Бенг Жо Қазақстандағы корейлердің рухани және мәдени құндылықтарының сабақтастығы, өзгеруі және өзара ықпалын жан-жақты баяндады

Доктор Лин Бенг Жо корейлердің 19 ғасырдың ортасынан бастап Ресейге, 1937 жылдан бастап Орта Азияға жер аударылғанын және олардың Еуразияда аймағында 150 жылдан бері өмір сүріп келе жатқанын тілге тиек етті. Ол аймаққа қоныстанған корейлердің сахна өнері, халықтық медицинасы, ауылшаруашылық мәдениеті, дәстүрлері, әдет-ғұрыптары, ойын-сауықтары мен мерекелері сияқты рухани, тарихи және мәдени құндылықтары бүгінгі күнге дейін сақталғанын түсіндірді. Доктор Лин Бенг Жо корейлер жергілікті мәдениеттермен де қарым-қатынаста болатынын да атап өтті.

Семинардың жалғасында доктор Лин Бенг Жо Қазақстанда тұратын корейлер өздерінің ұлттық дәстүрлерін жоғалтапастан қазақтың дәстүрлері мен мәдени құндылықтарын қабылдай отырып, жер-

söz alan Dr. Lee Byong Jo, ana hatlarıyla Kazakistan'daki Korelilerin manevi ve kültürel değerlerinin sürekliliği, dönüşümü ve etkileşiminin detaylı bir şekilde analiz edildiği sunumunu yaptı.

Dr. Lee Byong Jo, öncelikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren Korelilerin Rusya'ya ve 1937'den itibaren de Orta Asya'ya sürgün edildiğini ve yaklaşık 150 yıldır Avrasya coğrafyasında yaşadıklarını belirtti. Bölgeye yerleşen Korelilerin gösteri sanatları, halk hekimliği, tarım kültürü, gelenekler, ritüeller, eğlence ve festivaller gibi manevi tarihi ve kültürel değerlerinin bugüne kadar korunduğunu anlattı. Dr. Lee Byong Jo, Korelilerin aynı zamanda yerel kültürlerle de etkileşim içerisinde olduğunu dile getirdi.

Seminerin devamında, Dr. Lee Byong Jo, Kazakistan'da yaşayan Korelilerin ağırlıklı olarak kendi milli geleneklerini kaybetmeden Kazak geleneklerini ve kültürel değerlerini benimseyerek yerel topluma başarılı bir şekilde entegre olduklarını belirterek, bunun ülkenin kültürel yapısı için bir zenginlik olduğunu vurguladı. Korelilerin Kazakistan'a yerleştirilmesinden bu yana 80 yıllık bir süreç içerisinde oluşan manevi ve kültürel değerlerinin yerel özelliklerini dile getiren Dr. Lee Byong Jo, ağırlıklı olarak geleneksel sahne sanatlarının geliştiğini söy-

günlüğü toplumda oйдағыдай сіңісіп кеткендігін айтып, ел мәдениетінің құндылығына барынша үлес қосқандығын атап өтті. Корейлердің Қазақстанға қоныстанғаннан кейінгі 80 жылдық кезеңінде қалыптасқан рухани-мәдени құндылықтардың жергілікті сипаттамаларын тоқталған доктор ЛинБенгЖо мысал ретінде аймақтағы «Чосон», «Ариран» және «Корё» театрларын келтіріп, дәстүрлі орындаушылық өнердің өркендегенін айтты. Сондай-ақ, корейлердің дәстүрлі емдеу әдістері туралы айта отырып, доктор Лин Бенг Джо Бангтоның сирек кездесетін емдік сиқыры барын, оны Оңтүстік Кореяда да табу қиын екенін, сонымен қатар жусан немесе тамыр сабағының көмегімен емдеу әдістері Қазақстандағы корейлер арасында әлі де жалғасып келе жатқанын жеткізді.

Доктор Лин Бенг Жо жаһандану дәуірінде Қазақстанның келісім мен тұрақтылыққа негізделген саясаты елдегі корейлерге өздерінің рухани және мәдени құндылықтарын лайықты қорғауға мүмкіндік беретіндігін атап көрсетті. Осы тұрғыда ол Қазақстандағы корей диаспорасы қандай материалдық және материалдық емес мәдени мұраларды сақтайтындығын және қандай жергілікті мәдени құндылықтарды

leyerek, bölgedeki "Choson", "Arirang" ve "Koryo" tiyatrolarını örnek olarak verdi. Ayrıca, Korelilerin geleneksel tedavi yöntemlerinden bahseden Dr. Lee Byong Jo, Güney Kore'de bile bulunması zor olan Bangto'nun nadir şifa büyüsü ve ayrıca pelin veya anaç yardımı ile tedavi yöntemlerinin Kazakistan'daki Koreliler arasında hala devam ettiğini bildirdi.

Dr. Lee Byong Jo, küreselleşme çağında Kazakistan'ın uyum ve istikrar temelli politikalarının ülkedeki Korelilerin manevi ve kültürel değerlerini uygun biçimde korumasına olanak sağladığını vurguladı. Bu bağlamda, Kazakistan'daki Kore diasporasının ne tür somut ve somut olmayan kültürel mirasları koruduğu ve ne tür yerel kültürel değerleri benimsediğine dair örnekler verdi.

Seminerin sonunda, katılımcılar konuyla ilgili görüş alışverişinde bulundular. Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Vakur Sümer, semineri için Dr. Lee Byong Jo'ya teşekkür ederek gelecekte bu konuyla ilgili önemli yayınların ve çalışmaların yapılması gerektiğini söyledi.

қабылдағанына мысалдар келтірді.

Семинар соңында қатысушылар тақырып бойынша пікір алмасты. Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директоры, доцент, доктор Ваккур Сүмер, семинары үшін доктор Лин Бенг Жоға алғысын білдіріп, болашақта осы тақырыпқа қатысты маңызды басылымдар мен зерттеулер жасалуы керек екенін атап өтті.

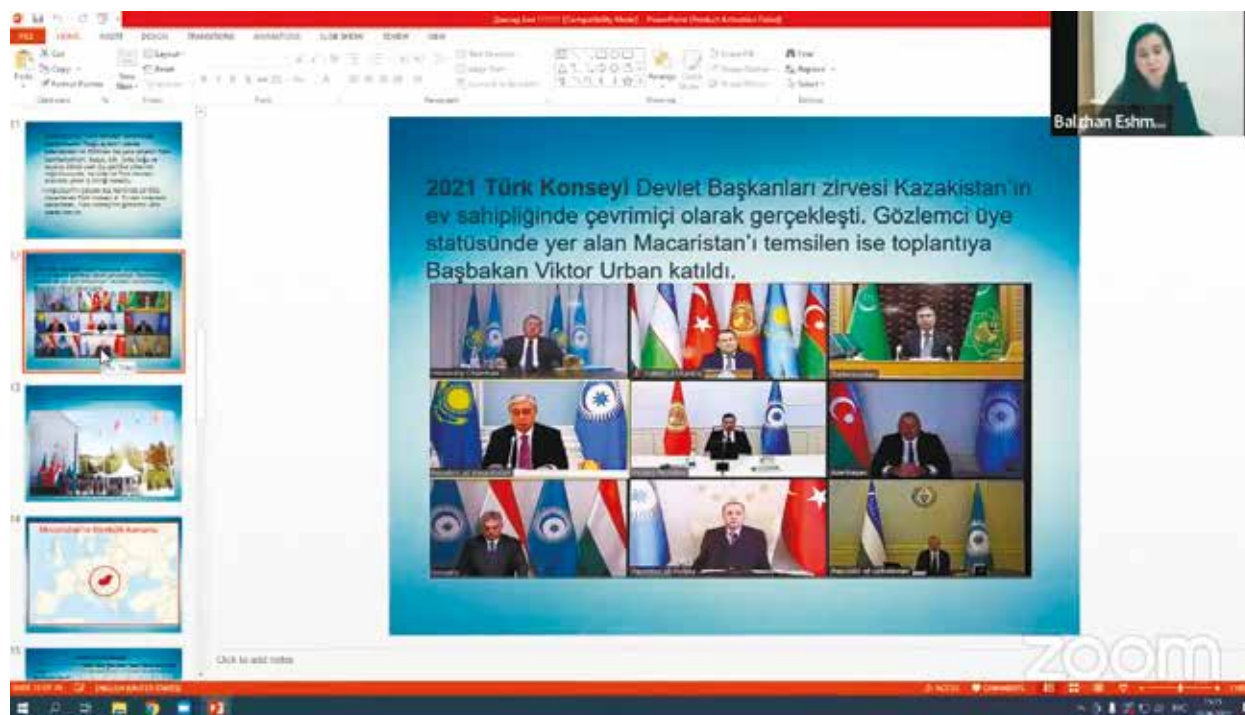
10 HAZİRAN 2021 TARİHİNDE AVRASYA ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ ARAŞTIRMACISI BALJAN EŞMETOVA "MACARİSTAN-ORTA ASYA İLİŞKİLERİ" BAŞLIKLILI ÇEVİRİMİÇİ SEMİNER VERDİ.

2021 ЖЫЛЫ 10 МАУСЫМДА ЕУРАЗИЯ ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫНЫҢ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТКЕРІ БАЛЖАН ЕШМЕТОВА «МАЖАРСТАН МЕН ОРТАЛЫҚ АЗИЯ АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАР» АТТЫ ОНЛАЙН СЕМИНАР ӨТКІЗДІ.

Аврasya Араştırma Enstitüsü Müdür Yardımcısı Dr. Suat Beylur'un açılış konuşmasından sonra seminerine başlayan Avrasya Араştırma Enstitüsü'nün Араştırmacısı Baljan Eşmetova, öncelikle 20. yüzyılın sonundaki büyük siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeler, Avrupa ve Asya'nın bazı bölgelerinde siyasi sınırların önemli ölçüde yeniden çizilmesiyle sonuç-

Еуразия ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары, доктор Суат Бейлурдің кіріспе сөзінен кейін семинарын бастаған Балжан Ешметова 20 ғасырдың аяғындағы үлкен саяси, экономикалық және әлеуметтік өзгерістер Еуропа мен Азияның кейбір бөліктеріндегі саяси шекаралардың айтарлықтай қайта құрылымдалуына алып келгенін түсіндірді. Югославия мен Чехословакия ыдырағаннан кейін Балқан түбегінен Кавказ бен Орталық Азияға дейінгі кең географиялық аймақтағы саны 300 миллионнан асатын 20-дан астам жаңа егемен мемлекет пайда болғанын баяндады. Балжан Ешметова соңғы 30 жыл ішінде «Шығыс Еуропа және Орталық Азия» елдері деп аталатын бұл елдердің жаһанданудың бұрын-соңды болмаған жеделдеуін және онымен бірге туындаған барлық жағымды және жағымсыз әсерлерді бастан кешіргендігін әңгімеледі.

Балжан Ешметова Еуропалық Одақ (ЕО) пен НАТО-ның мүшесі Мажарстанның Орталық Еуропада маңызды мемлекет ретінде терең тарихы бар ел екенін еске сала отырып, Мажарстанның тәуелсіздік алғаннан

landığını ifade ederek, Sovyetler Birliği, Yugoslavya ve Çekoslovakya'nın dağılmasından sonra Balkanlar'dan Kafkaslar ve Orta Asya'ya uzanan geniş bir coğrafyada toplam nüfusu 300 milyonu aşan 20'den fazla yeni egemen devletin ortaya çıktığını belirtti. Baljan Eshmetova, geçtiğimiz 30 yıl boyunca, genellikle Doğu Avrupa ve Orta Asya" ülkeleri olarak adlandırılan bu ülkelerin, küreselleşmenin olumlu ve olumsuz tüm etkilerini deneyimlediğini belirtti.

Avrupa Birliği (AB) ve NATO üyesi olan Macaristan'ın Orta Avrupa'da köklü tarihiyle önemli bir devlet olduğundan bahseden Baljan Eshmetova, Macaristan'ın bağımsızlık sonrası önemli siyasi, ekonomik ve sosyal reformlar yaşayan Orta Asya ülkeleriyle tarihi kültürel bağları olduğunu kaydetti. Dolayısıyla Macaristan'ın Orta Asya ülkeleriyle ilişkilerini geliştirmeye büyük önem gösterdiğini vurgulayan Baljan Eshmetova, bu bağlamda Macaristan'ın AB'nin Orta Asya bölgesiyle, özellikle de Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan ile iş birliğinin gelişmesinde önemli bir rol oynamakta olduğunu altını çizdi. Özellikle Macaristan'ın 2010'dan itibaren "Doğu Açılımı" olarak adlandırılan yeni dış politika yaklaşımı kapsamında Türk cumhuriyetleri ile daha yakın iş

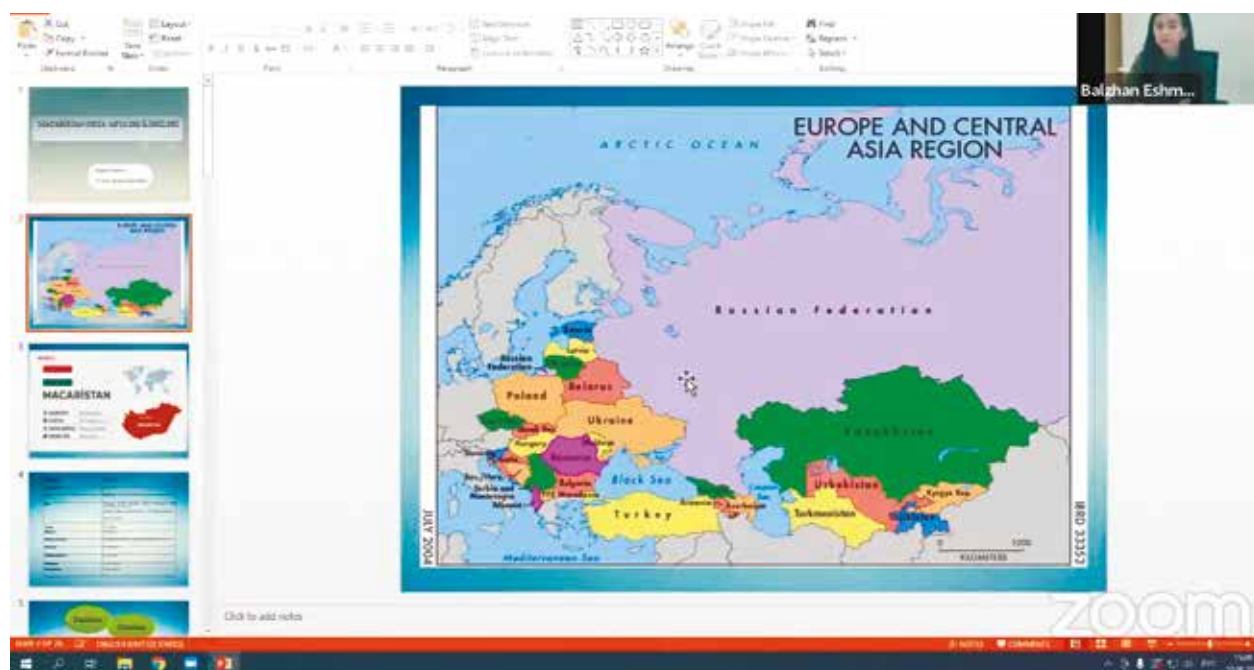
berі маңызды саяси, экономикалық және әлеуметтік реформалар жүргізген Орталық Азия елдерімен тарихи және мәдени байланыста екенін атап өтті. Балжан Ешметова, Мажарстанның Орталық Азия елдерімен қарым-қатынасты дамытуға үлкен мән беретіндігін айта отырып, бұл тұрғыда Мажарстанның ЕО-ның Орталық Азия аймағымен, әсіресе, Қазақстан, Өзбекстан және Қырғызстанмен ынтымақтастықты дамытуда маңызды рөл атқаратынын жеткізді. Мажарстанның, әсіресе, 2010 жылдан бастап «Шығысқа ашылу» деп аталатын жаңа сыртқы саясат ұстанымы аясында түркі елдерімен тығыз ынтымақтастықты дамытып келе жатқанын түсіндірген Балжан Ешметова, сонымен қатар 2018 жылы Түркітілдес мемлекеттердің ынтымақтастық кеңесінің (Түркі Кеңесі) байқаушы мүшесі болған Мажарстанда 2019 жылы Түркі Кеңесінің Еуропалық кеңесінің ашылуымен бірлікте елдің Түркі кеңесі шеңберінде қарым-қатынастары тереңдей түскенін атап көрсетті.

Семинардың жалғасында Балжан Ешметова Мажарстан мен Орталық Азия арасындағы саяси қарым-қатынастармен қатар

birliğini geliştirmekte olduğunu belirten Baljan Eşmetova, 2018'de Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi'nin (Türk Konseyi) gözlemci üyesi olan Macaristan'da 2019'da Türk Konseyi Avrupa Ofisi'nin açılmasıyla, ülkenin Türk Konseyi çerçevesindeki ilişkilerinin ivme kazandığını ifade etti.

Seminerin devamında, Macaristan ve Orta Asya arasındaki siyasi ilişkilerin yanı sıra, ticari-ekonomik, insani, kültürel ve diğer alanlardaki ilişkilerin mevcut durumu hakkında bilgiler paylaştı. Baljan Eşmetova, Macaristan'ın Orta Asya ile ticari ve ekonomik ilişkilerinde özellikle Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan'ın ön planda olduğunu söyledi. Bu bağlamda, Kazakistan'ın Macaristan'a ihracatının ana kalemleri arasında petrol, makine parçaları ve borular bulunurken, Kazakistan'ın Macaristan'dan ithalat ana kalemleri arasında ise ilaçlar, hijyenik ürünler, böcek ilaçları, herbisitler ve farmasötik ürünler olduğunu ifade etti. Kırgızistan'ın Macaristan'a ihracatının ana kalemleri arasında silikon, bakliyat ve et ürünleri bulunurken, Kırgızistan'ın Macaristan'dan olan ithalat ana kalemlerini ilaç ürünleri, elektrikli ekipmanlar ve konserve sebzeler oluşturduğunu belirtti. Özbekistan'ın Macaristan'a ihracatının ana kalemleri arasında

sauda-ekonomik, гуманитарлық, мәдени және басқа салалардағы қатынастардың қазіргі жағдайы туралы ақпаратпен бөлісіп, Орталық Азиямен сауда-экономикалық қатынастарында, әсіресе, Қазақстан, Қырғызстан және Өзбекстан елдері алдыңғы қатарда екенін айтты. Осы тұрғыда Қазақстанның Мажарстанға экспортының негізгі бөлігі мұнай, машина бөлшектері мен құбырлар болса, Қазақстанның Мажарстаннан импорты негізгінен дәрі-дәрмектер, гигиеналық құралдар, тыңайтқыштар, гербицидтер және медициналық химия өнімдері болғанын кестелер арқылы түсіндірді. Қырғызстанның Мажарстанға экспортының негізгі элементтері силикон, бұршақ өнімдері және ет өнімдері, ал Қырғызстанның Мажарстаннан импорттайтын тауарлары дәрі-дәрмектер, электр жабдықтары және көкөніс консервілері болып табылатындығын мәлімдеді. Өзбекстанның Мажарстанға экспортының негізгі заттары химиялық өнімдер, машиналар жабдықтары және азық-түліктер, ал Өзбекстанның Мажарстаннан импорттауының негізгі заттары химиялық өнімдер, қара металдар, энергия тасымалдаушылар, мұнай өнімдері, машина жабдықтары, қорапты

da kimyasal ürünler, makine teçhizatı ve gıda maddeleri bulunurken Özbekistan'ın Macaristan'dan ithalatının ana kalemlerini ise kimyasal ürünler, siyah metallер , iletkenler, petrol ürünleri, makine parçaları, ambalajlı ilaçlar ve gıda maddeleri oluşturduğunu dile getirdi.

Seminerin sonunda, katılımcılar konuyla ilgili görüş alışverişinde bulundular. Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdür Yardımcısı Dr. Suat Beylur, semineri için Baljan Eshmetova'ya teşekkür ederek gelecekte bu konuyla ilgili yayınların ve çalışmaların yapılmasının önemli olduğunu ifade etti.

дәрі-дәрмектер мен азық-түлік өнімдері екендігін әңгімеледі.

Семинар соңында қатысушылар тақырып бойынша пікір алмасты. Еуразия ғылыми-зерттеу институты директорының орынбасары, доктор Суат Бейлур Балжан Ешметоваға өткізген семинары үшін алғысын білдіріп, алдағы уақытта осы тақырып жөнінде маңызды жарияланымдар мен зерттеулер жасалуы керек екенін айтты.

**17 HAZİRAN 2021 TARİHİNDE
AHMET YESEVİ ÜNİVERSİTESİ
AVRASYA ARAŞTIRMA ENSTİTÜSÜ
TARAFINDAN ORGANİZE EDEN
“ÇİN-HİNDİSTAN İLİŞKİLERİ VE
KAZAKİSTAN’IN BÖLGESEL ÇOK
DEVLETLİ PARADİGMASININ
YENİDEN KAVRAMSALLAŞTIRILMASI”
BAŞLIKLİ ÇEVİRİMİÇİ
YUVARLAK MASA TOPLANTISI
GERÇEKLEŞTİRİLDİ.**

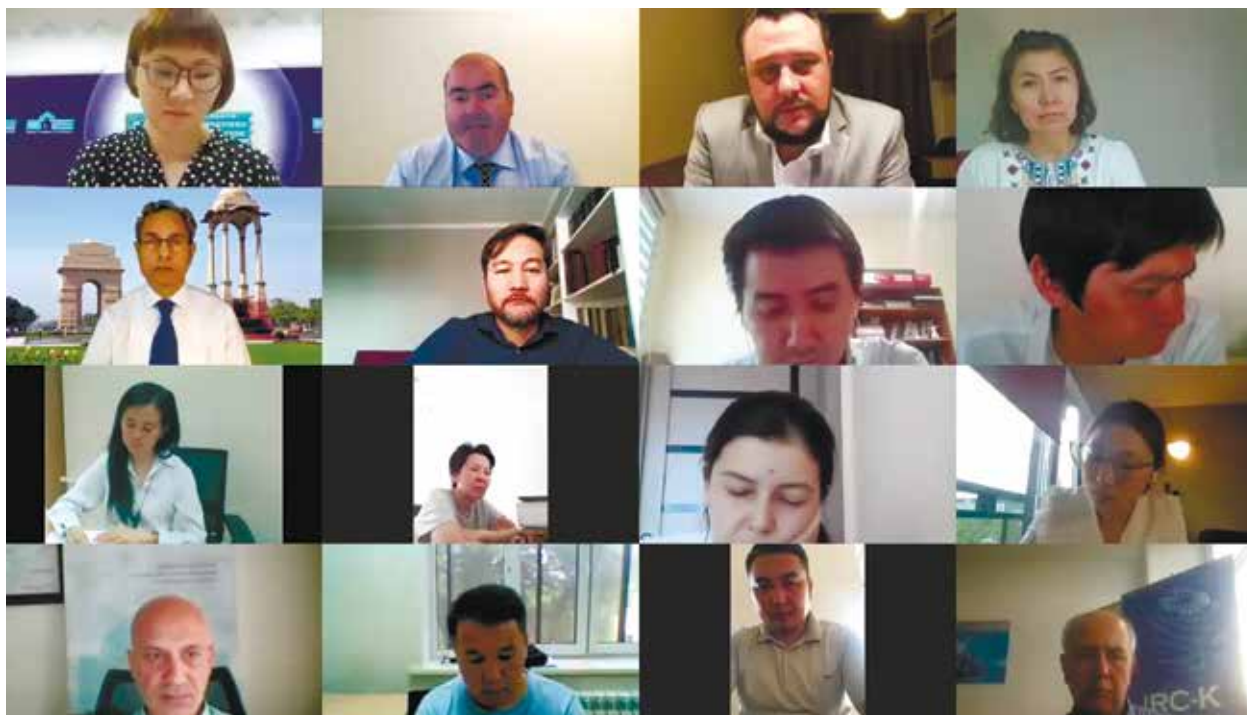
2021 ЖЫЛЫ 17 МАУСЫМДА АХМЕТ
ЯСАУИ УНИВЕРСИТЕТИ ЕУАЗІЯ
ҒЫЛЫМИ-ЗЕРТТЕУ ИНСТИТУТЫ
ҰЙЫМДАСТЫРҒАН «ҚЫТАЙ-
ҮНДІСТАН ҚАТЫНАСТАРЫ ЖӘНЕ
ҚАЗАҚСТАН: АЙМАҚТЫҚ КӨП
ЖАҚТЫ ПАРАДИГМАНЫ ҚАЙТА
ТҰЖЫРЫМДАУ» АТТЫОНЛАЙН
ДӨҢГЕЛЕК ҮСТЕЛ ОТЫРЫСЫ ӨТТІ.

Çevrimiçi panele Avrasya Araştırma Enstitüsü
Araştırmacı Dr. Albina Muratbekova, Hong
Kong’dan Bağımsız Akademisyen Prof. Ja-

Онлайн отырысқаЕуразия ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, доктор Альбина Мұратбекова, Гонконгтан тәуелсіз зерттеуші, профессор Жеймс Д. Сеймур, SOAS Лондон университетінің профессоры Роберт Барнетт, Жавахарлал Неру университеті Халықаралық саясат, ұйымдастыру және қарусыздану орталығының (CIPOD) жетекшісі профессор Сваран Сингх, Еуразия ғылыми-зерттеу институтының аға ғылыми қызметкері, доктор Жармұхамед Зардыхан, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, доктор Лаура Ерекешева, Кембридж университеті мен Сатбаев университетінің ғылыми қызметкері, доктор Шокан Лаумулин және Кембридж университетінің PhD докторанты Цзи Инфэн қатысты. Іс-шараның модераторыАвстралия «Болашақ тәуекелдерді зерттеу» орталығының директоры Тристан Кендердин болды.

Ахмет Ясауи университеті Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директоры, доцент, доктор Вакур Сүмер алдымен Қытаймен Үндістанның бір-бірімен және Орталық Азия аймағымен ғасырлық қарым-қатынасы бар екенін еске салып, Қазақстан-

mes D. Seymour, SOAS Londra Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Robert Barnett, Jawaharlal Nehru Üniversitesi Uluslararası Politika, Örgütlenme ve Silahsızlanma Merkezi (CIPOD) Başkanı Prof. Swaran Singh, Avrasya Araştırma Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı Dr. Zharmukhamed Zardykhan, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Laura Yerekesheva, Cambridge Üniversitesi ve Satbayev Üniversitesi Araştırma Görevlisi Dr. Chokan Laumulin ve Cambridge Üniversitesi Doktora Öğrencisi Ji Yingfeng katıldılar. Etkinliğin moderatörlüğünü Avustralya'dan Gelecek Riski Araştırma Merkezi Müdürü Tristan Kenderdine yaptı.

Toplantının açılış konuşmasını yapan Ahmet Yesevi Üniversitesi Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Vakur Sümer, öncelikle hem Çin hem de Hindistan'ın birbirleriyle ve Orta Asya bölgesiyle asırlık bir etkileşime sahip olduğunu değinerek, Kazakistanlı araştırmacıların Çin-Hindistan ilişkilerini yeniden kavramsallaştırmasının önemli olduğunu belirttiikten sonra, genel hatlarıyla Enstitünün çalışmaları hakkında bilgi verdi. Doç. Dr. Vakur Sümer, etkinliğin tertip edilmesinde katkıda bulunan paydaşlara ve tüm katılımcılara

дық зерттеушілер үшін Қытай-Үндістан қатынастарын қайта тұжырымдаудың маңызы зор екенін атап өтті. Сонымен қатар, институт туралы қысқаша ақпарат берді. Доцент, доктор Вакур Сүмер мүдделі тараптарға және іс-шараны ұйымдастыруға үлес қосқан барлық қатысушыларға алғысын білдіріп, отырыс модераторы Тристан Кендердинге сөз берді.

Дөңгелек үстел Қазіргі заманғы Гималай геосаясатындағы өзгерістер және Орталық Азия-Қытай-Үндістан зерттеу парадигмасы атты екі отырысасасында өтті. Англия, Австралия, Үндістан, Гонконг және Қазақстанның сарапшылары бас қосқан дөңгелек үстел отырысында, ең алдымен, Қазақстанның Қытай-Үндістан қатынастарын қайта тұжырымдауына қатысты жобаның нәтижелері мен ұсыныстары айтылды. Қазақстанның халықаралық саясаткерлерінің Қытай мен Үндістанды зерттеу туралы түсініктеріне сараптамалық сауалнаманың нәтижелері ұсынылды. Сонымен қатар, кездесуде Қытайдың да, Үндістанның да Орталық Азия аймағындағы геосаяси амбициясы және географиялық жақындығы мен геосаяси бәсекелестігі талқыланды.

teşekkür ederek sözü oturum başkanı Tristan Kenderdin'e verdi.

Yuvarlak masa toplantısı, Çağdaş Himalaya Jeopolitiğindeki Dönüşümler ve Orta Asya-Çin-Hindistan Araştırma Paradigması başlıklı iki oturum olarak gerçekleşti. İngiltere, Avustralya, Hindistan, Hong Kong ve Kazakistan'dan uzmanların bir araya geldiği yuvarlak masa toplantısında, öncelikle Kazakistan'ın Çin-Hindistan ilişkilerini yeniden kavramsallaştırmasına ilişkin projenin bulgu ve önerileri paylaşıldı. Kazakistan uluslararası politika yapıcılarının Çin ve Hindistan çalışmalarına ilişkin algılarının uzman anketi sonuçlarının da sunumu yapıldı. Ayrıca, toplantıda Hem Çin'in hem de Hindistan'ın Orta Asya bölgesindeki jeopolitik hırslarının yanı sıra coğrafi yakınlık ve jeopolitik rekabet bağlamında vurgulandı.

İlk oturumda, Dr. Albina Muratbekova kendi araştırma projesinin bulgularını özetle paylaştı. Prof. James D. Seymour ve Prof. Robert Barnett, Çin-Hint ve Çin-Bhutan sınır sorunlarına ilişkin bakış açılarını paylaştılar. Prof. Swaran Singh pandeminin Çin ile Hindistan arasındaki işbirliğini nasıl etkilediği hususunda düşüncelerinin ifade etti.

Алғашқы отырыста доктор Альбина Мұратбекова өзінің ғылыми жобасының нәтижелерін бөлісті. Профессор Жеймс Д. Сеймур және профессор Роберт Барнетт Қытай-Үнді және Қытай-Бутан шекара мәселелері бойынша өз көзқарастарын білдірді. Профессор Сваран Сингхпандемияның Қытай мен Үндістан арасындағы ынтымақтастыққа қалай әсер еткені туралы өз ойын айтты.

Екінші отырыста Тристан Кендердин Қытай мен Үндістанға қатысты ғылыми жұмысы туралы ақпарат берді. Профессор, доктор Лаура Ерекешева Оңтүстік Азия аймағы бойынша ғылыми зерттеулерінің нәтижелерін бөлісті. Доктор Шокан Ламулин Кеңес одағы кезінде жүргізілген ғылыми саясаттың Қытай-Үндістан қатынастарына әсеріне шолу жасады. Соңында Цзи Инфэн Қытайдың Орталық Азия елдерімен «Белдеу және жол» бастамасы аясындағы ынтымақтастығы туралы баяндама жасады.

Кездесу соңында қатысушылар аталмыш мәселелер бойынша өзара пікір алмасты.

A Neofunctionalist Eurasia

Just as Stalin intended

European Union

CIS

EAEU

CSTO

Post-Soviet States

Post-Soviet Satellites

Turkic Council

Middle Corridor

SCO Members

SCO Observer & Dialogue

Russia's Eurasia
Russia still dominates the institutional functions of Eurasia. While China and other actors like Turkey and EU have institutional quality, the neofunctionalist still continues on Russia.

Kazakhstan
Kazakhstan has CIS and the Astana Forum. Neither of which have a function. Neofunctionalism without functions is empty diplomacy.

Kazakhstan's neofunctionalist world
How much influence is influence? SCO and CSTO are primarily about security but are they? EU's main role in the region is through the ENP and TRACECA, small and unimportant? But transport equals economic development and TRACECA does its job, unlike CSTO. So should we not be measuring efficacy of influence and economic and political power projection rather than sobering on possible China or Turkey geopolitical power projection?

İkinci oturumda, Tristan Kenderdine Çin ve Hindistan'a yönelik yaptığı çalışmalar hakkında bilgiler verdi. Prof. Dr. Laura Yerekesheva, Güney Asya bölgesine yönelik yaptığı bilimsel çalışmalarının sonuçlarıyla paylaştı. Dr. Chokan Laumulin Sovyetler Birliği dönemi uygulanan bilim politikalarının Çin-Hindistan ilişkilerine olan etkisini değerlendirdi. Son olarak, Ji Yingfeng ise Kuşak ve Yol Girişimi çerçevesinde Çin'in Orta Asya devletleriyle olan işbirliğini ele aldı.

Toplantının sonunda katılımcılar ilgili konulara yönelik görüş alışverişinden bulundular. Kapanış konuşmasını yapan Doç. Dr. Vakur

Доцент, доктор Вакур Сүмер қорытынды сөз сөйлеп, дөңгелек үстелде маңызды ба-
яндамаларын ұсынған барлық қатысушы-
ларға және отырысты ұйымдастыруға үлес
қосқан барлық ғылыми қызметкерлерге
алғысын білдіріп, аталған дөңгелек үстел
отырысы әр түрлі көзқарастар айтылған
маңызды кездесу болғанын атап өтті.

Sümer, panelde önemli tebliğler sunan tüm değerli katılımcılara ve panelin organizasyonunda emeği geçen herkese teşekkürlerini sunarak, söz konusu yuvarlak masa toplantısının çeşitli bakış açılarının paylaşıldığı önemli bir etkinlik olduğunun altını çizdi.

24 HAZİRAN 2021 TARİHİNDE SETA DIŞ POLİTİKA DİREKTÖRLÜĞÜ ARAŞTIRMACISI DR. MEHMET UĞUR EKİNCİ "TÜRKİYE-BALKANLAR İLİŞKİLERİ" BAŞLIKLİ ÇEVİRİMİÇİ SEMİNER VERDİ.

2021 ЖЫЛЫ 24 МАУСЫМДА САЯСАТ, ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚОҒАМ ЗЕРТТЕУЛЕР ҚОҒАМЫ (SETA) СЫРТҚЫ САЯСАТ ДИРЕКЦИЯСЫНЫҢ ЗЕРТТЕУШІСІ ДОКТОР МЕХМЕТУГУРЕКІНЖІ «ТҮРКИЯ-БАЛҚАН ҚАТЫНАСТАРЫ» АТТЫ ОНЛАЙН СЕМИНАР ӨТКІЗДІ.

Аврasya Араştırma Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Vakur Sümer'in takdim konuşması ile başlayan seminerde Mehmet Uğur Ekinci, ana hatlarıyla, Balkanların siyasi ve coğrafi olarak hangi coğrafyayı kapsadığını açıklayarak konuşmasına başladı. Seminer devamında, Bölge siyasetinde Avrupa Birliği (AB) entegrasyonunun önemli bir gündem maddesi olduğunu ifade eden Ekinci, AB açısından ise Balkanla-

Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директоры, доцент, доктор Вакур Сүмердің кіріспе сөзімен басталған семинарда Мехмет Угур Екінжі өз баяндамасын Балқан түбегінің маңыздылығын түсіндіруден бастады. Экран арқылы Балқан географиясын картадан көрсетуге тырысып, Балқан атауының түбекке қатысты екенін мәлімдеді. Ол Балқан түбегін географиялық және саяси картадан көрсете отырып, бүгінгі күні, әсіресе, соңғы жиырма жыл ішінде Балқан елдерінің Еуропалық Одаққа (ЕО) интеграциялануы аймақтағы саясатты анықтайтын қозғаушы күш болғанын атап көрсетті.

Семинардың жалғасында Мехмет Угур Екінжі ЕО тұрғысынан алып қарағанда шығысқа кеңею геосаяси стратегия екенін жеткізді. Ол Балқан елдерінің саясаты туралы әңгіме қозғағанда осы елдердің ортақ күн тәртібіне назар аударылғанын тілге тиек етіп, Балқан саясаты ретінде талқыланған аймақ ЕО-дан тыс алты мемлекетті қамтитындығын түсіндірді. Қазіргі уақытта Балқан елдері туралы сөз болғанда Албания, Косово, Черногория, Босния-Герцеговина және Сербия сынды елдер меңзелетінін жеткізді. Хорватияның да Балқан саясатының ішінде қарастырылған, бірақ 2013 жылы ЕО-ға кіргеннен кейін, бүгінгі таңда оқтын-оқтын өзекті тақырыптар пайда болып, Босния мен Герцеговинадағы хорват мәселесі айтылған кезде Хорватия

DOĞRUDAN YATIRIMLAR

TÜRKİYE'NİN BALKAN ÜLKELERİNE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ DOĞRUDAN YATIRIMLARIN VE MÜTEAHHİTLİK PROJELERİNİN TOPLAM DEĞERİ (MİLYON \$)

	Türkiye'nin Balkan Ülkelerindeki Doğrudan Yatırımları (2019)	Balkan Ülkelerindeki Türk Müteahhitlik Projeleri (2017)
Arnavutluk	2.000	1.403
Bosna-Hersek	211	565
Bulgaristan	2.700	1.514
Hırvatistan	430	668
Karadağ	39	111
Kosova	341	1.342
K. Makedonya	500	1.015
Romanya	7.500	3.516
Sırbistan	113	39
Yunanistan	100	5

Kaynak: Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı internet sitesi

Not: Veriler ilgili ülkelerdeki ticaret temsilcilikleri tarafından yaklaşık rakamlar olarak tespit edilmiştir. Verilerde üçüncü ülkeler üzerinden yapılan, ayrıca sermaye ihracı olarak Türkiye resmi kayıtlarında görünmeyen yatırımlar da hesaba katılmamıştır.

Mehmet Uğur ...

zoom

rın, genişleme stratejisi kapsamında olduğu hususunu vurguladı. Günümüzde bazı bölge ülkelerinin AB'ye girmesi ile birlikte artık Balkanlar siyaseti kapsamında daha ziyade AB dışında kalan - altı ülkenin - Arnavutluk, Kosova, Karadağ, Bosna-Hersek ve Sırbistan'ın konuşulduğunu ifade etti. Diğer taraftan Balkan ülkeleri içerisinde sayılan Slovenya'nın, 2014'te AB'ye girmesiyle Balkanlar siyasetinden uzaklaştığı görülmektedir.

Sunumunun devamında İkinci, Türkiye - Balkanlar ilişkisine bakıldığında, Türkiye'nin Balkanlara bir bütün olarak baktığını ifade etti. Kendisi de bir Balkan ülkesi olan Türkiye'nin, kendisini Balkanlarda bir dış güç olarak görmediğini, coğrafi, tarihi, kültürel ve insani bağların da bir şekilde bunu zorunlu kıldığını altını çizdi. Bütün bu faktörler nedeniyle Türkiye-Balkanlar ilişkilerinin hem siyasi hem de ekonomik potansiyelinin yüksek olduğuna işaret edilerek, siyasi anlamda ikili ilişkilerin yanında özellikle çatışma riskinin bulunduğu bölgelerde Türkiye'nin, Türkiye-Bosna Hersek-Sırbistan ve Türkiye-Bosna Hersek-Hırvatistan üçlü danışma mekanizmalarındaki inisiyatif ve Güneydoğu Avrupa İşbirliği Süreci'ndeki etkin rolü dikkat çekmektedir. Türkiye'nin bölge ile olan ticari ve ekonomik ilişkileri de her geçen yıl artmaktadır. Özellikle büyük altyapı projelerine önemli miktarlarda yatırım yapan Türkiye'nin ülke genelindeki ticari iliş-

сөз болатынын атап өтті. 2014 жылы ЕО-ға қосылған Словенияның Балқан саясаты мен басқа да еуропалық қатынастардан алшақтап кеткенін атап көрсетті.

Ал, Түркияның ресми саясаты Балқанды тұтас қарастыру екенін түсіндірді. Сонымен қатар, Балқан түбегінің Түркия үшін қандай-маңызы бар екенін және Түркияның Балқан үшін сыртқы күш санамайтынын түсіндірді. Мехмет Уғур Екінші өзінің көрсеткен картасында Түркияны Балқан түбегінің бір бөлігі ретінде көрсетілгенін атап өтіп, Түркия мен Балқан елдері тарихи және экономикалық байланыстар тұрғысынан бір-бірімен тығыз байланысты елдер екенін мәлімдеді. Бұл Еуропаға деген күдік тұрғысынан Түркияға мәдени және діни тұрғыдан алыс сияқты көрінген елдердің де кейбір мәселелерде Түркиямен ортақ екенін атап көрсетті. Сонымен бірге саяси мәдениеттер тұрғысынан да жақындық бар екенін мәлімдеді. Ортақ мәселелерге байланысты Түркия мен Балқан арасындағы қарым-қатынастың әлеуеті жоғары екенін айта отырып, бұл әлеуеттің нақты қарым-қатынас ретінде іске асуы тарихтан бері тым мүмкін болмағанын жеткізіп, бұның халықаралық саясатқа да байланысты екендігін мәлімдеді. 1930 жылдары басталған Балқан келісімі туралы әңгімелей отырып, Қырғи қабақ соғыс кезіндегі Түркия-Балқан қаты-

кileri de düzenli olarak artış kaydetmektedir.

Özetle, Balkanların Türkiye için coğrafi konumunun yanı sıra, güvenlik, ulaşım, tarihi, kültürel ve insani faktörler açısından önemli ve öncelikli bir bölge olduğu, bu nedenle Türkiye'nin bölgesel istikrar için ikili ilişkiler dahil olmak üzere açık inisiyatifler aldığı, bu kapsamda bölgenin Avrupa-Atlantik kurumlarına entegrasyonuna özel önem verdiği hususları vurgulandı.

Seminerin sonunda katılımcılar konuyla ilgili görüş alışverişinde bulundular. Avrasya Araştırma Enstitüsü Müdürü Doç. Dr. Vakur Sümer, semineri için Dr. Mehmet Uğur Ekinci'ye teşekkür ederek gelecekte bu konuyla ilgili önemli yayınların yapılması gerektiğini söyledi.

настарына да тоқталды. Албания мен Түркия қарым-қатынасынашолу жасап, қазіргі жағдайы туралы баяндады. 1999-2000 жылдар Түркия мен Балқан қатынастары тұрғысынан бетбұрыс болғандығын атап өтіп, осы жылдары аймақтағы құрылымдық жағдайлар және күш тепе-теңдігінде өзгерістер болғанын айтты. Осы барыста Түркия мен Балқан арасындағы берік негіздегі қарым-қатынастың бұзылғанын жеткізді. 1999-2000 жылдары Балқандағы соғыстар аяқталып, Косоводағы соғыстан кейін аймақтағы тәртіп пен тұрақтылықты сақтауда

ЕО-ның белсенді рөл атқарғанын айтты. Бұл бағытта «Тұрақтылық келісімі» орнап, ЕО-ның кеңею перспективасы Балқан елдерін де қамтығанын атап өтті. Осылайша аймақта бейбітшілік пен тұрақтылық орнағанын және оның ұзақ уақытқа созылатынын атап көрсетіп, бұл үдерістің маңызды екенін мәлімдеді.

Семинар соңында Мехмет Угур Екінші Түркия мен Балқан арасындағы байланыстар мен екіжақты қатынастар 2000 жылдан бастап оңға басып келе жатқанын мәлімдеді. Ол мәселені ішкі саяси факторлар тұрғысынан қарастырып, Түркияның ішкі саясаты мен экономикасындағы өзгерістерге тоқталды. Түркия-Балқан қатынастарының қазіргі жағдайы туралы статистикалық мәліметтерді бөлісіп, Түркия-Балқан қатынастарын сыртқы сауда, инвестиция, дамуға ресми көмек және туризм тұрғысынан қарастырды. Босния мен Герцеговина және Сербия астаналарын байланыстыратын тасжол жобасы туралы айтып, бұл магистраль бейбітшілік жолы болатындығын жеткізіп өз баяндамасын аяқтады.

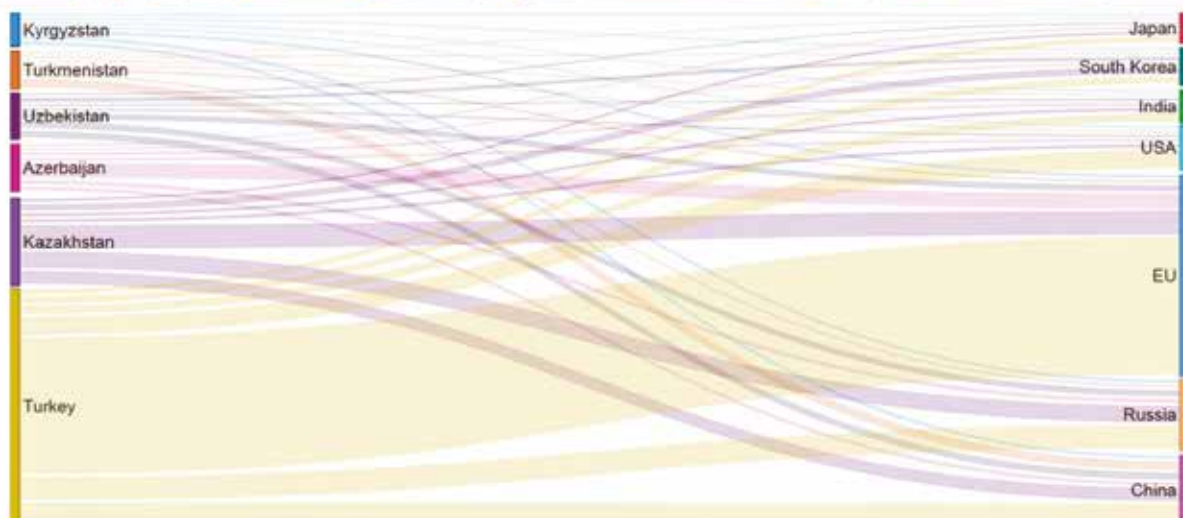
Семинар соңында қатысушылар тақырып бойынша пікір алмасты. Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директоры, доцент, доктор Вакур Сүмер семинары үшін доктор Мехмет Угур Екіншіге алғысын білдіріп, болашақта осы тақырыпта маңызды жарияланымдар мен зерттеулер жасалуы керек екенін айтты.

ERI Infographic No. 40

Түркітүлдес мемлекеттер мен алдыңғы қатарлы экономикалар арасындағы сауда қарым-қатынастары
Türk Cumhuriyetleri ile Önde Gelen Ekonomiler Arasındaki Ticari İlişkiler
Turkic States Trade between Major Economies

Major Trade Partners of Turkic States

Azerbaijan

China	2184,3	Russia	3011,5
EU	16537,3	S. Korea	159,9
India	1092,5	USA	792,7
Japan	311,8	Total	24090,1

Kazakhstan

China	14389,9	Russia	19667,6
EU	27900,9	S. Korea	6502,0
India	1864,3	USA	2251,7
Japan	1476,0	Total	74052,29

Kyrgyzstan

China	1816,4	Russia	1685,5
EU	1290,1	S. Korea	33,3
India	45,1	USA	92,9
Japan	25,6	Total	4989,1

Turkey

China	21854,4	Russia	27267,4
EU	171751,5	S. Korea	6486,9
India	7801,7	USA	21350,1
Japan	4150,7	Total	260662,7

Turkmenistan

China	9116,7	Russia	694,9
EU	1060,5	S. Korea	13,1
India	41,0	USA	45,3
Japan	12,9	Total	10984,5

Uzbekistan

China	6815,1	Russia	6008,9
EU	5398,7	S. Korea	2543,9
India	329,3	USA	503,9
Japan	384,3	Total	21984,0

Source: comtrade.un.org

How to Cite: Eurasian Research Institute, (2021). Turkic States Trade between Major Economies. ERI Infographics No. 40

Asya Avrupa / Азия Еуропа
(Haber – Yorum) / (Ақпараттық сараптама)

Avrasya Araştırma Enstitüsü Yayınıdır
Еуразия ғылыми-зерттеу институты басылымы

Temmuz 2021 Sayı: 64
Шілде 2021 жыл № 64